

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

Л. В. Леванцэвіч

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

Электронны вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў спецыяльнасці 6-05-0232-01 “Беларуская філалогія”

Брэст
БрДУ імя А. С. Пушкіна
2025

ISBN 978-985-22-0795-9

© УА “Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2025

Пра выданне – 1, 2

Начало

Содержание

Страница 1 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам установы адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”*

Рэцэнзенты:

кафедра лінгвістычных дысцыплін і міжкультурных камунікацый УА “Брэсцкі
дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт”
загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства УА “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. С. Пушкіна”
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **В. Б. Пераход**

Леванцэвіч, Л. В.

Беларуская дыялекталогія : электрон. вучэб.-метад. комплекс / Л. В. Леванцэвіч ;
Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2024. – URL: .
ISBN 978-985-22-0795-9.

У выданні падаецца лекцыйны курс, тэматыка і змест практычных заняткаў (прадугледжана
выкананне заданняў рознага характару), матэрыялы для кантролю ведаў, тэксты на дыялектнай
мове для моўнага аналізу і кароткі слоўнік тэрмінаў. Асноўная ўвага скіравана на комплексны
аналіз тэкстаў дыялектнай мовы, розных па часе і месцы ўзнікнення.

Адрасуецца студэнтам спецыяльнасці 6-05-0232-01 “Беларуская філалогія”.

Распрацавана ў фармаце pdf.

УДК 808.26(09)
ББК 81.2 Бел-923

Тэкставае вучэбнае электроннае выданне

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя; хуткасць падключэння да
інфармацыйна-тэлекамунікацыйных сетак любая; дадатковыя надстройкі да браўзера не
пазрабуюцца.

Начало

Содержание

Страница 2 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

2 – вытворча-тэхнічныя звесткі

- Выкарыстанае ПЗ: Windows 10, Microsoft Office 2013;
- адказны за выпуск Ж. М. Селюжыцкая, тэхнічны рэдактар А. А. Вярэніч, карэктар К. С. Мізерыя, камп’ютарны набор і вёрстка Л. В. Леванцэвіч;
- дата размяшчэння на сайце: .12.2024;
- аб’ём выдання: 1,57 МБ;
- вытворца: установа адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 224016, г. Брэст, вул. Міцкевіча, 28. Тэл.: 8(0162) 21-70-55. E-mail: rio@brsu.by. rio@brsu.brest.by.

Начало

Содержание

Страница 3 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Уступ

Беларуская дыялекталогія – гэта вучэбная дысцыпліна, мэтай якой з’яўляецца даследаванне сучаснага стану дыялектаў на тэрыторыі Беларусі; гэта тэарэтычная база для фарміравання агульнафілалагічнага кругагляду студэнтаў; адзін з найважнейшых складнікаў агульнамоўнай падрыхтоўкі спецыяліста. Дысцыпліна адносіцца да дзяржаўнага кампанента (1.3 Модуль “Гісторыя і дыялекталогія беларускай мовы”).

Дысцыпліна “Беларуская дыялекталогія” з’яўляецца часткай агульнамоўнай падрыхтоўкі студэнтаў і каардынуецца з дысцыплінамі I ступені атрымання вышэйшай адукацыі “Стараславянская мова”, “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”, “Гістарычная граматыка беларускай мовы”; II ступені атрымання вышэйшай адукацыі “Сучасныя накірункі мовазнаўства”, “Беларуская этналінгвістыка”.

Дысцыпліна ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (у якіх раскрываецца прадмет і задачы дыялекталагічнай навукі, асноўныя крыніцы мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групоўку гаворак на беларускай тэрыторыі.

Мэта дысцыпліны – стварыць умовы для фарміравання ў студэнтаў сістэмы ведаў аб фанетычных, марфалагічных, лексіка-семантычных і сінтаксічных асаблівасцях беларускіх дыялектаў, навучыць разглядаць дыялектныя рысы не ізалявана, а на інтэрдзіялектным полі як кампаненты адпаведных супрацьстаўленых або несупрацьстаўленых адрозненняў; садзейнічаць развіццю здольнасцяў выкарыстоўваць засвоеныя веды і ўменні для вырашэння тэарэтычных і практычных задач.

Начало

Содержание

Страница 4 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Задачы дысцыпліны: садзейнічаць засваенню асноўных паняццяў дыялекталагічнай навукі, неабходнага тэрміналагічнага блоку па дыялекталогіі; сфарміраваць веды пра падабенства і асноўныя параметры адрозненняў дыялектнай і літаратурнай мовы, навучыць суадносіць дыялектныя асаблівасці з нормамі літаратурнай мовы; забяспечыць выпрацоўку навыкаў работы з дыялектнымі картамі, атласамі, слоўнікамі і ўменне вызначаць тэрытарыяльную лакалізацыю дыялектных з'яў; садзейнічаць замацаванню прынцыпаў лінгвістычнага аналізу гаворкі па дыялектных тэкстах; садзейнічаць выпрацоўцы ўменняў працы ў камандзе.

Студэнты павінны:

– ведаць групоўку тэрытарыяльных дыялектаў; асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал); асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах; асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы.

– умець вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак; дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы; вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з'яў.

Дысцыпліна займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю канкрэтных дыялектаў у гэтым працэсе, што асабліва актуальна для беларускай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту – будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя. Каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўнай разнавіднасцяў, настаўнік павінен добра арыентавацца на дыялектным полі, умець дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы.

Начало

Содержание

Страница 5 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Сродкі дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці – вуснае апытванне, праверка індыўідуальных заданняў, абарона рэфератаў, праверка тэстаў, абмеркаванне мультымедычных прэзентацый, залік.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс “Беларуская дыялекталогія” прызначаны для студэнтаў спецыяльнасці 6-05-0232-01 “Беларуская філалогія”. Складзены ў адпаведнасці з адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі АСВА 1-21 05 01-2021, на аснове тыпавай вучэбнай праграмы “Беларуская дыялекталогія” для вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія (па напрамках)”, вучэбнага плана ўстановы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 6-05-0232-01 “Беларуская філалогія”.

Прыкладны расклад гадзін па відах навучання: усяго 52 гадзіны, у тым ліку 22 гадзіны лекцыйныя, 30 гадзін практычных заняткаў.

Начало

Содержание

Страница 6 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Змест вучэбнага матэрыялу

Тэма 1. Уводзіны. Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы. Асноўныя адрозненні паміж імі. Мясцовыя разнавіднасці беларускай дыялектнай мовы. Азначэнні мясцовай гаворкі, дыялектнай групы гаворак, дыялекту. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.

Прадмет і задачы дыялекталогіі. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі. Гістарычная і апісальная дыялекталогія. Тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі. Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне Сувязь дыялекталогіі з лінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя мовы, дыялекталогія і сучасная беларуская літаратурная мова, дыялекталогія і тапаніміка. Сувязь дыялекталогіі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя, дыялекталогія і этнаграфія, дыялекталогія і літаратуразнаўства, дыялекталогія і археалогія дыялекталогія і фалькларыстыка і інш.

Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Паняцце ізагласы, пучка ізаглас, лінгвістычнага арэала, суадносінны паміж імі. Тыпы лінгвагеаграфічных карт. Супрацьстаўленя і несупрацьстаўленя дыялектныя адрозненні. Іх выкарыстанне для падзелу гаворак на групы. Паняцце дыялектнай зоны. Сярэдняя (цэнтральная), заходняя, усходняя, паўночна-заходняя і паўднёва-заходняя дыялектныя зоны. Выкарыстанне дыялекталагічных праграм пры вывучэнні беларускіх народных гаворак. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (ДАБМ), яго структура, змест. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНГ). Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА). Лінгвістычны атлас Еўропы (ЛАЕ).

Своеасаблівасць развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах. Узаемаўплыў беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў на розных гістарычных адрэзках часу. Уплыў літаратурнай мовы на дыялекты

Начало

Содержание

Страница 7 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ў нашы дні. Роля беларускіх дыялектаў у фарміраванні сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

З гісторыі развіцця беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі. Матэрыялы пра беларускія дыялекты у этнаграфічных і фалькларыстычных працах (П. Шэйн, А. Сержпутоўскі, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, М. Федароўскі, І. Сербай і інш.). Лексікаграфічнае апісанне беларускіх дыялектаў у працах І. Насовіча і У. Дабравольскага. Пытанні беларускай дыялекталогіі ў асвятленні Я. Карскага. Вывучэнне беларускіх гаворак у працах рускіх моваведаў А. Шахматава, А. Сабалеўскага, В. Багародзіцкага і інш. Дыялектныя слоўнікі 20-х гадоў М. Каспяровіча, І. Бялькевіча, М. Шатэрніка і інш. Працы Г. Венкера, Ж. Жыльерона, П. Бузука і інш. па лінгвістычнай геаграфіі. Асноўныя дыялектныя слоўнікі беларускай мовы.

Тэма 2. Фанетыка. Адзінства асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, зацвярдзенне шыпячых, губных і інш.). Агульныя фанемы для беларускіх дыялектаў і літаратурнай мовы. Галоўныя адрозненні паміж дыялектамі беларускай мовы ў галіне фанетыкі.

Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў. Фанетычны алфавіт. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі. Літары і знакі, якія выкарыстоўваюцца ў фанетычнай транскрыпцыі дыялектнай мовы, іх інвентарызацыя і значэнне. Спрошчаная транскрыпцыя. Узоры яе ўжывання.

Фанетыка. Вакалізм. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі. Тыпы гаворак па складзе галосных фанем. Націскныя галосныя паўночна-ўсходняга дыялекту. Націскныя галосныя паўднёва-заходняга дыялекту. Адрозненні ў націскным вакалізме паміж дыялектамі беларускай мовы.

Фанема <ê (ie)>. Яе месца ўтварэння і асаблівасці вымаўлення ў розных беларускіх гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Этымалагічныя карані фанемы <ê (ie)>. Адпаведнікі фанемы <ê (ie)> у паўночна-ўсходнім дыялекце. Ужыванне

Начало

Содержание

Страница 8 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

фанемы <ê (ie)> у каранях слоў. Ужыванне фанемы <ê (ie)> у суфіксах і канчатках слоў. Фанема <ô (yo)>. Акустыка-артыкуляцыйныя якасці фанемы <ô (yo)> у розных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення фанемы <ô (yo)>. Ужыванне фанемы <ô (yo)> у каранях, суфіксах і канчатках слоў.

Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанемы <i> у гаворках. Ужыванне фанемы <i> ў закрытых складах на месцы зніклага <h> і этымалагічнага <o>. Месца ўтварэння і спосаб вымаўлення фанемы <ы> ў беларускіх гаворках. Чаргаванне <ы> / <у>, <ы> / <і> ў асобных беларускіх гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <е> і ўмовы пераходу <е> ў <o> у гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы <a> і чаргаванні <a> / <o>, <a> / <е> ў беларускіх гаворках. Фанема <o>, лабіялізацыя галосных у гаворках.

Ненаціскны вакалізм. Асаблівасці артыкуляцыі і вымаўлення ненаціскных галосных у беларускіх гаворках. Паняцце колькаснай і якаснай рэдукцыі. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у першым пераднаціскным складзе і ва ўсіх астатніх складах. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак. Сутнасць дысімілятыўнага акання. Дысімілятыўнае аканне, ускладненае асімілятыўнасцю. Тэрыторыя пашырэння дысімілятыўнага акання. Сутнасць недысімілятыўнага акання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае аканне і яго ізагласы. Акаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Оканне ў беларускіх гаворках. Захаванне этымалагічных фанем <o> і <a> ў ненаціскных складах. Замена этымалагічнага [a] на [o] ў некаторых гаворках паўднёвай часткі Беларусі. Выпадкі вымаўлення [y] на месцы ненаціскага [o]. Окаюча-акаючы вакалізм у беларускіх гаворках пераходнага тыпу.

Яканне як тып ненаціскага вакалізму. Дысімілятыўнае яканне і тэрыторыя яго пашырэння. Асаблівасці віцебскага дысімілятыўнага якання. Сутнасць недысімілятыўнага якання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае яканне, адрозненне паміж імі. Якаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Начало

Содержание

Страница 9 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Еканне ў беларускіх гаворках. Тэрыторыя распаўсюджання екання. Екаюча-якаючы вакалізм.

Характар вымаўлення галосных пасля мяккіх зычных у пасля- і пераднаціскных складах. Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у пачатку слова. Рэдукаваны характар вымаўлення галосных [a], [o], [e] ў другім і далейшых складах перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных. Вакалізм паслянаціскных складоў. Вымаўленне галосных [a], [o], [e] ў паслянаціскных складах.

Кансанантызм. Агульныя асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках. Склад зычных фанем і іх характарыстыка. Рэгіянальныя рысы кансанантызму. Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя гаворкі на Беларусі. Дзеканне і цеканне ў гаворках асноўнага дыялектнага масіву. Гаворкі з адсутнасцю дзекання і цекання. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы. Гаворкі з парнымі мяккімі [д], [т]. Гаворкі з зычнымі [д], [т] перад галоснымі прыдняга рада [e], [i]. Цвёрдыя няпарныя фанемы <ж>, <ш>, <ч>, <дж>, <ц> ў гаворках. Наяўнасць мяккіх разнавіднасцяў гэтых фанем у асобных беларускіх гаворках. Цоканне ў гаворках Беларусі. Губныя фанемы, супрацьстаўленыя па цвёрдасці/мяккасці (<б> – <б’>, <п> – <п’>, <м> – <м’>, <в> – <в’>). Характар іх вымаўлення перад галоснымі ў розных гаворках Беларусі. Губна-зубныя фанемы <ф> – <ф’> у гаворках.

Спалучэнні зычных фанем. Змены зычных у гаворках. Кансанантныя дыялектныя з’явы. Асіміляцыя і яе віды. З’ява дысіміляцыі. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў. Падаўжэнне зычных у гаворках.

Тэма 3. Марфалогія. Адзінства граматычных катэгорый ў марфалагічнай сістэме дыялектнай мовы. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай сістэме беларускіх гаворак. Прычыны марфалагічных адрозненняў паміж рознымі гаворкамі беларускай мовы.

Назоўнік. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду. Несупадзенні граматычнай катэгорыі роду паміж рознымі гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай, прычыны гэтых несупадзенняў.

Начало

Содержание

Страница 10 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дыялектныя адрозненні ў граматычнай катэгорыі ліку. Рэліктавыя формы парнага ліку ў беларускіх гаворках.

Катэгорыя склону ў гаворках. Клічны склон назоўнікаў.

Скланенне назоўнікаў адзіночнага ліку. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў. Назоўнікі ніякага роду з канчаткам *-o* ў назоўным і вінавальным склонах. Пашыранае ўжыванне канчатка *-y* ў назоўніках роднага склону ва ўсіх беларускіх гаворках. Ужыванне канчатка *-ові* ў давальным склоне назоўнікаў у некаторых гаворках. Неадушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду вінавальнага склону з канчаткам *-a* ў гаворках. Асаблівасці ўжывання канчаткаў назоўнікаў творнага склону. Канчаткі назоўнікаў у месным склоне.

Асаблівасці другога скланення назоўнікаў. Канчаткі *-e* (*-э, -y*) назоўнікаў роднага склону ў беларускіх гаворках. Канчаткі *-ê, -ie* (*ыэ*), *-i, -ы, -a* назоўнікаў давальнага і меснага склонаў у гаворках. Канчаткі *-ой, -ай, -ьй, -ый* назоўнікаў творнага склону ў асобных гаворках.

Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Канчатак *-ы* (*-і*) назоўнікаў давальнага, роднага і меснага склонаў у дыялектнай мове. Канчаткі *-ою* (*-эю*), *-аю, -ай, -эй, -оў* назоўнікаў творнага склону ў некаторых гаворках.

Скланенне назоўнікаў множнага ліку. Націскны канчатак *-e* (*-ê, -ie, -ыэ*) і ненаціскныя канчаткі *-i* (*-ы*), *-a* назоўнікаў назоўнага склону ў гаворках. Націскны канчатак *-оў* (*-уоў*), ненаціскны канчатак *-аў* (*-оў, -ув, -уў*), а таксама канчатак *-эй* назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Канчатак *-ом* (*-ôм*) назоўнікаў давальнага склону некаторых беларускіх гаворак. Канчатак *-ы* (*-і*) вінавальнага склону адушаўленых назоўнікаў у сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках. Канчатак *-амы* (*-ам*) назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Архаічныя канчаткі *-ох* (*-ôх, -уох*), *-ех* назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Асаблівасці ўжывання ўставак *-яц* (*-ят*) у некаторых рознаскланяльных назоўніках. Канчаткі пры скланенні назоўнікаў, якія абазначаюць маладых істот, назоўнікаў на *-мя* ў гаворках. Асаблівасці скланення

Начало

Содержание

Страница 11 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

назоўнікаў мужчынскага роду на *-а (-я)*. Асаблівасці скланення назоўнікаў *маці* і *свякроў* у беларускіх гаворках.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі. Указальныя займеннікі. Лексічныя значэнні ўказальных займеннікаў *гэты* і *гэны*. Выкарыстанне энклетычных форм *-це, -се* займеннікаў у вінавальным склоне. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэнняў ў гаворках. Прыналежныя, азначальныя, пыгальна-адносныя і адмоўныя займеннікі ў беларускіх дыялектах.

Прыметнік. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, граматычныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і асаблівасці іх ужывання ў дыялектнай мове. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага склону ў гаворках. Сцягнутыя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага-вінавальнага склонаў. Утварэнне і ўжыванне сцягнутых форм прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў). Адрозненне кароткіх прыметнікаў ад сцягнутых форм. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў у беларускіх гаворках. Скланенне прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) множнага ліку ў гаворках. Скланавыя формы прыналежных займеннікаў.

Суфіксальныя і аналітычныя спосабы ўтварэння ступеняў параўнання прыметнікаў у дыялектнай мове.

Лічэбнік. Формы скланення колькасных лічэбнікаў *адзін (адна, адно), два (дзве), тры, чатыры* ў беларускіх гаворках. Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад *пяці* да *дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

Дзеяслоў. Формы інфінітыва ў беларускіх гаворках. Адрозненні ўтварэння інфінітыва ў дыялектнай мове ад літаратурнай. Дыялектныя асаблівасці ў аснове

Начало

Содержание

Страница 12 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дзеясловаў. Адметнасці чаргавання заднеязычных з шыпячымі ў дзеясловах цяперашняга і будучага часу з асновай на *г, к*. Чаргаванне цвёрдых зубных зычных асновы на [с], [з], [д], [т], [н] з адпаведнымі мяккімі. Аснова дзеясловаў на губныя зычныя [б], [п], [м], [в] у гаворках.

Спражэнне дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу ў гаворках. Разнастайнасць канчаткаў трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў множнага ліку першага спражэння ў першай асобе і іх залежнасць ад пазіцыйных змен галосных. Канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэнняў другой асобы множнага ліку ў гаворках.

Граматычныя формы будучага складанага часу дзеясловаў у гаворках. Складаная (аналітычная) форма будучага часу з дапаможнымі дзеясловамі *быць, буду, мець (маю, маеш, мае), мецца* і інфінітыва асноўнага дзеяслова. Злітная (сінтэтычная) форма будучага часу з інфінітывам асноўнага дзеяслова са старажытным дапаможным дзеясловам *иму (иметь, имет)*. Формы прошлага часу дзеясловаў у дыялектнай мове.

Формы загаднага ладу ў гаворках. Утварэнне другой асобы адзіночнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне другой асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне першай асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Ужыванне элементаў *-ка, -тка, -ма (-мо)* у формах дзеясловаў загаднага ладу.

Зваротныя формы дзеясловаў з рознымі варыянтамі часціцы *-ся* ў беларускіх гаворках.

Асаблівасці ўтварэння і выкарыстання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-уч, -ач* і дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-ем* у беларускіх гаворках. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н, -ен, -ан, -он, -т* у гаворках. Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л* у дыялектнай мове.

Начало

Содержание

Страница 13 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*.

Прыслоўе. Адметнасці ўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове. Прыслоўі, якія ўтвораны ад прыслоўяў і іншых часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеяслоўных асноў). Утварэнне складаных прыслоўяў у беларускіх гаворках. Формы ступеняў параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў у гаворках. Асаблівасці ўтварэння прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц у дыялектнай мове.

Тэма 4. Сінтаксіс. Тыпы дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Прычыны дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі, уласцівыя ўсім гаворкам і толькі некаторым з іх. Тыпы дыялектных беспрыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з родным прыналежнасці, з родным часу, з давальным прыналежнасці, з вінавальным прамога аб'екта, з творным прычыны або падставы дзеяння, словазлучэнні з дзеясловамі *хварэць*, *балець*, *западаць* і інш. Тыпы дыялектных прыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з дзеясловамі руху і мэтанакіраванага дзеяння, з дзеясловамі маўлення, мыслення, з дзеясловамі *смяяцца*, *рагатаць*, *жартаваць* і інш., дзеяслоўна-імянныя канструкцыі з прасторавымі адносінамі, з прычыннымі адносінамі. Прэдыкатыўныя канструкцыі.

Просты сказ. Аднасастаўныя сказы ў беларускіх гаворках: намінатыўныя, безасабовыя сказы і спосабы выражэння ў іх галоўнага члена. Двухсастаўныя сказы ў дыялектнай мове, спосабы выражэння дзейніка і выказніка ў іх. Назоўнік клічнага склону ў ролі дзейніка. Дзеепрыслоўе ў ролі выказніка. Асаблівасці складаназлучаных сказаў у беларускіх гаворках. Тыпы сінтаксічных адносінаў: спалучальныя, супастаўляльныя, супраціўна-абмежавальныя, чыста супраціўныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя.

Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў: сказы з даданымі часу, з даданымі месца, з даданай азначальнай часткай, з даданай

Начало

Содержание

Страница 14 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дапаўняльнай часткай, з даданай часткай умовы, з даданай часткай прычыны, з даданай часткай мэты, з даданай уступальнай часткай, з даданай часткай спосабу дзеяння, з даданай параўнальнай часткай. Найбольш характэрныя і ўжывальныя злучнікі ў гэтых сказах. Складаназалежныя сказы са звычайнай паслядоўнасцю падзей і з хуткай зменаў падзей. Складаназалежныя сказы, у якіх даданыя часткі абмяжоўваюць пачатак або канец падзей. Сказы са злучнікамі. Сказы са злучальнымі словамі.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі. Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Тэма 5. Лексіка. Слоўніковы склад беларускіх гаворак. Агульнанародная, дыялектная і размоўная лексіка ў складзе беларускіх гаворак. Гістарычныя групы слоў у лексіцы сучасных беларускіх гаворак (агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія, вузкадыялектныя словы і словы дыялектаў суседніх моў).

Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць у дыялектнай лексіцы. Аднадыялектныя і міждыялектныя варыянты слоў. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.

Дэталізаваныя найменні прадметаў і з'яў рэчаіснасці ў гаворках.

Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў. Паняцце дэматывацыі.

Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленыя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы). Лексіка-семантычныя дыялектныя адрозненні (амонімы). Лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя) дыялектныя адрозненні (суфіксальныя, прэфіксальныя, суфіксальна-прэфіксальныя, асноваскладанне). Лексіка-фанематычныя дыялектныя адрозненні (фанематычныя, акцэнтныя). Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.

Лексічная полісемія ў гаворках. Дыялектная аманімія і шляхі яе ўзнікнення. Спецыфіка і характар дыялектнай сінаніміі. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы. Прафесіянальная лексіка ў слоўніковым складзе дыялектнай мовы.

Начало

Содержание

Страница 15 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Пашыранае ўжыванне лексікі літаратурнай мовы ў сучасных беларускіх гаворках. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Тэма 6. Фразеалогія. Агульнае азначэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў: адсутнасць іх у літаратурнай мове, наяўнасць у складзе фразеалагізма дыялектных слоў, выкарыстанне адметных уласных імён, ужыванне ў асобым значэнні і інш. Тыпы эмацыянальна-экспрэсіўных дыялектных фразеалагізмаў. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў. Многазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове. Прадметная класіфікацыя дыялектных фразеалагізмаў. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках. Некрацізмы (або словы з забытай семантыкай) у складзе дыялектных устойлівых словазлучэнняў. Стылістычная і эмацыянальна-экспрэсіўная роля дыялектных фразеалагізмаў у маўленні. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя сінтаксічныя мадэлі дыялектных фразеалагізмаў. Асноўныя крыніцы дыялектнай фразеалогіі.

Тэма 7. Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі. Асаблівасці гаворак асноўнага масіву беларускай мовы. Моўныя ўласцівасці палескай групы беларускіх гаворак.

Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы і тэрыторыя іх пашырэння. Супрацьстаўленія фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.

Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (полацкая і віцебска-магілёўская).

Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту (гродзенска-баранавіцкая і слупца-мазырская).

Сярэднебеларускія гаворкі, іх моўныя ўласцівасці і тэрыторыя пашырэння.

Начало

Содержание

Страница 16 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

З гісторыі вывучэння беларускіх гаворак. Групоўка беларускіх гаворак у працах А. Сабалеўскага і А. Шахматава. Вучэнне Я. Карскага па дыферэнцыяцыі беларускіх гаворак. Падзел беларускіх гаворак на групы П. Бузуком і М. Дурнаво. Класіфікацыя беларускіх гаворак у Дыялекта-лагічным атласе беларускай мовы (ДАБМ).

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Усяго	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	Уводзіны	8	4	4
2	Фанетыка	8	4	4
3	Марфалогія	14	4	10
4	Сінтаксіс	4	2	2
5	Лексіка	6	2	4
6	Фразеалогія	6	2	4
7	Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі	6	4	2
	Усяго	52	22	30

Начало

Содержание

Страница 17 из 188

Назад

На весь экран

Закрыць

Лекцыіны курс

Уводзіны

Сучасная беларуская нацыянальная мова, як і нацыянальныя мовы іншых народаў, мае дзве разнавіднасці – літаратурную мову з яе разнастайнымі стылямі (мастацкім, публіцыстычным, афіцыйна-справавым і інш.), узорную, унармаваную, і дыялектную мову, стылістычна нейтральную. Літаратурная мова і дыялектная мова як разнавіднасці адзінай мовы нацыі знаходзяцца ў цеснай сувязі і ўзаемадзеянні. Але паміж імі ёсць і адрозненні, найбольш істотныя з іх наступныя: а) літаратурная мова – адзіная на ўсёй тэрыторыі пашырэння той або іншай мовы нацыі, дыялектная мова існуе як разнастайныя дыялектныя разнавіднасці; б) літаратурная мова выступае ў дзвюх формах – пісьмовай і вуснай, дыялектная мова – толькі ў вуснай, беспісьмовай форме; в) літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы культурнага жыцця і грамадскай дзейнасці народа, гэтая мова культуры, навукі, справай дакументацыі, дыялектная мова – гэтая бытавая мова.

Вывучэннем мясцовых, тэрытарыяльных моўных разнавіднасцей займаецца спецыяльны раздзел мовазнаўства – дыялекталогія (ад грэч. *diálektos* ‘гаворка, размова’ і *logos* ‘слова, вучэнне, паняцце’).

У дыялекталогіі ўжываюцца спецыяльныя тэрміны – беларускія гаворкі (гаворкі беларускай мовы, гаворкі беларускай дыялектнай мовы, дыялектная мова, народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.), мясцовая гаворка, група гаворак, дыялект, дыялектная мова, цэнтральныя гаворкі, перыферычныя гаворкі, міждыялектныя групы гаворак, змешаныя або пераходныя гаворкі, асобная астраўная дыялектная група, дыялектныя зоны. **Гаворка**, ці **мясцовая гаворка**, або **гаворка беларускай мовы**, – самая дробная дыялектная адзінка, мова аднаго ці некалькі населеных пунктаў з уласцівым ёй адзінствам фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. **Беларускія гаворкі** – усе гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы, а таксама гаворкі, якія вылучаюцца

Начало

Содержание

Страница 18 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

з беларускамоўнага абшару ў адрозненне ад абшараў гаворак суседніх моў (рускай, украінскай, польскай і літоўскай). **Група гаворак** – некалькі гаворак з блізкімі ці аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі. **Дыялект** – групы гаворак з характэрнымі для іх агульнымі спецыфічнымі моўнымі рысамі, якімі яны выразна адрозніваюцца ад іншых груп гаворак, з іх узаемным тэрытарыяльным размяшчэннем. Дыялект з’яўляецца часткай беларускай нацыянальнай мовы і таму супрацьпастаўляецца іншым дыялектам. Кожны дыялект мае ў сваім складзе структурна-тэрытарыяльныя адрозныя групы гаворак. Са значэннем ‘дыялект’ у лінгвістычнай літаратуры ўжываецца і тэрмін ‘гаворка’. **Дыялектная мова** (народная мова, народна-дыялектная мова, жывая мова і інш.) – гэта ўсе мясцовыя, тэрытарыяльныя разнавіднасці пэўнай мовы.

Цэнтральныя гаворкі – гаворкі з найбольш захаванай уласнай дыялектнай структурай.

Перыферычныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай дыялектнай структурай.

Міждыялектныя групы гаворак (змешаныя або пераходныя) існуюць на мяжы суразмяшчэння і ўзаемадзеяння дыялектаў.

Асобная **астраўная дыялектная група** – тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Дыялектныя зоны – гэта рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-гістарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі. Дыялектныя зоны з’яўляюцца незалежнымі, не звязанымі адна з адной фармацыямі беларускіх гаворак. Яны не супрацьпастаўляюцца па асаблівасцях, а ўзаемна накладваюцца адна на адну.

Беларуская дыялекталогія – гэта навука пра беларускую дыялектную мову, пра мясцовыя, тэрытарыяльныя дыялекты. Прадметам вывучэння беларускай дыялекталогіі з’яўляецца народная гутарковая мова ў яе сучасным стане.

Начало

Содержание

Страница 19 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Адрозніваецца дыялекталогія гістарычная (дыяхранічная) і апісальная (сінхранічная). Гістарычная дыялекталогія займаецца вывучэннем тэрытарыяльных дыялектаў на розных этапах развіцця той або іншай мовы, паходжання дыялектаў, устанаўлівае заканамернасці развіцця моўных фактаў. Апісальная дыялекталогія вывучае сучасны стан дыялектаў: фанетычную сістэму, граматычны лад, слоўнікавы склад. Паміж гістарычнай і апісальнай дыялекталогіяй няма рэзкай мяжы. Глыбокае вывучэнне і апісанне сучаснай мовы павінна дапаўняцца гістарычнымі фактамі. І, наадварот, гістарычнае вывучэнне дыялектаў немагчыма без вывучэння іх сучаснага стану.

Тэрытарыяльныя, ці мясцовыя, дыялекты – гэта разнавіднасць нацыянальнай мовы, так званая ніжэйшая яе форма. Кожны дыялект уключае ў сябе, з аднаго боку, рысы, агульныя ўсім дыялектам і літаратурнай мове, з другога боку, рысы, якія адрозніваюць яго ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Напрыклад, большасці беларускіх гаворак і літаратурнай мове ўласціва аканне і яканне, зацвярдзенне шыпячых і этымалагічнага [ц], дзеканне і цеканне, зменныя часціны мовы ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове маюць тры роды (мужчынскі, жаночы, ніякі), два лікі (адзіночны і множны), а дзеясловы і два тыпы спражэння; большасць слоў, якія абазначаюць неабходныя ў жыцці людзей прадметы, паняцці, з’явы, агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. Інакш кажучы, асноўныя элементы фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага складу агульныя ўсім гаворкам і літаратурнай мове. У гэтым агульным праяўляецца адзінства беларускай мовы як мовы нацыі. Але кожны тэрытарыяльны дыялект мае і свае спецыфічныя рысы, якімі ён адрозніваецца ад іншых дыялектаў і літаратурнай мовы. Адметныя, спецыфічныя рысы дыялекту праяўляюцца на ўсіх узроўнях – у фанетыцы, марфалогіі, лексіцы і сінтаксісе. Напрыклад, большасці гаворак паўднёва-заходняга дыялекту ўласцівы закрытыя галосныя фанемы [ê], [ô] (*л’êс, б’êлы, кôн’, тôк*), якія не характэрны паўночна-ўсходняму дыялекту і літаратурнай мове. У паўночна-ўсходнім дыялекце форма 3-й асобы цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў I спражэння абвеснага ладу заканчваецца на **-ц’** (*ідз’êц’,*

Начало

Содержание

Страница 20 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

*б'арэц', н'ас'эц''), у паўднёва-заходнім дыялекце і літаратурнай мове гэтыя формы ўжываюцца без **-ц'** (*б'арэ, ідз'э, н'ас'э*). Такім чынам, мясцовыя дыялекты – гэта складанае спалучэнне агульнага і адметнага, гэта адзіная сістэма, у якой агульнае і адметнае знаходзяцца ў цеснай гарманічнай сувязі. Тэрытарыяльныя дыялекты беларускай мовы вельмі блізкія адзін да аднаго, яны мала адрозніваюцца граматычнымі ладамі, слоўнікамі. Агульных элементаў у беларускіх дыялектах значна больш, чым адметных. Таму наяўнасць тэрытарыяльных дыялектаў беларускай мовы не прычыць сцверджанню пра адзінства беларускай нацыі ў цэлым.*

Тэрытарыяльныя дыялекты – катэгорыя гістарычная. Яны ўзніклі ў часы Полацкага княства і Кіеўскай Русі на аснове племянных дыялектаў. Тэрытарыяльныя дыялекты – гаворкі абласцей, якія аб'ядноўваліся эканамічна і палітычна вакол пэўнага горада. Яны маглі супадаць са старымі племяннымі дыялектамі, але маглі і не супадаць, бо з утварэннем феадальных княстваў адбылася пэўная перагрупоўка і нівеліроўка дыялектаў.

Пры фарміраванні мовы беларускай народнасці сталі вядучымі два дыялекты – паўднёва-заходні (гаворкі Турава-Пінскага княства і навагародска-гродзенскія гаворкі) і паўночна-ўсходні (гаворкі Полацкай і Смаленскай зямель).

Як мы бачым, сучасныя беларускія дыялекты – гэта спадчына мінулага, спадчына першых дзяржаўных утварэнняў на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, спадчына эпохі феадалізму. У феадальную эпоху дыялекты былі катэгорыяй жывой, прадуктыўнай, тады ўзніклі і развіваліся новыя дыялекты. Пытанне ў тым, ці магчыма ў наш час фарміраванне і развіццё новых дыялектаў.

Як вядома, на тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца два дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, кожны з якіх мае спецыфічныя рысы. Паміж імі знаходзіцца паласа пераходных, ці сярэднебеларускіх гаворак, якія маюць пэўныя рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў і вызначаюцца сваімі асаблівасцямі.

Начало

Содержание

Страница 21 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Методыка дыялекталагічных даследаванняў:

Гаворкі вывучаліся і вывучаюцца найперш шляхам непасрэднага кароткага або працяглага назірання над мясцовым маўленнем. У паселішчы вызначаецца група асоб з добрым веданнем гаворкі, тыповым мясцовым маўленнем, за мовай якіх вядзецца назіранне. Дыялекталагічнае назіранне можа быць пасіўным, калі яно зводзіцца толькі да выяўлення і фіксацыі структурных з'яў гаворкі з маўлення абраных асоб у працэсе звычайных гутарак. Актыўнае назіранне над гаворкай праводзіцца з дапамогай папярэдне складзеных праграм, анкет або апытальнікаў.

Шырока ўжываецца зараз лінгвагеаграфічная методыка вывучэння гаворак. Гэта методыка звязана з высвятленнем пашырэння і варыянтнасці структурных з'яў гаворак усёй моўнай прасторы. Затым звесткі наносяцца на лінгвістычныя карты.

Існуе таксама сацыялінгвістычная методыка вывучэння. Пры ёй апытваюцца прадстаўнікі розных сацыяльна-вытворчых груп.

Этналінгвістычная методыка характарызуецца імкненнем да адлюстравання структурных з'яў гаворак у кантэксце мясцовай матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Апрача тэрытарыяльных дыялектаў, існуюць сацыяльныя дыялекты (прафесійныя дыялекты). *Сацыяльнымі дыялектамі* (сацыялектамі) называюць найперш асаблівыя размоўныя адгалінаванні ў мове. Падобная прафесійная дыферэнцыяцыя мовы заключаецца галоўным чынам у наяўнасці ў такіх адгалінаваннях мовы пласта спецыяльных моўных сродкаў (тэрмінаў, спецыяльных назваў, абазначэнняў, формул, выразаў і інш.), звязаных толькі з пэўным родам прафесійных заняткаў у розных сферах вытворчай, навуковай, культурнай, дзяржаўнай, грамадскай і іншай дзейнасці. Вялікімі і складанымі сістэмамі такіх спецыяльных моўных сродкаў вызначаюцца падобныя прафесійныя сацыялекты ў складзе літаратурнай мовы. Яны распрацоўваюцца і ўпарадкоўваюцца ў выглядзе розных тэрміналагічных слоўнікаў.

Падобнымі адрозненнямі, хоць і не ў такім аб'ёме, характарызуецца таксама (асабліва характарызавалася ў мінулым) і мясцовая мова прадстаўнікоў

Начало

Содержание

Страница 22 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

традыцыйных пабочных і рамесных заняткаў вясковага, местачковага і гарадскога насельніцтва – кавалёў, цесляроў, бондараў, плытнікаў, паляўнічых, рыбаловаў і інш. У іх мясцовым моўным багажы ў дадатак да агульных з усімі іншымі моўных сродкаў ёсць яшчэ шмат такіх, якімі яны карыстаюцца ў сваёй кампаніі майстроў.

Так, напрыклад, асаблівымі па лексіцы і выразях з’яўляюцца традыцыйныя моўныя набыткі беларускіх бортнікаў-пчаляроў, у прыватнасці бортнікаў Палесся, дзе яшчэ ў першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі (а дзе-нідзе і ў наш час) гэты старажытны від пчалярства можна было назіраць у многіх месцах у натуре. Вось, напрыклад, некаторыя асаблівыя бортніцкія словы і выразы, якія адзначаны былі ў гутарцы з былым палескім бортнікам з-пад Турава: *скаль робіць разведку, тогды прылетае рой* (скаль – пчаліная разведка, якая знаходзіць месца для пасялення роя пасля яго вылету). *Тут слэпеты водзіліса, шчэ й вошчына е* (слэпеты – дзікія пчолы). *Сцельнікіўжэ ўсе заберэшчаные* (гэта значыць, мёд у сотах у вулі запячатаны, чарачкі закрыты васковымі крышачкамі). *Крэмлёна хвбя* (дрэва са зрэзанай спецыяльна верхавінай пад борць). *Ліна ў лэзіве* (вяроўка ў прыстасаванні, з дапамогай якога ўзлазяць на борцевае). *Вобзьмеш зубеля для кўрэва* (зубель – кавалак сухой трухлявай драўніны для падкурвання пчол дымам). Гэта выразы, вырваныя з кантэксту гутаркі. Але яны даюць мажлівасць уявіць, як выглядала гутарка мясцовых палескіх бортнікаў між сабой, як шмат было ў іх сваіх спецыяльных, так званых “рамесных” слоў і выказаў, неабходных і зразумелых ім. А колькі з гэтым поўным прыгод і таямніц карысным лесавым заняткам, бортніцтвам, звязана назіранняў над прыродай, прыкмет, легенд, казачных паданняў, розных выслоўяў!

Падобная адасобленасць у сродках мовы, абумоўленая спецыфікай працоўнага занятку, галіны дзейнасці, уласціва прадстаўнікам, можна сказаць, усіх больш-менш спецыялізаваных прафесій. Дастаткова звярнуць увагу, напрыклад, на прафесійную гаворку медыкаў, вайскоўцаў і спецыялістаў любой галіны народнай гаспадаркі, а тым больш вучоных у розных галінах навукі. Складаюцца спецыяльныя слоўнікі

Начало

Содержание

Страница 23 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

тэрміналогіі, назваў і выказаў, уласцівых розным галінам навукі, вытворчасці, культуры, іншым заняткам людзей, якія адлюстроўваюць лексічную і іншую спецыфічнасць адпаведных прафесійных адгалінаванняў мовы.

Сярод сацыяльных дыялектаў ёсць і такія, якія прызначаны і служаць для таго, каб прадстаўнікі пэўнай прафесійнай групы або пэўнага занятку ці сацыяльнай групы пры размове між сабой маглі ўтаіць, зрабіць недаступным для разумення пабочным для іх людзям тое, пра што ідзе гутарка, адасобіцца ад усіх. Гэта тайныя мовы, або жаргоны (фр. *jargon* ‘штучная або сапсаваная, знявечаная мова’).

Жаргон характарызуецца або рознымі невядомымі і незразумелымі для ўсіх словамі і выразамі, якія замяняюцца агульнавядомымі ў мове, або экстравагантным сэнсавым нападуненнем апошніх, або гукавым і структурным іх перакручваннем і ўскладненнем. Падобны моўны антураж, моўнае “аздабленне” надае звычайна жаргону яшчэ і пэўную эмацыянальную афарбоўку – жартаўлівасць, іранічнасць, грубаватасць або вульгарнасць і інш. Гэта, дарэчы, прыцягвае да жаргону ўвагу, у прыватнасці, моладзі.

З беларускіх (беларускамоўных па аснове) жаргонаў мінулага найбольш вядомыя жаргон капыльскіх краўцоў, жаргон (катрушніцкі лемезень) дрыбінскіх шапавалаў, жаргон (парушніцкі лемез) шклоўскіх шаўцоў, а таксама жаргон (любецкі лемент) былых прафесійных жабракоў. Ёсць звесткі пра існаванне ў мінулым у некаторых месцах і іншых жаргонаў, напрыклад: жаргон шаўцоў і краўцоў г. Крычава, лабараў г. Іванава (лабары – збіральнікі ахвяраванняў на будаўніцтва цэркваў), жаргонаў лірнікаў, карабейнікаў, кажущнікаў (запад Палесся) і інш.

Катрушніцкі лемезень (у жаргоне слова *лемезень* – мова і язык, *катрушнік* – шапавал) – тайная мова г. Дрыбіна, што на Магілёўшчыне. Як адзначае яе першаадкрывальнік вядомы этнограф і гісторык Беларусі Е. Р. Раманаў у спецыяльнай працы пра гэту мову, “тайныя мовы выкліканы, бясспрэчна, жаданнем захаваць у тайне ад масы такія звесткі, якія прызначаны толькі для пэўнага гуртка”. Асаблівай граматыкі ў іх няма. Уся адметнасць заключаецца ў лексіцы. Пра гэту

Начало

Содержание

Страница 24 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

адметнасць сведчыць значная тэматычная падборка лексікі, якая складае гэту працу.

Фізічная прырода: *цыр* – зямля, *сучá* – вада, *дўляс* – агонь, *свя́нка* – сонца, *трухнёй* – дождж, *шўгара* – гара, *шалóта* – балота, *хлыць* – цячы і рэчка, *сты́чыць* – стаяць і возера, *ку́эза* – жалеза, *кугун* – чыгун і інш.

Чалавек: *кўчалавек* – чалавек, *жбан* – мужчына, *жбáха* – жанчына, *куж* – муж, *кўжа* – жонка, *шкрэд* – дзед, *ярўха* – бабка, *бакштэй* – бацька, *бакштэйка* – маці, *збран* – брат, *збранаўка* – сястра, *стод* – багач.

Сапраўды, незразумела і таямніча выглядаюць самыя звычайныя паведамленні на гэтым жаргоне: *хіць у хазь*, *а то трухней змашкуніць* – ідзі ў хату, а то дождж змочыць.

Умоўная мова лабараў мястэчка Янава (Іванова) была апісана Ф. Стаўровічам у 1869 г. Калісьці янаўцы належалі польскім каралям і карысталіся пэўнымі прывілеямі. Пасля мястэчка пераходзіла ад аднаго пана да другога, але прывілеі (напрыклад, вызваленне ад паншчыны) заставаліся. Менавіта гэта, а таксама недастатковая колькасць зямлі і прывялі сялян Янава да лабарства. Амаль увесь год лабары вандравалі па краіне з царкоўнымі кнігамі, у якіх яны запісвалі ахвяраваныя сумы. Аднак, акрамя гэтага, яны займаліся яшчэ жабрацтвам і проста махлярствам.

Лабары мелі і сваю асобую мову, якой карысталіся ў прысутнасці чужых людзей. Стаўровіч прыводзіць некалькі слоў з іх мовы: *хлюса* – царква, *Охвес* – Бог, *Корх* – святар, *ставер* – крыж, *хирганица* – чалавек, *ребсанька* – кніга для запісу ахвяраванняў, *либерская гавридня* – лабарская размова, *хруц* – рубель, *хлюсный ставер* – царкоўны крыж. Некаторыя з гэтых слоў запазычаны з грэчаскай мовы, напрыклад, *тэос* – Бог, *стаўрос* – крыж, *эклезія* – царква. На думку Е. Р. Раманава, які запісваў выцірняцкі гаўрыднік у канцы XIX ст., носьбіты гэтай мовы бралі пачатак ад грэчаскіх і афонскіх манахаў, якія з падзеннем Візантыі (дзяржава ў IV – сярэдзіне XV ст.) наваднілі землі ўсходніх славян для збору ахвяраванняў на храмы і манастыры.

Начало

Содержание

Страница 25 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Жаргоны рамеснікаў, асабліва такіх сацыяльных груп, якія не адмяжоўваліся нацыянальна або нейкім асобным месцам свайго існавання, з'яўляліся звычайна міжнацыянальнымі па асаблівасцях (агульнымі для прадстаўнікоў некалькіх блізкіх моў). Прыкладам можа быць жаргон жабракоў і лабараў, які ў Беларусі, Расіі і ва Украіне адрозніваўся толькі тым, што было ў ім не ад жаргону, а ад мовы – беларускай, украінскай ці рускай.

Іншы раз гавораць пра так званыя класавыя жаргоны, якія бытавалі ў асяроддзі арыстакратаў і буржуазіі і характарызаваліся словамі і зваротамі, перанятымі з іншых моў. У Расіі, напрыклад, існаваў жаргон рускага дваранства, які з'яўляўся мешанінай рускіх і французскіх слоў. На Беларусі быў вядомы шляхецкі жаргон – штучная мешаніна беларускай і польскай мовы. Янка Купала ў камедыі “Паўлінка” трапна высмеяў ужыванне такога жаргону прадстаўнікамі беларускай шляхты.

Тое ж можна сказаць і пра вядомы сёння жаргон беларускіх, рускіх і ўкраінскіх школьнікаў, а таксама студэнтаў і моладзі, пра зладзейскі жаргон. Гэтыя жаргоны падобныя па сваіх уласных адметных асаблівасцях і нацыянальнамоўныя па асаблівасцях, напрыклад, граматыкі, словаўтварэння і інш.

У школьным жаргоне выкарыстоўваюцца сродкі звычайнай мовы, але яны па стандартных узорах штучна і адвольна дэфармуюцца фанетычна або па словаўтваральнай структуры: нейкі склад або гук дадаецца да слоў пры гутарцы ці ўстаўляецца ў сярэдзіну іх структуры, перастаўляюцца склады ў словах і г. д. Напрыклад, жаргонныя словы вучняў: *ізоша* – урок выяўленчага мастацтва, *фізра* – урок фізкультуры, *геаграфічка* – настаўніца географіі, *пара*, *гуска* – двойка, *сатраць* – спісаць; студэнцкай моладзі: *фак* – факультэт, *прэпод* – выкладчык, *шпора* – шпартгалка, *чыталка* – чытальная зала і інш.

Жаргоны такога роду, у якіх для ўтойвання сэнсу слоў і паведамленняў ужываецца розная падобная штучная іх дэфармацыя, называюць іншы раз арго (фр. *argot* ‘подлая мова, мова жабракоў, злодзеяў’).

Начало

Содержание

Страница 26 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Усе сацыяльныя дыялекты – ад прафесійных адгалінаванняў мовы да арго – з’яўляюцца па структуры толькі часткова адасобленымі варыянтамі або разнавіднасцямі мовы ў яе сістэме, у прыватнасці па слоўніку, выразах, зрэдку па граматычных асаблівасцях. Фанетыка і марфалогія іх у цэлым агульнамоўная. Таму гэта не зусім паўнацэнныя і самастойныя структурныя ўтварэнні ў мове. Іх называюць звычайна дыялектамі.

Моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі пэўнай мовы адну ад другой, называюцца дыялектнымі адрозненнямі. Напрыклад, дыялектным адрозненнем у фанетыцы могуць быць розныя вынікі змянення [e] на [o]: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *ав’ос, в’оска, кан’ом*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту – *ав’ес, в’эска, кан’ём*; дыялектнае адрозненне ў марфалогіі ўтвараецца флексіяй творнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду: у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – *в’асно́й, зорка́й*, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *в’асно́йу, зорка́йу*. Вялікая колькасць дыялектных адрозненняў уласціва лексіцы: назвы глінянага збанка для малака ў гаворках *гарла́ч, куш’ын* (паўночна-ўсходнія і сярэднебеларускія), *збанок, вус’в’іца, каро́ўн’ік* (паўднёва-заходнія).

Вылучаюць два тыпы дыялектных адрозненняў – супрацьстаўлення і несупрацьстаўлення. **Супрацьстаўлення дыялектных адрозненняў** – гэта моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты (эквіваленты) у другіх гаворках. Супрацьстаўлення дыялектных адрозненняў адносяцца да любога ўзроўню мовы – фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу, лексікі, фразеалогіі. Напрыклад, супрацьстаўленымі будуць: у фанетыцы – наяўнасць [rʲ] (мяккага) у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту: *р’эчка, р’эпа* і [r] цвёрдага ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *рэчка, рэпа*; у марфалогіі – прыналежнасць назоўнікаў, якія абазначаюць назвы маладых істот, да мужчынскага роду ў паўночна-ўсходнім дыялекце: *дз’іц’онак, ц’ал’онак, гус’онак*, да ніякага – у паўднёва-заходнім: *дз’іц’а, ц’ал’а, гус’ан’а*; у сінтаксісе – наяўнасць канструкцый “да + родны склон” у адных гаворках: *пайшоў да брата* і “к + давальны склон” – у другіх: *пайшоў к*

Начало

Содержание

Страница 27 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

брату; у лексіцы – ужыванне слоў *бульба*, *вўтка* ў адных гаворках і адпаведна *картўпля*, *качка* – у другіх. Дыялектнымі адрозненнямі такога тыпу адны гаворкі супрацьстаўляюцца другім. Супрацьстаўленья дыялектныя адрозненні, як правіла, двухчленныя: *ідз'э* – *ідз'эц'*, *вав'орка* – *б'ёлка*, але могуць быць і мнагачленныя: *дз'аркач* – *гал'он* – *драч* – *карачўн* – *драбўш* – *раскол* (назвы змеценага веніка).

Несупрацьстаўленья дыялектныя адрозненні – гэта моўныя рысы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў (эквівалентаў). Яны найбольш характэрны для лексікі і абумоўлены гаспадарчымі, геаграфічнымі, этнаграфічнымі і іншымі асаблівасцямі мясцовасці. Так, у некаторых гаворках вядомы словы *аз'арод*, *п'ерапл'от*, *астрўж'і* (прыстасаванні для сушкі снапоў, вікі, гароху, канюшыны). Несупрацьстаўленья дыялектныя адрозненні нешматлікія. У дыялекталогіі большая ўвага надаецца супрацьстаўленым адрозненням, бо яны выяўляюцца на ўсіх узроўнях мовы і маюць істотнае значэнне для падзелу гаворак на групы.

Сувязь дыялекталогіі з іншымі навукамі і яе значэнне

Дыялекталогія – параўнальна маладая навука. Як самастойны раздзел мовазнаўства пачала развівацца з XIX ст. За час свайго развіцця дыялекталогія выпрацавала ўласныя метады даследавання, узбагацілася каштоўнымі фактамі і вывадамі, якія маюць істотнае значэнне не толькі для мовазнаўства, але і для такіх сумежных навук, як гісторыя, археалогія, этнаграфія, анамастыка і інш. Дыялекталогія развіваецца ў сувязі з іншымі навукамі, лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі.

Гаворкі ў складзе беларускай мовы – гэта адлюстраванне і вынік натуральнага гістарычнага развіцця першاپачатковай этнагенетычнай старажытнаўсходнеславянскай і іншай па паходжанні моўнай спадчыны продкаў беларускага народа. Характарызуюцца гаворкі значнай разнастайнасцю сваіх асаблівасцей. Аднак якраз у гэтым заключаецца іх вялікая каштоўнасць для ўстанаўлення паходжання гэтых асаблівасцей і іх гісторыі. Розныя гаворкі, па словах Е. С. Мяцельскай, “захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця – пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы”.

Начало

Содержание

Страница 28 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Так, у асобных гаворках поўдня Беларусі ўжываюцца дыфтонгі [іе (ыэ)]: *л'іес, с'іэно, цыэн, рыэзаты*. У агульнаўсходнеславянскай мове галосны [h] вымаўляўся як дыфтонг [іе (ыэ)], адсюль вывад: старажытны [h] захаваўся ў некаторых гаворках. У адных гаворках больш моцна вымаўляецца першая частка дыфтонга – [i], у другіх другая – [e]. У гаворках Клецкага, Салігорскага, Слуцкага, Ляхавіцкага, Івацэвіцкага, Капыльскага і іншых раёнаў былы [h] гучаннем не супаў з [e], ён вымаўляецца набліжана да [i]. Гэта закрыты гук [ê]: *л'êс, с'êно, цы^эн, ры^эзаты*. Асобныя гаворкі брэсцкага і гомельскага Палесся захоўваюць старажытную мяккасць шыпячых: *ж'інко, ч'ад, дывч'інка, ш'апка*; гаворкі ўсходняй Віцебшчыны і Магілёўшчыны – этымалагічны мяккі [p']: *гр'іба, др'éва*.

Захавалася ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту форма клічнага склону, якая была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове: *мамо, братко, Іване*.

У паўднёва-заходнім дыялекце яшчэ даволі ўстойлівыя формы парнага ліку, якія ўжываюцца тады, калі гаворыцца пра два прадметы, а таксама тры і чатыры (пры спалучэнні назоўнікаў з лічэбнікамі *два, дзве, абодва, абедзве*) ці называюцца парныя прадметы: *дз'в'е руцэ, дз'ве кал'ас'е* і інш. Як вядома, формы парнага ліку калісьці ўжываліся ў агульнаславянскай, агульнаўсходнеславянскай і старажытнай беларускай мове. Парны лік з часам выпцяняўся многім лікам (*дэва столá > два сталы, дэв'н руц'н > дэв'е рук'і*). У гэтых самых гаворках назоўнікі ніякага роду назоўнага склону множнага ліку захоўваюць старажытны канчатак **-а**: *в'одра, парас'ата, вóкна*.

У сучасных беларускіх гаворках ужываецца архаічная форма інфінітыва на **-ці (-ты)**: *п'іці, гаворыці, зобраты*. Яна характэрна для мовы жыхароў заходняй часткі Гродзеншчыны і Брэстчыны. Гэта форма была ўласціва агульнаўсходнеславянскай мове.

Шмат у якіх гаворках захаваліся старажытныя словы, што не сустракаюцца ў сучаснай літаратурнай мове, але былі ўласцівы агульнаўсходнеславянскай мове: *наруб'і* – вопратка (Любанскі раён), параўнаем агульнаўсходнеславянскае

Начало

Содержание

Страница 29 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

рубѣ – кавалак тканіны, адзенне; *мл’іныцы* – бліны (Івацэвіцкі раён), параўнаем агульнаўсходнеславянскае *млнз* (ад *meliti* ‘малоць’) – *блін* і інш.

Для гісторыі беларускай мовы важным з’яўляецца не толькі непасрэдная магчымасць бачыць тую ці іншую асаблівасць у яе развіцці, але і канкрэтнае знаёмства з асаблівасцямі ў іх старым, архаічным выглядзе і стане. Інакш кажучы, вывучэнне гаворак беларускай мовы ў цэлым дае магчымасць раскрыць яе гістарычную эвалюцыю, этапы развіцця многіх яе асаблівасцей і пачатковы, зыходны стан многіх з іх.

Матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы ў спалучэнні з рознымі сведчаннямі пісьмовых помнікаў дазваляюць устанавіць не толькі дынаміку, але і адносную храналогію асаблівасцей беларускай мовы, інакш, іх адносіны па часе свайго з’яўлення і пашырэння. Вывучэнне марфалагічных асаблівасцей беларускай мовы з улікам адпаведных дыялекталагічных матэрыялаў “дало магчымасць зрабіць вывад, што спецыфічныя беларускія граматычныя рысы... падзяляюцца на два разрады. Адны з іх утвараюць рысы, больш раннія па паходжанні, яны ахопліваюць усю беларускую тэрыторыю. Да другога разраду адносяцца з’явы, пазнейшыя па часе ўзнікнення і вядомыя толькі частцы беларускіх гаворак. Пры гэтым ужо ў старабеларускі перыяд, як ужо намі адзначалася, выразна супрацьпастаўляліся два асноўныя дыялектныя масівы – паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні, якія працягваюць існаваць да нашага часу”.

Здабыткі дыялекталогіі беларускай мовы маюць важнае значэнне не толькі для раскрыцця гістарычнай эвалюцыі мовы, але і для вызначэння найбольш верагодных або рацыянальных змяненняў яе ў будучым. У гаворках, па словах Е. С. Мяцельскай, эвалюцыя асобных моўных з’яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа з’яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым.

Начало

Содержание

Страница 30 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Але калі адзначаць значэнне дыялекталогіі для гісторыі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку і старой пісьмовай мовы, то гэта, паводле Л. М. Шакуна, таксама і “вызначэнне тэрытарыяльнай «прывязкі» помніка, і гісторыя нармалізацыі літаратурнай мовы” і інш.

Трэба адзначыць таксама, што беларускія дыялекталагічныя матэрыялы і даследаванні маюць важнае значэнне для гісторыі рускай, украінскай і іншых славянскіх моў, для параўнальна-гістарычных даследаванняў па гэтых мовах, для этымалогіі іх лексікі і інш.

Гаворкі беларускай мовы і сучасная літаратурная беларуская мова – існуючыя зараз віды нацыянальнай мовы беларускага народа. Як літаратурная мова, так і гаворкі з’яўляюцца асобнымі моўнымі ўтварэннямі, або структурамі. Але яны знаходзяцца ў вельмі цесных адносінах паміж сабой.

Літаратурную беларускую мову ў сувязі з тым, што пры дапамозе яе рэалізуюцца агульнанацыянальныя, як сцвярджае Я. Ф. Карскі, “разумовыя інтарэсы народа – паэтычныя, рэлігійна-маральныя, сацыяльна-грамадскія, эканамічныя і навуковыя”, ставяць іншы раз над мясцовымі гаворкамі і па яе месцы ў нацыянальным моватворчым працэсе. Літаратурная мова прымаецца за адзіную сапраўдную выяву і ўзор “чыстай”, “прыгожай” і “правільнай” беларускай мовы.

Аднак гэта не зусім так. Сучасная беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца, як вядома, у XIX ст. У складзе ўласнай моўнай спадчыны беларускага народа ніякай асобнай “узорнай”, агульнай для ўсіх вуснай або пісьмовай беларускай мовы ў гэты перыяд не было. Старая пісьмовая мова дзяржаўнага і грамадскага ўжывання ў ВКЛ была выцеснена з ужывання польскай мовай яшчэ ў канцы XVI – пачатку XVII ст. Пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі замест польскай тут пачала распаўсюджвацца руская мова. Уласную моўную спадчыну беларускага народа складалі толькі гаворкі, пашыраныя ў вусных моўных зносінах.

Начало

Содержание

Страница 31 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дыялекталагічныя матэрыялы – аснова для навуковага вызначэння асаблівасцей пісьмовага беларускамоўнага маўлення пачынальнага беларускай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Гэта, у прыватнасці, іх адносіны да той ці іншай гаворкі (або гаворак), ступень “прыземленасці” да яе мовы іх твораў у слоўніку і фразеалогіі, у пабудове сказаў і ў выбары граматычных сродкаў, спалучэння слоў у іх, у перадачы на пісьме мясцовага вымаўлення гэтых моўных сродкаў. Гэта першыя спробы пошукаў і выяўлення найбольш характэрных з гэтых сродкаў для агульнанароднага беларускамоўнага маўлення. Гэта, нарэшце, творчае выкарыстанне гаворак мясцовай дыялектнай базы для стварэння моўных сродкаў патрэбнай паэтычнай яркасці або публіцыстычнай вастрынні для ўзняцця мовы сваіх твораў на ўзровень высокай дасканаласці, дакладнасці і вытанчанасці. Усё гэта выразна выступае і надзейна вызначаецца ў выніку супастаўлення мовы твораў пачынальнага з пэўнымі дыялектнымі матэрыяламі. Ды, нарэшце, дыялекталагічныя матэрыялы патрэбны і проста для разумення і тлумачэння некаторых мясцовых слоў і выразаў у падобных літаратурных творах. Без такой дыялекталагічнай “дапамогі” літаратуразнаўству абысціся было б цяжка.

Дыялекталогія беларускай мовы – навуковая база ў вызначэнні мясцовых гаворак, якія з’яўляліся асновай усталявання ў беларускай літаратурнай мове замест мясцовай і аўтарскай разнастайнасці ў галіне фанетыкі (і адпаведна арфаграфіі), граматычнага ладу і лексікі пэўнай аднастайнасці або адзінства моўных нормаў.

Дзякуючы сучасным дыялекталагічным даследаванням гаворак беларускай мовы на аснове іх лінгвагеаграфічнага вывучэння, было вызначана, што станаўленне нормаў беларускай літаратурнай мовы цесна звязана не з дыялектамі, як меркавалася раней, а з дыялектнымі зонамі беларускай мовы. Першапачаткова такой дыялектнай асновай нацыянальнай літаратурнай моватворчасці была паўночна-заходняя дыялектная зона беларускай мовы, гаворкі “ў зоне паміж Вільняй і Мінскам”, у паласе “па лініі Барысаў – Мінск – Маладзечна – Ашмяны”, і гэта занальнае маўленне ў цэлым. Даследчыкі заўважаюць, што

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 32 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

Ў вызначэнні паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці першапачатковай асновы сучаснай беларускай літаратурнай мовы “важным, а магчыма рашаючым, фактарам было тое, што як арганізатары “Нашай нівы” і выдавецтваў, так і першыя буйныя пісьменнікі былі родам з Мінска і яго ваколіц (Ашмяны, Вілейка, Валожын). Таму ўдзел гаворак, якія яны прадстаўлялі (“вілейшчына”, “барысаўшчына”), аказаўся “рашаючым”. “Рашаючы” ўдзел гэтых гаворак, а таксама “рашаючая” арганізацыйная і творчая актыўнасць іх прадстаўнікоў, прынамсі, у сцвярджэнні гаворак паўночна-заходняй дыялектнай зоны ў якасці адзінай асновы нормаў літаратурнай беларускай мовы была, вядома, не выпадковай. Якраз гэта дыялектная зона з’явілася арэнай найбольш вострай агульнаграмадскай польска-руска-беларускай моўнай канфрантацыі і станаўлення беларускай нацыянальнай самасвядомасці ў XIX – пачатку XX ст. Гаворкі адзначанай зоны былі тут як бы на “пярэднім краі” і ў якасці тыповага ўзору і асновы нормаў яе літаратурнай разнавіднасці. Гэтай першапачатковай дыялектнай асновай тлумачыцца адпаведна паўночна-заходняя занальная прырода некаторых яе асаблівасцей і зараз.

У нацыянальным самавыяўленні і з’яднанні беларускага народа ў 20-я гг. XX ст., на пачатку будаўніцтва самастойнай Беларусі, у якасці яе больш уплывовай і больш дзейснай часткі пачынае выступаць на чале з Мінскам як сталіцай яе цэнтральны рэгіён. У якасці асновы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы і ў выпрацоўцы яе нормаў пачынае вызначацца адпаведна цэнтральная дыялектная зона беларускай мовы. Аднак гэта было не зменаў яе першапачатковай паўночна-заходняй занальнай дыялектнай асновы, а яе значным разгортваннем і пашырэннем.

Гаворкі цэнтральнай часткі тэрыторыі Беларусі, як зазначала Н. Т. Вайтовіч, “ляглі ў аснову літаратурнай мовы невыпадкова”. Яна лічыла, што разам з Мінскам гэта быў адзін з важнейшых гістарычных цэнтраў фарміравання беларускай нацыі, нацыянальна-вызваленчага руху. Асабліва важнае значэнне гэта частка Беларусі набыла ў савецкі час, калі Мінск стаў сталіцай рэспублікі.

Начало

Содержание

Страница 33 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Гаворкі адзначаных вядучых дыялектных зон у нацыянальным беларускім моватворчым працэсе ў сувязі з набыццём адпаведнымі рэгіёнамі больш важнай або значнай ролі ў беларускім нацыянальным самавыяўленні і яднанні ўзвышаліся над іншымі гаворкамі беларускай нацыянальнай агульнасці, рабіліся як бы наддыялектнай пераходнай размоўнай ступенню да агульнанароднай літаратурнай мовы.

Апошнія дзесяцігоддзі XX і пачатак XXI ст. вызначаюцца ўзмацненнем уплыву на нормы беларускай літаратурнай мовы гаворак заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы. Дастаткова выразна выступае гэта ў практыцы яе пісьмовага і вуснага ўжывання як у слоўніку, так і ў граматыцы. І гэта з'яўляецца адным з асноўных накірункаў сучаснага беларускага літаратурнамоўнага развіцця. Пра адзначаную заходнюю занальную дыялектную аснову сведчаць таксама і намаганні часткі беларускай грамадскасці і мовазнаўцаў па ўвядзенні і замацаванні характэрных асаблівасцей гаворак, мясцовага маўлення заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы ў якасці літаратурных нормаў вымаўлення (і адпаведна арфаграфіі), а таксама формаўтварэння і словаўжывання.

Пэўная беларуская занальная дыялектная прырода, вытокі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы – важнейшы, але не адзіны від яе адносін з гаворкамі беларускай мовы. Літаратурная мова і гаворкі, у тым ліку і тыя, што з'яўляюцца асновай яе моўных нормаў, выступаюць асобнымі па прызначэнні і адносна самастойнымі разнавіднасцямі ў складзе нацыянальнай беларускай мовы. Але літаратурная мова і гаворкі не знаходзяцца ў адносінах супрацьпастаўлення або ўзаема-падпарадкавання. Гэтыя віды нацыянальнай мовы як бы дапаўняюць адзін аднаго. Літаратурная мова задавальняе агульнанацыянальныя патрэбы грамадскага характару. Мясцовыя ж гаворкі ўжываюцца ў сферы традыцыйнага, пераважна сельскага побыту і вытворчасці. Таму кожны з гэтых відаў нацыянальнай беларускай мовы мае і сваю адрозную структуру і захоўвае яе. У пэўнай ступені гэтыя моўныя структуры з'яўляюцца асобнымі функцыянальнымі часткамі

Начало

Содержание

Страница 34 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

агульнанацыянальнай моўнай сістэмы. Агульнанацыянальныя моўныя зносіны ў поўным аб'ёме забяспечваюцца ўласнай нацыянальнай мовай у складзе літаратурнай мовы і гаворак.

Адносіны паміж літаратурнай беларускай мовай і гаворкамі не толькі размяжоўваюць іх, але і ствараюць магчымасць для ўзаемнага выкарыстання ўласцівых ім сродкаў. Дыялектызмы і рэгіяналізмы ўжываюцца пісьменнікамі для адлюстравання ў творах мясцовых асаблівасцей традыцыйнага беларускага побыту, а таксама для надання мясцовага каларыту мове дзеючых асоб.

У наш час дыялектная мова – крыніца ўзбагачэння беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. Сведчанне папаўнення лексікі літаратурнай мовы за кошт дыялектнай – лексікаграфічныя матэрыялы апошняга часу. Так, у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (1977–1984) шмат якія словы ў параўнанні з Беларуска-рускім слоўнікам (1962) падаюцца без паметы *абл.* з прычыны іх шырокага ўжытку: *сасняк* ‘сасновы лес’, *гожа* ‘прыгожа’, *гарышча* ‘прастора паміж столлю і дахам на хаце’ і інш.

Выкарыстанне матэрыялаў народных гаворак дапамагае праводзіць нармалізацыю літаратурнай мовы на навуковай аснове. Так, у 1957 г. у правапіс былі ўнесены ўдакладненні і частковыя змены. Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу I спражэння ў 1-й асобе множнага ліку сталі пісаць пад націскам з канчаткам **-ом** (**-ём**): *бяро́м, нясе́м, ідзе́м, кладзе́м*. Як паказвае Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (ДАБМ), такая змена невыпадковая. Большасць беларусаў ужывае форму на **-ом** (**-ём**), і толькі ў заходняй частцы Брэсцкай і Гродзенскай абласцей бытуе форма на **-эм** (**-ем**) (ДАБМ, карта 150). Такім чынам, нормай літаратурнай мовы стала форма, больш пашыраная на тэрыторыі Беларусі. Пастанова ўзаканіла адрозненне форм лічэбнікаў мужчынскага роду *два, абодва* ва ўскосных склонах ад форм лічэбнікаў жаночага роду *дзе, абедзве: двух – дзвюх, двум – дзюм, двумя – дзюма, абодвух – абедзвюх, абодвум – абедзвюм*. Такое размежаванне лічэбнікаў па родах характэрна большасці беларускіх гаворак.

Начало

Содержание

Страница 35 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Гаворкі ў складзе беларускай мовы з'яўляюцца асновай мясцовага вуснага маўлення карэннага насельніцтва Беларусі. Але ў адрозненне ад сучаснай беларускай літаратурнай мовы – гэта моўны скарб, з якім непасрэдна звязана паходжанне беларускага народа і ўся яго гісторыя. Структурна-тэрытарыяльная агульнасць і адметнасць беларускіх гаворак была і застаецца самым важным паказчыкам этнагістарычнай асабнасці беларускага народа і прыналежнасці да яе носьбітаў гэтых гаворак незалежна ад іх нацыянальнага ўсведамлення. Таму вывучэнне беларускіх гаворак мела ў мінулым і мае зараз вельмі важнае значэнне для вырашэння найважнейшых пытанняў этнаграфіі і гісторыі беларускага народа.

Вялікую каштоўнасць маюць, у прыватнасці, даследаванні адносінаў паміж беларускімі гаворкамі і гаворкамі суседніх моў, групоўкі гаворак і іх тэрытарыяльнага пашырэння, лінгвістычнага статусу іх разнастайных рэгіянальных адзінстваў і груп, характару ўласцівых асаблівасцей і інш. Вынікі такіх даследаванняў разам з матэрыяламі па археалогіі, антрапалогіі і звесткамі са старых пісьмовых крыніц набліжаюць да ўстанаўлення этнічных папярэднікаў і непасрэдных гістарычных удзельнікаў працэсу складвання беларускага этнасу і шляхоў яго развіцця.

Напрыклад, каб даць глыбокае тлумачэнне пытання пра паходжанне трох усходнеславянскіх народаў, неабходна ведаць гістарычныя абставіны іх узнікнення – палітычнае, сацыяльна-эканамічнае жыццё першых дзяржаўных утварэнняў на ўсходнеславянскіх землях, у тым ліку і на этнічнай тэрыторыі нашых продкаў, – Полацкага княства, Кіеўскай Русі і інш. З VII–VI стст. да н. э. землі Усходняй Еўропы былі заселены рознымі народамі: на тэрыторыі сучаснай Беларусі жылі балты, Украіны – скіфы-сарматы, Расіі (ад Каспія па Волзе да Карэліі) – вуграфіны.

У VI–VII стст. на гэтыя землі са сваёй прарадзімы ў Вісла-Одэрскім міжрэччы і заходнім беларускім Палессі прыйшлі славяне. Вынікам іх змешвання з мясцовым насельніцтвам стала зараджэнне новых народаў – беларусаў,

Начало

Содержание

Страница 36 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

украінцаў, рускіх. У залежнасці ад таго, з кім зліваліся славяне, фарміраваліся і новыя мовы, традыцыі, менталітэт. На этнічнай тэрыторыі Беларусі рассяліліся некалькі славянскіх плямёнаў: крывічы (Віцебшчына, часткова Гродзеншчына), дрыгавічы (цэнтральная Беларусь і паўночнае Палессе), радзімічы (Магілёўшчына, Гомельшчына), валыняне (Брэстчына). Крывічы і дрыгавічы ў X ст. стварылі магутную дзяржаву – Полацкае княства, якое стала ядром беларускай нацыі. Увогуле вучоныя лічаць, што ў помніках, створаных на Беларусі ў XII–XIII стст., асноўныя рысы беларускай моўнай сістэмы акрэсліваліся даволі выразна, гэтак жа, як у помніках, створаных на ўсходзе і поўдні ўсходнеславянскага свету, выявіліся рысы рускай і ўкраінскай моў. Такая рыса, як дзеканне, адзначаецца яшчэ на пачатку X ст. арабскім пісьменнікам Аль-Масуд’і ў слове “эль людзіна”, якое было саманазвай нашых продкаў.

Факты гісторыі маюць вялікае значэнне пры вырашэнні пытання групоўкі гаворак, паходжання асобных дыялектных груп. Так, калі супаставіць гаворкі Брэсцкага Палесся з паўночнаўсходнімі валынскімі і ровенскімі гаворкамі ўкраінскай мовы, то можна меркаваць, што яны звязаны агульнасцю паходжання. Гісторыя пацвярджае гэта: у эпоху феадалізму, у другой палове XII ст., а таксама ў XIII ст. Берасце ўваходзіла ў склад Уладзіміра-Валынскага княства, у межах якога, відаць, і склалася большасць агульных асаблівасцей сучасных гаворак Брэсцкага Палесся і валынска-палескіх гаворак ўкраінскай мовы.

Факты дыялекталогіі ў сваю чаргу маюць значэнне для гісторыі. Пры адсутнасці пісьмовых помнікаў даныя дыялекталогіі разам са сведчаннямі археалогіі і этнаграфіі – самы надзейны матэрыял пры вывучэнні гісторыі краю.

Даследаванні сродкаў гаворак беларускай мовы – гэта таксама багатая крыніца этнаграфічных і гістарычных звестак аб з’явах і асаблівасцях традыцыйнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа і аб яго гістарычных сувязях з іншымі народамі. Вядома, што дыялектныя асаблівасці ў галіне фанетыкі і граматычнага ладу гаворак з’яўляюцца вынікам зменлівых працэсаў іх унутранага ўпарадкавання.

Начало

Содержание

Страница 37 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Гаворкі беларускай мовы, дыялекталагічныя зборы іх лексікі і фразеалагічных сродкаў, асабліва найбольш поўныя (буйныя рэгіянальныя слоўнікі, лексічныя атласы), з'яўляюцца крыніцай для таямніц матэрыяльнай і духоўнай культуры беларускага народа. Напрыклад, *вясёлка* як абазначэнне вядомай з'явы прыроды – гэта вынік першапачатковага збліжэння яе з поясам, у прыватнасці з *перавяслам* у снапах, пра што сведчаць адзначаныя ў ДАБМ беларускія дыялектныя назвы *перавясёлка*, *перавясло*. *Гумно* – гэта першапачаткова, на думку этымолагаў, часткі словаў: ток, дзе скацінай, *гавядаі*, абмалочвалі збажыну, топчучы, *мнучы* яе. Пацвярджае такую першасную семантыку лексемы захаванне слова *гумно* ў значэнні адкрытага тока для малацьбы на поўдні Беларусі. *Харомы* – гэта калісьці, відаць, не раскошныя жылыя пабудовы, а проста часова ўзведзеныя сховы ад дажджу, ветру і інш. На гэта ўказвае тое, што ў гаворках Палесся адзначанае слова мае значэнне любой гаспадарчай пабудовы. *Адрына* – назва сведчыць пра тое, што першапачаткова падобны будынак быў неяк звязаны з *адром*, паўднёвабеларускім найменнем памоста (пад стог сена або збажыны, пад вулі на дрэве).

Такія прыклады ўказваюць на тое, якія цікавыя этнаграфічныя з'явы побыту і ўсведамлення беларускага народа дазваляюць раскрыць або пацвердзіць матэрыялы і даследаванні па дыялекталогіі беларускай мовы.

Такім чынам, сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі ў тым, што: 1) мова і этнас (супольнасць людзей, што родняцца мовай і культурай) маюць пэўную тэрыторыю пашырэння, якая звязана з асаблівасцямі гістарычнай, палітыка-эканамічнай і фізічнай геаграфіі; 2) слова – гэта прадмет даследавання дыялектолагаў і часткова (прафесійная і галіновая лексіка) этнографіі.

У этнаграфічны перыяд цікавасці да гаворак прадметы, з'явы і іх назвы разглядаліся ў адзінстве. У дыялекталогіі гэта мае месца часта і зараз пры тлумачэнні ўтварэння і паходжання пэўных слоў. Існуе таксама спецыяльная галіна навукі – этналінгвістыка, якая ў раскрыцці мінулых з'яў і асаблівасцей матэрыяльнай і духоўнай культуры народаў грунтуецца і на дыялекталогіі.

Начало

Содержание

Страница 38 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Падобнае даследаванне з'яў і асаблівасцей старой традыцыйнай духоўнай культуры насельніцтва Беларускага і Украінскага Палесся праводзілася ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст. пад кіраўніцтвам вядомага рускага славіста М. І. Талстога. У гэтай працы прымалі ўдзел і беларускія даследчыкі.

Вялікую каштоўнасць уяўляюць матэрыялы па дыялекталогіі беларускай мовы і для анамастыкі (ад грэч. *onomastike* 'майстэрства даваць імёны') – навукі аб разнастайных геаграфічных назвах, аб прозвішчах і мясцовых празваннях людзей і аб іншых так званых уласных назвах. Многія з такіх назваў складаліся, натуральна, на аснове агульных слоў гаворак адпаведнага рэгіёна, і іх паходжанне і ўнутраны сэнс могуць быць раскрыты толькі зыходзячы з гэтага. На базе беларускіх дыялекталагічных матэрыялаў па слоўніку гаворак раскрываецца і даказваецца мясцовае паходжанне і першапачатковы сэнс тых слоў, якія былі, відаць, спачатку асабовымі імёнамі людзей, а потым і асновай такіх вядомых беларускіх прозвішчаў, як Гілевіч (*гіль* – назва птушкі снягір на паўночным захадзе Беларусі), Пруднікаў, Запруднік (*пруд* – стаў на рацэ і вадзяны млын і, адпаведна, *пруднік* – млынар на ўсходзе Беларусі), Гарлачоў (*гарлач* – збанок для малака, таксама ўсход Беларусі), Лашко, Ляшко, Ляшкевіч (*лашук, лашак, лаша, лашыца* – дарослае жарабя, паўднёвы ўсход Беларусі), Вярэніч (*вярэня* – сплеченая з лыка кайстра, Палессе) і інш. Падобным чынам тлумачацца сотні адносна цёмных па паходжанні беларускіх прозвішчаў.

Без матэрыялаў дыялекталогіі беларускай мовы немагчыма было б растлумачыць належным чынам і паходжанне многіх геаграфічных назваў Беларусі. Так, ад дыялектнай беларускай назвы мохавага балота *бель* паходзяць шматлікія назвы паселішчаў тыпу Беліца, Бель, Бялёў і інш. У мясцовых гаворках Беларусі адшукана тлумачэнне такіх назваў паселішчаў, як Альса (*алёс, альса* – забалочаны лісцёвы лес), Мерач, Морац (*мярэча, мэрач* – глухія зарасці ў лесе), Смуга, Засмужжа (*смуга, смужавізнэ* – нешырокая сточная далінка ў лесе), Языль, Язоўка, Езва, Язавінь (*яз, ез* – плот, якім перагароджваецца рэчка, з праходам у сярэдзіне для стаўных пастак на рыбу).

Начало

Содержание

Страница 39 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Узніклі на аснове дыялектных слоў і шматлікія мікратапанімічныя назвы (мікратапанімія (ад грэч. *mikrós* ‘малы’, *tópos* ‘мясціна’, *ónyma* ‘імя’) – сукупнасць назваў дробных геаграфічных аб’ектаў і навука, якая вывучае мікратапанімію аб’ектаў: палёў, лясоў, сенажацяў, балот, лугоў, дарог, пашаў, урочышчаў і інш. Вось некаторыя сабраныя на Случчыне Я. М. Адамовічам і прыведзеныя ў яго працы “Мікратапанімічныя назвы” (1971 г.) назвы: Баброўня – сенажаць, ад *бабрóўня* ‘мясціна на рацэ, дзе вадзіліся бабры’, Жара – поле, ад *жа́ра* ‘вапна’, Круховы – поле, ад *кру́ха* ‘крушына’, Пель – азярцо, ад *пель* ‘нізіна сярод поля, звычайна круглая або авальная’; *пéлька* ‘палонка’, Плюсішча – лес, ад *плюс* ‘грыб, казляк’ і інш.

Такім чынам, сувязь тапаніміі і дыялекталогіі відавочная: шматлікія тапанімічныя назвы ўваходзяць у сістэму дыялектнай лексікі і бытуюць у жывой гаворцы. З аднаго боку, тапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў, даюць багаты і надзейны матэрыял пры вывучэнні гістарычнай дыялекталогіі, з другога – дыялекталогія дапамагае выявіць крыніцу ўзнікнення таго або іншага тапоніма.

Як вядома, асноўная задача настаўніка-моваведа – навучыць вучняў свабодна і правільна выкладаць свае думкі ў пісьмовай і вуснай форме, дапамагчы ім авалодаць багаццем літаратурнай мовы. З гэтай задачай цяжка справіцца, калі настаўнік не вызваліўся ад дыялектызмаў у сваёй мове, калі ён не ведае асноў дыялекталогіі, не можа заўважыць у мове вучняў дыялектных асаблівасцей, адрозніць іх ад недыялектных. Таму настаўніку неабходны звесткі па ўсіх раздзелах дыялекталогіі: лексіцы і фразеалогіі, фанетыцы і граматыцы.

Памылкі ў мове вучняў бываюць разнастайнага характару. Вось некалькі прыкладаў: *Распрануўса, бо горачэ. Яшчэ ў пятым класі* (Лашанская школа Гродзенскага р-на). *Вада ўсё прыбывала. Було жаркое лето* (Скрыгалоўская школа Мазырскага р-на).

Прыклады паказваюць, што памылкі ў мове вучняў звязаны з асаблівасцямі іх гаворкі. Настаўнік павінен знайсці і выкарыстаць патрэбныя прыёмы працы,

Начало

Содержание

Страница 40 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

каб ліквідаваць памылкі. Неабходна супастаўляць асаблівасці мовы вучняў з асаблівасцямі літаратурнай мовы і шляхам параўнання развіваць правільныя, літаратурныя навукі пісьма і вымаўлення.

Дыялекталогію павінен ведаць не толькі вясковы, але і гарадскі настаўнік. Задача гарадскога настаўніка больш складаная, чым вясковага, бо вучні вясковай школы ў большасці выпадкаў з'яўляюцца носьбітамі адной гаворкі, памылкі ў іх мове аднолькавыя, а ў гарадской школе можна сустрэцца з носьбітамі розных гаворак, і памылкі ў мове вучняў адлюстроўваюць асаблівасці многіх гаворак.

Настаўнік роднай мовы павінен выходзіць правільныя адносіны да літаратурнай мовы і дыялекту. Сярод насельніцтва існуе памылковая думка, што дыялект, носьбітам якога ў наш час з'яўляецца ў асноўным сялянства, – гэта скажоная, пакалечаная мова. Кожнаму адукаванаму чалавеку трэба ведаць, што дыялект – натуральная моўная з'ява, якая ўзбагачае літаратурную мову.

Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з'яў, іх узаемаразмязчэнне адносна адна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі. Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі як навуковы метады выяўлення і адлюстравання мясцовых гаворак у іх узаемасувязі. Як і любая іншая галіна навукі, лінгвагеаграфія мае сваю сістэму навуковых паняццяў (тэрмінаў), асноўнымі з якіх з'яўляюцца: сетка апорных населеных пунктаў, праграма даследавання (Апытальнік), лінгвістычная карта, ізагласа, дыялекталагічны атлас, арэал, дыялектная зона, супрацьстаўлення і несупрацьстаўлення дыялектныя адрозненні.

Сеткай апорных населеных пунктаў з'яўляюцца абраныя для лінгвагеаграфічных даследаванняў населеныя пункты на пэўнай моўнай тэрыторыі. Як правіла, гэта сетка бывае выбарачная, а апорныя населеныя пункты вызначаюцца па магчымасці на аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго. Гушчыня канкрэтнай апорнай сеткі (колькасць даследуемых паселішчаў) залежыць

Начало

Содержание

Страница 41 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ад задач лінгвагеаграфічнага даследавання, абранай для вывучэння тэрыторыі, наяўнасці дастатковай колькасці навуковых сіл і інш.

Праграма даследавання – гэта яго мэта і канкрэтная тэматыка, якая адлюстроўваецца ў лінгвагеаграфічным Апытальніку. У ім змешчаны ўказанні на тыя моўныя з’явы, наяўнасць якіх трэба ўстанавіць у гаворках апорных населеных пунктаў і дакладна занатаваць. У Апытальніку называюцца і апісваюцца з’явы, падаюцца прыклады іх выяўлення ў паасобных беларускіх гаворках.

Навуковае ўпарадкаванне і апрацоўка сабраных у экспедыцыях дыялектных матэрыялаў праводзяцца шляхам стварэння лінгвістычных карт і іх збораў – **лінгвістычных** (дыялекталагічных) **атласаў**.

На лінгвістычнай карце з дапамогай спецыяльнай сістэмы ўмоўных знакаў падаюцца звесткі пра якую-небудзь асобную дыялектную з’яву і яе рэалізацыю ў кожнай канкрэтнай гаворцы. Найчасцей асноўнай асаблівасцю кожнай карты з’яўляецца адлюстраванне на ёй разнакасных структурных адносін паміж варыянтамі картаграфуемай з’явы (супрацьстаўлення адрозненні). На карту наносацца адказы на пытанні пра тое, як вымаўляецца той ці іншы гук або спалучэнне гукаў у пэўнай фанетычнай пазіцыі. Кожная дыялектная з’ява на карце пазначана спецыяльным знакам або яго варыянтам, што дае магчымасць паказаць шматпланавасць структурных сувязяў разнастайнага вар’іравання картаграфуемага аб’екта. Першапачаткова сабраны матэрыял наносіцца на спецыяльную карту-бланкоўку, якая ўяўляе сабой геаграфічную карту даследуемай тэрыторыі з пазначанымі на ёй асноўнымі геаграфічнымі аб’ектамі: буйнымі рэчкамі, гарадамі, нярэдка межамі тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак, сеткай апорных населеных пунктаў. Такім чынам, толькі карта нярэдка дапамагае размежаваць якасна адрозныя элементы структуры мовы, што адлюстроўваліся ў назвах, утвораных на перакрываванні розных структурных узроўняў мовы.

Сабраныя ў населеным пункце звесткі з мясцовай гаворкі і ўпарадкаваныя ў паслядоўнасці пытанні Апытальніка складаюць фальмуляры матэрыялаў. Збор

Начало

Содержание

Страница 42 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

такіх фальмуляраў па населеных пунктах апорнай сеткі з'яўляецца асновай для лінгвагеаграфічнага даследавання.

Паводле прынцыпаў падачы звестак на лінгвістычнай карце адрозніваюць сінтэтычнае і аналітычнае картаграфаванне. Пры *сінтэтычным* картаграфаванні розныя формы, варыянты, у якіх выступае з'ява ў розных гаворках, картаграфуецца кожная сама па сабе, безадносна да іншых яе варыянтаў. *Аналітычнае* картаграфаванне, якое атрымала значнае пашырэнне ў сучаснай лінгвагеаграфіі, ставіць мэтай выяўленне адрозненняў у рэалізацыі моўных з'яў і іх сістэматызацыю, што прыводзіць да групоўкі гэтых адрозненняў паводле ўзроўняў, падузроўняў і г. д. (гукавыя, марфалагічныя, лексічныя і г. д.). На аснове групоўкі адрозненняў выпрацоўваецца сістэма ўмоўных абазначэнняў.

Аналітычныя лінгвістычныя карты маюць каментарыі. У іх падаецца тое, што павінна дапамагчы прачытаць карту і асэнсаваць яе змест.

На кожнай карце выразна відаць тэрыторыя бытавання (пашырэння) той або іншай моўнай з'явы і, такім чынам, акрэсліваюцца яе межы. Лінія на карце, праведзеная паміж адрознымі моўнымі з'явамі, паказвае пашырэнне кожнай з іх і называецца *ізагласай* (грэч. *isos* 'роўны', *glossa* 'мова, маўленне', г. зн. мяжа пэўнай "роўнасці", адпаведнасці ў маўленні). Ізагласы розных моўных з'яў часцей за ўсё не супадаюць, але нярэдка вылучаюцца невялікія зоны, дзе ізагласы праходзяць блізка адна да адной у адным напрамку, утвараючы так званыя *пучкі*. Пучкі ізаглас адрозніваюцца паводле ўзроўневага характару ізаглас (фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя пучкі), па блізасці праходжання (шчыльныя і рыхлыя), па іх колькасці (магутныя і слабыя). Пучкі ізаглас супрацьпастаўляюцца адзін аднаму, і дзякуючы гэтаму выдзяляюць рознай велічыні і канфігурацыі тэрытарыяльныя масівы, што характарызуюцца адносным адзінствам пэўнай часткі моўных рыс. Такім чынам, на моўнай тэрыторыі яны выдзяляюць дыялектныя зоны, дыялекты, групы гаворак, падгрупы, гаворкі. Сама ж тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з'явы, называецца

Начало

Содержание

Страница 43 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

арэалам (лац. *arealis* ад *area* ‘плошча, прастора’). Ізагласы шэрагу моўных з’яў, пашыраных на вялікай тэрыторыі, выдзяляюць асобныя дыялектныя зоны. Яны знаходзяцца ў баку ад паслядоўнага дыялектнага падзелу і ахопліваюць тэрыторыю, на якой распаўсюджаны часткі розных дыялектаў. Дыялектная зона выдзяляецца па тых моўных рысах, што з’яўляюцца нейтральнымі ў адносінах да гаворак. Такім чынам, агульныя моўныя рысы зоны гаворак як бы накладваюцца на тэрыторыю, на якой распаўсюджаны суадносныя рысы асобных дыялектаў. На думку навукоўцаў, вылучэнне дыялектаў і ўтварэнне дыялектных зон праходзіла ў розныя гістарычныя перыяды. У гэтым праяўляецца дваістая дыферэнцыяцыя, ці падзел і адпаведная групоўка гаворак беларускай мовы. Мясцовыя гаворкі беларускай мовы, з аднаго боку, дыферэнцыруюцца і тым самым падзяляюцца і групуюцца паводле зыходных моўных, этнагенетычных, або дыялектных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Гэта адпаведна іх этнагенетычны, або дыялектны падзел ці, наадварот, групоўка. Яна з’яўляецца вынікам і адлюстраваннем пэўнай неаднолькавасці, своеасаблівасці розных частак гаворак беларускай мовы па іх першапачатковай аснове, па комплексе сродкаў і асаблівасцей, якія адпаведна вызначаюць іх як рэалізацыю пэўнай моўнай сістэмы. З другога боку, мясцовыя гаворкі беларускай мовы дыферэнцыруюцца і групуюцца паводле маўленчых па сваёй прыродзе культурна-гістарычных, або занальных, адметных для іх сродкаў і асаблівасцей. Так званыя дыялектныя зоны з’яўляюцца сведчаннем і вынікам агульнасці, адпаведнасці гаворак паміж сабой адносна вынікаў іх сувязі з гаворкамі іншай дыялектнай асновы, моўнай прыналежнасці або з іншымі мовамі наогул у выніку культурна-гістарычных кантактаў. Гэта адпаведна іх культурна-гістарычная (занальная) групоўка і адасабленне. Два гэтыя тыпы адносін паміж гаворкамі па іх моўных сродках і асаблівасцях, як гэта відавочна і як гэта паказвае дыферэнцыяцыя і групоўка гаворак, з’яўляюцца прынцыпова адрознымі адзін ад аднаго. На лінгвістычнай прасторы беларускай мовы вылучаецца пяць дыялектных зон: паўночна-заходняя, паўднёва-ўсходняя, заходняя, усходняя і сярэдняя, або

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 44 из 188](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Заккрыть](#)

цэнтральная. Спецыфічнымі асаблівасцямі паўночна-заходняй дыялектнай зоны з'яўляецца пашырэнне ў якасці пратэзы зычнага гука [r] (*гочы, гостры, гануча, гусаты*), агульнае скланенне ўсіх назоўнікаў жаночага роду (*мышы́, гус'а, скро́на*), ужыванне дзеепрыслоўяў закончанага і нават незакончанага трывання ў ролі выказніка (*йон пайшоўшы, йна была забал'ёўшы*), указальнага займенніка *гэны*, а таксама шматлікіх лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку літуанізмаў і паланізмаў (*пóшар* – сухі корм для жывёл, *скабы* – рэбры, *кашута* – перхаць, *шашок* – тхор і інш.). Гэтымі і іншымі асаблівасцямі аб'ядналіся ў занальную групу гаворкі заходняй часткі паўночна-ўсходняга дыялекту і сярэднебеларускія групы, а таксама паўночныя часткі паўднёва-заходняга дыялекту. Агульнасць гаворак супрацьлеглай паўднёва-ўсходняй дыялектнай зоны заключаецца ў такіх асаблівасцях, як вымаўленне звонкіх зычных у складзе ў канцавым становішчы (*хл'еб, горад, казка, салодк'і*), ужыванне прыназоўніка “*паўз*” (*паўз хату, паўз дарогу*), лексічных рэгіяналізмаў, у тым ліку цюркізмаў (*карэц, кабан, лашак, тавар, кашара, кан'іца* і інш.). Паўднёва-ўсходнія занальныя асаблівасці аб'ядноўваюць ўсходнюю частку гаворак паўднёва-заходняга дыялекту, сярэднебеларускія групы і часткова ўсходне-магілёўскай групы паўночна-ўсходняга дыялекту. У нейкай меры супрацьпастаўляюцца па сваіх асаблівасцях і тэрытарыяльна ўсходняя і заходняя дыялектныя зоны. Яны размяжоўваюцца прыблізна па мерыдыяльнай лініі Полацк – Мінск – Лунінец. Гаворкі ўсходняй дыялектнай зоны характарызуюцца ўжываннем указальнага займенніка “*йэты*”, вымаўленнем спалучэння зычных “*шн*” (у словах тыпу *малбшны, смашны, рушны*), ужываннем прыназоўніка “*к*” (*к нам, к св'ату, к хату*), шэрагам асаблівых занальных слоўнікавых сродкаў, у тым ліку запазычанняў з рускай мовы (*кузн'ец, кукўшка, свадз'ба, амбар, хазайн, скац'ерка, мост* і інш.). У заходняй дыялектнай зоне мясцовыя гаворкі маюць наступныя асаблівасці: ужыванне ўказальнага займенніка “*гэты (гэны)*”, прыназоўніка “*да*” (*да нас, да св'ата, да хаты*), вымаўленне тыпу *малбчны, смачны, ручны* і інш. Слоўнік гаворак гэтай зоны характарызуецца лексікай сучаснага шырокага агульна-

Начало

Содержание

Страница 45 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

народнага ўжытку ў літаратурнай мове, а таксама запазычаннімі з польскай мовы (*кавал', з'аз'ул'а, в'ас'эл'л'е, гаспадár, св'іран, падлóга, настóл'н'ік, рóв'ер, árфа, фэст* і інш.). На аснове гаворак гэтай зоны, як нам добра вядома, фарміраваліся агульнапрынятыя нормы беларускай літаратурнай мовы. Тэрыторыя пашырэння моўных з'яў адной зоны сумяшчаецца з рознымі часткамі іншых зон, і яны нярэдка напластоўваюцца адна на адну.

Звычайна на адной карце паказваецца пашырэнне адной моўнай з'явы. Серыя або зборнік лінгвістычных карт з адлюстраваннем на іх пашырэння розных дыялектных з'яў называецца *лінгвістычным* або *дыялекталагічным атласам*.

Вынікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з'яўляюцца комплексы лінгвістычных карт, прысвечаных паасобным з'явам. У гэтым якраз і заключаецца спецыфіка лінгвагеаграфічнага метаду, пры якім вывучэнне асобнай моўнай з'явы ў гаворках на пэўнай тэрыторыі вядзецца ў комплексе з іншымі з'явамі. Таму дыялекталагічныя атласы інакш можна назваць сістэматызаваным комплексам лінгвістычных карт.

Лінгвістычныя атласы падзяляюцца на ўніверсальныя і тэматычныя. Універсальныя змяшчаюць лінгвістычныя карты аб усіх узроўнях моўнай сістэмы: фанетыкі, граматыкі і інш. (напрыклад, ДАБМ). Тэматычныя атласы прысвечаны аналізу паасобных з'яў толькі на нейкім адным моўным узроўні (напрыклад, ЛАБНГ).

З гісторыі беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі

Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі ў канцы XIX – пачатку XX ст. Пачынальнікам лінгвагеаграфічных даследаванняў з'яўляецца нямецкі дыялектолаг Георг Венкер, малады настаўнік з Дзюсельдорфа. Пры падрыхтоўцы ў 70-я гг. XIX ст. кнігі па гісторыі нямецкай мовы яму спатрэбіліся звесткі пра нямецкія дыялекты і іх межы. Ён так склаў анкету з 40 сказаў (330 слоў), што на аснове дакладных запісаў іх у мясцовым маўленні ў розных паселішчах можна было зрабіць заключэнне аб пераважнай большасці фанетычных і граматычных

Начало

Содержание

Страница 46 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

асаблівасцей ніжнярэйнскага дыялекту, а галоўнае – дакладна вызначыць, якія з іх належаць да гэтага дыялекту і дзе праходзіць яго мяжа.

Каб працягнуць працу па вызначэнні меж нямецкіх дыялектаў, Г. Венкер разаслаў сваю анкету ў суседнія з Дзюсельдорфскай акругай рэгіёны тагачаснай Германскай імперыі, атрымаў запісы сказаў у мясцовым маўленні з 1500 школьных пунктаў, на падставе якіх ён у 1878 г. склаў невялікі зборнік карт дыялектаў ахопленага анкетай рэгіёна, назваўшы яго “Моўны атлас Рэйнскай правінцыі на поўнач ад р. Мезель” (захоўваецца і зараз у рукапісным выглядзе). Сваім атласам ён зацікавіў вучоных універсітэта ў Марбургу, дзе ён працаваў тады бібліятэкарам, і ў Берлінскай акадэміі навук. Яму даручылі значна расшырыць зону работы. І праз пару гадоў Г. Венкер меў ужо 30 тысяч запісаў паводле разасланай ім анкеты са значнай тэрыторыі Германіі. Да іх пазней дабавілася яшчэ 10 тысяч запісаў. Былі атрыманы запісы практычна з усёй тэрыторыі тагачаснай Германскай імперыі.

Г. Венкер рашыў зрабіць атлас з 13 частак, на якія ўмоўна падзяліў тэрыторыю сваёй краіны. У 1881 г. ім была падрыхтавана і апублікавана першая серыя з пасці карт, дзе былі паказаны дыялекты і іх межы на адной з вызначаных ім частак імперыі. У пачатку сваёй працы Г. Венкер быў перакананы, што межы дыялектаў павінны быць выразнымі і найбольш характэрнымі іх прыкметы супадуць паміж сабой. Аднак праца вучонага паказала, што дастаткова выразных меж паміж нямецкімі дыялектамі не існуе, іх можна правесці толькі прыблізна і ўмоўна, кожная дыялектная прыкмета мае сваю мяжу. Галоўнай задачай дыялекталогіі ён лічыў устанаўленне не меж дыялектаў, а тэрыторыі пашырэння кожнай дыялектнай прыкметы асобна. Толькі ў выніку такіх доследаў могуць быць пазнаны агульныя законы моўнага развіцця.

З 1886 г. “Нямецкі моўны атлас” стаў дзяржаўным акадэмічным мерапрыемствам. Г. Венкеру далі двух памочнікаў і невялікія сродкі. Прапанавана было рабіць карты ў двух экзэмплярах. Адзін заставаўся ў адзеле атласа ў Марбургу (пазней Марбургскі дыялекталагічны інстытут, які існуе і зараз і, дарэчы, з’яўляецца

Начало

Содержание

Страница 47 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

цэнтрам па стварэнні Лінгвістычнага атласа Еўропы), а другі адсылаўся ў бібліятэку акадэміі ў Берлін. Але публікаваць выпускі карт, якая была разлічана на 20 гадоў, было, на жаль, забаронена.

Г. Венкер памёр у 1911 г., не дачакаўшыся публікацыі нямецкага моўнага атласа. Рыхтаваў ён карты сумесна з маладым памочнікам Фердынандам Врэдэ. Пасля смерці настаўніка Ф. Врэдэ не толькі працягваў рабіць карты, але і абагульніў вопыт работы над атласам, што аказала ўплыў на развіццё нямецкай дыялекталогіі. Публікацыя выпускаў атласа пачалася толькі ў 1925 г.

Агульнапрызнаным заснавальнікам лінгвагеаграфіі лічыцца французскі мовазнавец родам са Швейцарыі Жуль Жыльерон, прафесар французскай дыялекталогіі адной вышэйшай навучальнай установы ў Парыжы. У адрозненне ад Г. Венкера Ж. Жыльерон з'яўляўся дасведчаным, вопытным і падрыхтаваным дыялектолагам.

Заслуга французскага дыялектолага заключаецца ў першую чаргу ў тым, што ён, можна сказаць вынайшаў бліскучы спосаб ажыццяўлення так званага “здымка” мовы і распрацаваў першы праект падобнага навуковага твора. Твора, небывалага па характары і маштабах і багацейшага па свайму змесце.

Аб'ектам даследавання і наступнага адлюстравання Ж. Жыльерон абраў, натуральна, народную мову французаў. У прыватнасці, французаў у межах усёй Францыі, а таксама мясцовае насельніцтва Бельгіі, Швейцарыі і Італіі, мова якога з'яўляецца раманскай (дакладней, галараманскай).

Для гэтага Ж. Жыльерон распрацаваў апытальнік і сетку абследавання.

У апытальніку Ж. Жыльерона было 1920 пытанняў. Адказы на ўсе гэтыя пытанні з'яўляліся канкрэтнымі звесткамі аб асноўных рысах той ці іншай мясцовай гаворкі французскай мовы.

Паводле меркаванняў Ж. Жыльерона, у звестках па апытальніку з усіх 37 тысяч паселішчаў не было практычнай неабходнасці. Ён праланаваў так званую сетку апорных паселішчаў, абмежаваную па іх колькасці, але дастатковую для вырашэння пастаўленай задачы.

Начало

Содержание

Страница 48 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Уводзіць Ж. Жыльерон, нарэшце, і экспедыцыйны спосаб збірання звестак паводле апытальніка. Праўда, экспедыцыя, якой ён кіраваў, складалася з аднаго чалавека. Гэта быў яго сябар і памочнік у мінулых дыялекталагічных доследах З. Эдмон. Са жніўня 1897 г. З. Эдмон на чатыры з паловай гады адпраўляецца ў дыялекталагічную экспедыцыю. Дыялекталагічных экспедыцый было арганізавана і праведзена пасля вельмі многа. Але экспедыцыя З. Эдмона застаецца ўнікальнай і сёння і па колькасці ўдзельнікаў, і па аб'ёме выкананай работы, і па тэрмінах яе завяршэння.

Як толькі была завершана гэта так званая “палявая” праца, Ж. Жыльерон з памочнікамі прыступіў да апрацоўкі адказаў на пытанні па 639 паселішчах. Каля кожнага паселішча сеткі, якое было для зручнасці нанесена на карту пад пэўным парадкавым нумарам, падавалася адзначанае тут па гэтым пытанні слова. Наносіліся словы ў тым граматычным і гукавымі выглядзе, у якім яны выступалі ў мясцовай гаворцы паводле запісу З. Эдмона. Гэтак было складзена каля дзвюх тысяч карт (крыху больш, чым пытанняў). Для гэтай сукупнасці незвычайных па змесце карт была прыкладзена тлумачальная брашурка Ж. Жыльерона. Падрыхтаваны збор карт у 1902 г. пачаў выходзіць у свет асобнымі выпускамі пад назвай “Лінгвістычны атлас Францыі” (усяго 35 выпускаў, выданне завершана ў 1910 г.).

У мовазнаўчых колах дарэвалюцыйнай Расіі, у склад якой у той час уваходзіла і тэрыторыя сучаснай Беларусі, да лінгвагеаграфіі аднесліся даволі стрымана. Прыхільна да гэтага накірунку даследаванняў паставіліся такія вядомыя мовазнаўцы, як Іван Аляксандравіч Бадуэн дэ Куртэнэ, Аляксей Іванавіч Сабалеўскі, Мікалай Міхайлавіч Карынскі і інш.

Ізмаіл Іванавіч Сразнеўскі выказаў думку аб тым, што вывучэнне гаворак, дыялектаў і моў павінна вянчацца картай, “на якой замест палітычных, рэлігійных і ўсялякіх іншых займаюць межы лінгвістычнай разнастайнасці народаў. Межы мовы накрэслены як межы дзяржавы, межы яе “наречій” – як межы акруг і воласцяў кожнага абшару”. Была выказана, па сутнасці, ідэя дыялекталагічнай па свайму

Начало

Содержание

Страница 49 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

зместу карты, да таго ж адпаведная задача сфармулявана была вельмі выразна і проста.

Падобныя дыялекталагічныя карты пачалі з’яўляцца і ў Расіі. Ствараліся яны, у прыватнасці, па некаторых губернях і паветах уласна рускіх (велікарускіх) гаворак (напрыклад, дыялекталагічная карта Калужскай губерні (1903) Мікалая Мікалаевіча Дурнава, карта асаблівасцей гаворак аднаго павета Ніжагародскай губерні, складзеная Барысам Міхайлавічам Ляпуновым у 1894 г.). К. П. Міхальчук стварыў дыялекталагічную карту ўкраінскай мовы (1874). Падобную дыялекталагічную карту па групоўцы і пашырэнню беларускіх гаворак стварыў таксама і Я. Ф. Карскі (1903).

З ініцыятывай стварэння агульнай дыялекталагічнай карты “рускай” мовы, г. зн. карты гаворак усходнеславянскіх моў, выступіў арганізаваны ў 1901 г. у Маскве Гурток па вывучэнні дыялекталогіі і гісторыі рускай мовы. У афіцыйных і навуковых колах у той час, як вядома, “рускай” мовай называлі мясцовыя народныя гаворкі рускіх, украінцаў і беларусаў. Ініцыятыва гуртка знайшла падтрымку ў Аддзяленні рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук на чале з Аляксеем Аляксандравічам Шахматавым. У 1903 г. для рэалізацыі гэтага навуковага мерапрыемства на аснове гуртка пры аддзяленні была створана Маскоўская дыялекталагічная камісія (далей – МДК) і выдзелены невялікія сродкі на яе выдаткі.

Галоўным заняткам МДК было ажыццяўленне асноўнай задумы. У камісіі была падрыхтавана праграма па вывучэнні гаворак для стварэння дыялекталагічнай карты. Яна складалася з асобных дапаможнікаў для збірання звестак аб асаблівасцях гаворак па кожнаму з “наречий” рускай мовы, у тым ліку і беларускіх гаворак (аўтарам беларускай часткі праграмы з’яўляўся Я. Ф. Карскі). Дапаможнікі ўключалі сістэму канкрэтных пытанняў аб розных асаблівасцях гаворак, аб іх рэалізацыі ў мясцовым маўленні. Яны былі надрукаваны ў перыядычных выданнях, а таксама размножаны ў друку для рассылкі і выкарыстання пры збіранні звестак.

Начало

Содержание

Страница 50 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Адначасова з гэтым члены камісіі праводзілі вывучэнне і абагульненне ўсіх звестак і матэрыялаў аб гаворках, якія ўжо былі назапашаны ў друкаваных крыніцах, а таксама непасрэднае даследаванне гаворак, іх меж і некаторых важных дыялектных асаблівасцей. З гэтай мэтай члены МДК рабілі паездкі, экспедыцыі, працяглыя навуковыя падарожжы.

Усе матэрыялы аб гаворках з розных губерняў, якія пачалі канцэнтравацца ў камісіі, не толькі абмяркоўваліся, парадкаваліся і вывучаліся, але і апрацоўваліся для друку, найперш у спецыяльнай серыі зборнікаў прац МДК, а таксама ў іншых перыядычных выданнях. Гэта былі не толькі артыкулы аб гаворках, іх межах, а таксама тэарэтычных пытаннях дыялекталогіі, агляды, рэцэнзіі, але і найбольш змястоўныя і якасныя адказы на праграму, атрыманыя ад збіральнікаў звестак аб гаворках, зводы адказаў па губернях, справаздачы аб выніках даследаванняў.

Найбольш важным і шырока вядомым абагульненнем матэрыялаў, сабраных камісіяй, з'яўляецца “Спраба дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе з дадаткам нарыса рускай дыялекталогіі” М. М. Дурнава, М. М. Сакалова і Дз. М. Ушакова. У гэтай працы робіцца спроба, як адзначаецца ў прадмове да нарыса, “устамавіць вядомыя дыялектныя групы рускіх гаворак і картаграфаваль іх”. “Руская” мова падаецца тут як адзінства чатырох “наречій”: паўднёвавелікарускага, паўночна-велікарускага, беларускага і маларускага. Але пры гэтым першыя два аб'ядноўваюцца ў адну велікарускую мову, а беларускае і маларускае ўпершыню ў рускім мовазнаўстве падаюцца і называюцца асобнымі беларускай і ўкраінскай мовамі (ДАБМ, 1963, карта VIII: Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе, 1914 (фрагмент)).

Пры ўстанаўленні межаў гаворак беларускай мовы аўтары арыентаваліся пераважна на дыялекталагічную карту і працы Я. Ф. Карскага, але ўнеслі некаторыя змяненні з улікам матэрыялаў МДК, спецыяльных назіранняў і меркаванняў яе членаў. Гэта датычыцца, у прыватнасці, беларуска-рускага сумежжа на ўсходзе, а таксама часткова і беларуска-ўкраінскага сумежжа. Для больш

Начало

Содержание

Страница 51 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дакладнага адлюстравання адносін паміж гаворкамі на сумежжах “наречий” уводзіцца паняцце аб так званых пераходных гаворках.

Гаворкі беларускай мовы ў гэтай працы падзяляюцца на дзве групы – паўднёва-заходнюю і паўночна-ўсходнюю. У аснову падзелу беларускіх гаворак, як і рускіх, пакладзены асаблівасці іх ненаціскага вакалізму. “Карскі падзяляе беларускія гаворкі на дзве палавіны галоўным чынам па вымаўленні [p]: цвёрдаэрую, паўднёва-заходнюю, і мяккаэрую, паўночна-ўсходнюю, і далей падзяляе першую на чатыры групы, а другую на дзве. А. А. Шахматаў падзяляе беларускія гаворкі на дзве часткі па аканні. Прыблізна гэты апошні падзел лёг у аснову нашай класіфікацыі”. Пры гэтым паўночна-ўсходнія і паўднёва-ўсходнія гаворкі беларускай мовы, на думку аўтараў карты МДК, выразна не размяжоўваюцца, таму што “ні Карскі, ні Шахматаў не настойваюць на правядзенні дакладнай мяжы паміж дзвюма палавінамі беларускіх гаворак”.

Сваю абагульняючую працу аўтары і камісія падалі як спробу класіфікацыі і геаграфіі гаворак усходнеславянскіх моў, спробу стварэння дыялекталагічнай карты.

Збіранне звестак аб мясцовых гаворках усходнеславянскіх моў і іх вывучэнне камісія працягвала праводзіць і далей (Чэрыкаўскі павет – І. Г. Галаванаў (1915), а таксама яго праца, прысвечаная дысімільнаму аканню; Навазыбкаўскі павет – А. Палявой (1924, 1926); Смаленская губерня – В. Папоў (1929); працы М. М. Дурнава, Д. М. Ушакова і інш.).

Асабліва значныя і багатыя па матэрыялах і грунтоўныя па аналізе і абагульненні даследаванні гаворак паўднёвага ўсходу Гомельшчыны, захаду Браншчыны, поўначы Чарнігаўшчыны, а таксама Смаленшчыны належаць П. А. Растаргуеву (1881–1959).

Адначасова члены МДК працягвалі апрацоўку звестак аб гаворках, якія паступалі з розных месцаў, для публікацыі (Смаленская губерня – М. М. Дурнава; Чарнігаўская губерня – П. А. Растаргуеў).

Начало

Содержание

Страница 52 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дыялекталагічная камісія працавала да пачатку 30-х гг. (з 1919 г. пад назвай “Пастаянная камісія па дыялекталогіі рускай мовы”, а потым – проста “Камісія”), калі намаганнямі прадстаўнікоў “новага вучэння” аб мове М. Я. Мара была ліквідавана не толькі яна, але і згорнуты дыялекталагічныя даследаванні наогул. Хоць шматгадовая навуковая і збіральніцкая праца па вывучэнні гаворак усходнеславянскіх моў для грунтоўнай навуковай рэалізацыі задумы МДК і не была завершана, але яе здабыткі з’яўляліся вельмі значнымі.

Вырашэнне тэарэтычных пытанняў, даследчая і збіральніцкая праца ажыццяўляліся ў камісіі не толькі з улікам навуковых традыцый, але і з пастаяннай увагай да новых тэарэтычных і практычных дасягненняў еўрапейскай мовазнаўчай навукі, у гарачых дыскусіях па гэтых пытаннях з яе асаблівымі прыхільнікамі ў асяроддзі рускіх мовазнаўцаў. Пасля апублікавання дыялекталагічнай карты асаблівую вастрэню пачала набываць палеміка адносна спосабаў абагульнення сабраных дыялектных матэрыялаў і метадаў даследавання гаворак з прыхільнікамі новай тэорыі моўнага развіцця, у прыватнасці так званай тэорыяй хваль, і прыхільнікамі лінгвістычнай геаграфіі, што атрымала тады значнае пашырэнне ў Еўропе (А. І. Сабалеўскі, М. М. Карынскі, Я. Ф. Будэ). Камісія была рашуча супраць адмаўлення імі такіх важнейшых навуковых дыялекталагічных паняццяў, як дыялект, дыялектная (моўная) мяжа і адпаведна дыялектная карта, дыялектная з’ява або заканамернасць, і падобных да іх, на якіх грунтуецца дыялекталогія.

Выразна адчувалі ў камісіі і пэўную недасканаласць прынятай агульнай канцэпцыі рускай дыялекталогіі і дыялекталагічных метадаў і спосабаў вывучэння і адлюстравання гаворак наогул. Адзначалася пэўная адвольнасць класіфікацыі ўсходнеславянскіх гаворак, умоўнасць вызначаных межаў усходнеславянскіх моў і дыялектаў, няпэўнасць паняцця аб пераходных гаворках і г. д.

З рускім мовазнаўствам і рускай дыялекталогіяй цесна звязаны быў на працягу ўсёй сваёй незвычайна плённай дзейнасці па навуковай распрацоўцы старой пісьмовай беларускай мовы і беларускіх гаворак Я. Ф. Карскі (1861–1931).

Начало

Содержание

Страница 53 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Я. Ф. Карскі быў, як ён тлумачыў, “прыроджаным беларусам”, які атрымаў “выхаванне і адукацыю сярод беларусаў... з самага дзяцінства знаходзячыся ў беларускім асяроддзі”. Таму натуральна, што яшчэ на студэнцкай лаўцы ён заняўся вывучэннем беларускага маўлення, збіраннем жывых матэрыялаў па беларускай мове, назіраннем над дзеючымі ў ёй законамі і абгрунтаваннем тых змен, якія адбыліся ў ёй на працягу яе шматвяковага жыцця”. Выключна багатыя здабыткі шматгадовага вывучэння, шматлікія і разнастайныя працы Я. Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, з’явіліся заснаваннем навукі аб беларускай мове і яе дыялекталогіі як адной з найважнейшых яе састаўных частак.

Прадметам пастаяннай і напружанай увагі, працы і роздумаў Я. Ф. Карскага на ўсё творчае жыццё сталі старая беларуская пісьмовая мова і мясцовыя гаворкі. Гэтыя скарбы як найважнейшы паказчык адметнасці і самастойнасці народа, якія недаацэньвалі яшчэ яго папярэднікі, ды і многія яго сучаснікі і якія заставаліся яшчэ таямніцай для рускай філалагічнай навукі, а тым больш для славістыкі, былі раскрыты Я. Ф. Карскім ва ўсю шырыню і глыбіню іх зместу. Сваімі даследаваннямі ён, па словах М. Г. Булахава, “рашуча змяніў традыцыйныя ўяўленні пра беларускі народ і ўнёс істотныя карэктывы ў сусветнае славяназнаўства, давёўшы нацыянальную своеасабліваць беларускай мовы і наогул беларускай культуры”.

Першая мовазнаўчая навуковая праца Я. Ф. Карскага, яшчэ часоў яго студэнцтва, была прысвечана агляду асаблівасцей беларускіх гаворак. Пры яе стварэнні малады даследчык карыстаўся звесткамі аб асаблівасцях беларускіх гаворак з некаторых фальклорна-этнаграфічных крыніц, матэрыяламі старабеларускага пісьменства. У заключэнні да гэтай працы Я. Ф. Карскі спыняецца на пытанні аб месцы беларускага “племя” і яго “наречія” ў “рускай сям’і”. Погляды вучоных па гэтым пытанні ён зводзіць да трох асноўных груп. Адны лічылі беларускія гаворкі “поднаречием” паўднёварускіх гаворак, што, на яго думку, пярэчыць гісторыі (беларускія гаворкі старэйшыя за паўднёварускія), другія –

Начало

Содержание

Страница 54 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

“поднаречием” украінскай мовы (ад якой ніяк нельга “вывесці” беларускія гаворкі генетычна), нарэшце, трэція лічылі іх самастойным “наречием” рускай мовы, што Я. Ф. Карскі таксама не прымаў. Вучоны лічыў, што “руская мова распалася на два “наречія” – велікарускае і маларускае. Затым велікарускае “наречіе” падзялілася на гаворкі: паўночнавелікарускія, беларускія і паўднёвавелікарускія; беларуская гаворка потым падпала пад моцны перакрыважаваны ўплыў маларускага “наречія” і польскай мовы”, – пісаў славуты мовазнаўца ў сваёй працы “Обзор звуков и форм белорусской речи” ў 1886 г.

Гэту першую ў рускім мовазнаўстве працу сустрэлі з цікавасцю. Яна адкрывала для навукі жывую беларускую мову, у прыватнасці, яе фанетычны і марфалагічны склад, хаця і не ва ўсіх яшчэ дэталях і дыялектнай разнастайнасці. У прадмове да яе Я. Ф. Карскі адзначае, што ў сувязі з абмежаванасцю і недасканаласцю крыніц аб беларускіх гаворках яму даводзілася пры разглядзе іх асаблівасцей “абавірацца на ўласны вопыт і рабіць крытэрыем сваю гаворку”. Адсутнічалі неабходныя звесткі для вызначэння меж гаворак у цэлым, не зусім выразна ўяўляліся яму адрозненні паміж паўночна-ўсходнімі і паўднёва-заходнімі гаворкамі, іх груповка і іх размежаванне. У гэтай жа працы ён пісаў: “Рэзкіх адрозненняў у гаворках беларускага “наречія” ўказаць нельга. Усе яны зводзяцца да таго ці іншага змянення асноўных беларускіх адзнак і да некаторых прыватнасцей, якія лёгка тлумачыць запазычаннямі ў суседзяў – велікарусаў, маларусаў, палякаў”. Праведзенае даследаванне паказала Я. Ф. Карскаму, што беларуская “речь” – яшчэ малавядомая і не распрацаваная для навукі цаліна, што для дэталёвага і аб’ектыўнага раскрыцця яе асаблівасцей, узнікнення і развіцця патрэбна было, з аднаго боку, падрабязнае вывучэнне мовы “заходнерускіх”, г. зн. старабеларускіх, пісьмовых помнікаў, з другога – беларускіх гаворак ва ўсёй іх разнастайнасці. І гэта стала адным з галоўных прадметаў яго навуковых заняткаў у будучым.

Грандыёзную працу давялося выканаць Я. Ф. Карскаму для ўстанаўлення абшару беларускіх гаворак, выяўлення іх разнастайных асаблівасцей, межаў у

Начало

Содержание

Страница 55 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

цэлым, групоўкі і сувязей іх з іншымі мовамі і гаворкамі. Грунтоўна вывучаны ім і выкарыстаны ўсе друкаваныя фальклорна-этнаграфічныя беларускія матэрыялы, што складаюць у цэлым многія дзясяткі тамоў. Шэраг буйных фальклорна-этнаграфічных збораў беларускіх матэрыялаў (П. В. Шэйна, Е. Р. Раманава, М. Федароўскага і інш.) Я. Ф. Карскі дэтальна і крытычна прааналізаваў у сваіх рэцэнзіях на конт адлюстравання ў зборах асаблівасцей беларускіх гаворак.

У многіх месцах Беларусі Я. Ф. Карскі пабываў сам (Гродзенская, Мінская і Віленская губерні) або выкарыстаў іншыя магчымасці, каб атрымаць звесткі аб гаворках (знаёмствы, выпадковыя сустрэчы з людзьмі з розных куткоў Беларусі ў дарозе, гарадах і інш.). У некаторых выпадках пра свае цікавыя адкрыцці ў беларускіх гаворках ён публікуе артыкулы і нататкі (1895, 1896, 1898 гг.). Было падрыхтавана і выдадзена шэсць выпускаў матэрыялаў аб гаворках уласна Беларусі і два выпускі матэрыялаў па “пераходных”, як ён лічыў, гаворках Палесся. Плённым і бяспрыкладным было навуковае падарожжа Я. Ф. Карскага ў летнія месяцы 1903 г. вакол Беларусі з мэтай устанавлення яе этнагістарычнай, або “этнаграфічнай”, мяжы з суседнімі народамі. Адначасова ён знаёміўся з беларускімі “пераходнымі” гаворкамі і побытам насельніцтва сумежжа, займаўся збіраннем і праверкай сабраных матэрыялаў па беларускім фальклору. Пачаў ён гэта падарожжа з вандровак вакол Вільні, адкуль накіраваўся, наведваючы па дарозе вёскі і мястэчкі па сумежжы, на поўнач, а потым на ўсход. Выявілася, што дакладна ўстанавіць мяжу беларускага абшару на поўначы цяжкавата, таму што тут пераважаюць змешаныя гаворкі, якія на поўначы непрыкметна пераходзяць у велікарускую гаворку”, – адзначаў Я. Ф. Карскі. З такім ж цяжкасцямі ён сустрэўся і пры падарожжы па ўсходнім (Смаленшчына) і паўднёва-ўсходнім беларуска-рускім сумежжы. На заходнім сумежжы ён атрымаў звесткі пра некаторыя гаворкі ў наваколлі Пружан, Беластока, Саколкі і, нарэшце, Гродна. Наведаўся ён таксама і на Случчыну.

Адзначанае падарожжа было завяршэннем збірання матэрыялаў, іх удакладнення і праверкі для падагульняючага даследавання Я. Ф. Карскага

Начало

Содержание

Страница 56 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

“Беларусы” – славутай трохтомнай працы, прысвечанай беларускай мове, агляду вуснай народнай творчасці, старой і новай беларускай пісьменнасці. Па шырыні і грунтоўнасці гэта даследаванне было і застаецца ўнікальнай з’явай не толькі ў беларусістыцы, але і ў славістыцы наогул.

Завяршае гістарычную частку першага тома нарыс аб насельніцтве Беларусі ў той час, аснову нарысу складае агляд тагачаснага стану вуснай мовы беларускага народа – беларускіх гаворак. Гэта першы грунтоўна распрацаваны нарыс структурных і тэрытарыяльных адносін паміж беларускімі гаворкамі ў іх этнагістарычных межах, спроба раскрыцця іх груповкі з улікам найбольш істотных асаблівасцей з пункту погляду іх гэнезісу і гістарычнага фарміравання.

Я. Ф. Карскі ў гэтым нарысе коратка спыняецца на эвалюцыі сваіх поглядаў на падзел беларускіх гаворак. Асаблівы ўплыў на фарміраванне новых поглядаў зрабілі даследавання ім крыніцы аб гаворках, уласнае знаёмства з маўленнем у розных кутках Беларусі, меркаванні іншых даследчыкаў (у прыватнасці, Е. Р. Раманав), канцэпцыі вучоных (А. І. Сабалеўскага, А. А. Шахматава і інш.) аб фарміраванні і развіцці ўсходнеславянскіх моў. У сваім ранейшым аглядзе фанетычных і марфалагічных асаблівасцей беларускага маўлення ён лічыў, што беларускія гаворкі ўтвараюць дзве вялікія групы, асноўным адрозненнем якіх з’яўляецца канчатак дзеясловаў у трэцяй асобе адзіночнага ліку. У паўночна-ўсходняй групе гаворак усе дзеясловы маюць у адзначаных умовах канчатак з фінальным *-ць*, а ў паўднёва-заходніх гаворках пэўныя дзеясловы выступаюць з *-ць*, а іншыя – без *-ць*. Але гэта толькі адно з важных адрозненняў. Беларускія гаворкі адрозніваюцца перш за ўсё па мяккасці і цвёрдасці зычнага [р], па характары змякчэння [д], [т] перад “памякчальнымі” галоснымі, у адносінах [ц], [ч], па наяўнасці [в] і [г] перад [о], [у], па аканні і, нарэшце, па дыфтонгах. З улікам гэтых адрозненняў Я. Ф. Карскі падзяляе беларускія гаворкі наступным чынам. Уся іх этнагістарычная агульнасць “распадаецца на дзве вялікія групы” па вымаўленні [р]. Гэта паўднёва-заходняя – “цвёрдаэрая” і паўночна-ўсходняя – “мяккаэрая”. Паўднёва-заходнія гаворкі, у сваю

Начало

Содержание

Страница 57 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

чаргу, таксама падзяляюцца на дзве групы – “моцна акаючыя” і “ўмерана акаючыя і нават окаючыя”. Пры гэтым у апошніх ён вылучае чыста беларускія ўмерана акаючыя і беларуска-польскія, якія як бы “апаясваюць” беларускія з поўдня. Самая заходняя частка гэтых гаворак на захад ад Гродна і Беластока “напоўнена паланізмамі”. На дзве групы распадаецца і “паўночна-ўсходняя палавіна беларускіх гаворак”. Гэта “цокаючая і няцокаючая група”. Разглядаюцца, акрамя асноўнай, іншыя асаблівасці гаворак кожнай групы.

Прапанаваная Я. Ф. Карскім групоўка беларускіх гаворак грунтуецца на іх асобных фанетычных асаблівасцях, што звычайна для младаграматычнага дыялекталагічнага падыходу да вырашэння гэтага пытання. Аднак выбар гэтых асаблівасцей у якасці апорных быў невыпадковым. Я. Ф. Карскі лічыў гаворкі беларускай мовы, як і раней, часткай першапачатковага “наречія”, другая частка якога з’яўлялася паўднёвабеларускім “наречіем”. Характэрныя асаблівасці беларускіх гаворак, у прыватнасці ў галіне фанетыкі, ён разглядаў пераважна як вынік пэўнага ўдзелу ў іх фарміраванні старажытнага заходнеславянскага (“ляшскага”) этнамоўнага субстрату і ўзаемадзейння, а таксама пазнейшых уплываў. І хоць з агаворкамі, але ён, як і А. А. Шахматаў, звязвае з гэтым дзеканне і цеканне, цвёрдасць зычнага [p] і інш.

Да гэтага нарысу дадаецца складзеная Я. Ф. Карскім карта “Беларускія гаворкі” (ДАБМ, 1963, карта VII: Беларускія гаворкі пачатку XX ст. паводле “Этнаграфічнай карты беларускага племені”, складзенай Я. Ф. Карскім). Гэта першая дыялекталагічная карта беларускай мовы, якая разам з прыкладзенай да тома “Этнаграфічнай картай беларускага племені” вызначае прастору пашырэння беларускіх гаворак як іх этнагістарычнай агульнасці і яе дыялектны падзел. У каментарыях адносна межаў беларускіх гаворак ён абгрунтоўвае свае меркаванні аб прыналежнасці пэўных гаворак на сумежжы да беларускіх або іх “пераходным характары”, раскрывае іх асаблівасці і характар узаемных адносін з гаворкамі суседніх моў і інш.

Начало

Содержание

Страница 58 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Нарэшце, асобны грунтоўны нарыс прысвечаны ў першым томе крыніцам па дыялекталогіі беларускай мовы – матэрыялам і звесткам аб асаблівасцях гаворак, якія былі выкарыстаны Я. Ф. Карскім.

Асаблівасці беларускіх гаворак на адпаведнай беларускай этнагенетычнай прасторы ў іх складванні і гістарычным развіцці падрабязна, шырока і грунтоўна разглядаюцца і раскрываюцца Я. Ф. Карскім у другім томе яго працы “Беларусы”. Гэты том складаецца з трох асобных выпускаў (кніг), прысвечаных адпаведна гукам беларускіх гаворак, словаўтварэнню і словазмяненню і сінтаксісу.

Трэці том працы “Беларусы” прысвечаны фальклору і беларускай мастацкай літаратуры.

Я. Ф. Карскі ў сваёй фундаментальнай “навуковай распрацоўцы” беларускай мовы “Беларусы”, як і ва ўсёй навуковай працы і інтарэсах, быў звязаны з традыцыямі рускага мовазнаўства і належаў да яго дзейных працаўнікоў. У сваіх навуковых поглядах на беларускую мову і ў падыходах да яе вывучэння ён зыходзіў з пашыраных і папулярных у рускіх мовазнаўчых колах тэарэтычных і метадалагічных канцэпцый. З асаблівай увагай адносіўся ён, як ужо адзначалася, да прац вядомых у той час гісторыкаў усходнеславянскіх моў і заснавальнікаў рускай дыялекталогіі А. І. Сабалеўскага, А. А. Шахматава, а таксама, паводле яго сцвярджэння, і да прац А. А. Патабні, М. А. Коласава, І. Бадуэна дэ Куртэнэ, В. А. Багародзіцкага, Р. Ф. Бранта і іншых рускіх мовазнаўцаў таго часу, у тым ліку і ў распрацоўцы дыялекталогіі беларускай мовы.

Але працы Я. Ф. Карскага, прысвечаныя беларускай мове, і асабліва яго абагульняючае даследаванне яе стану і развіцця “Беларусы”, сталі пераканаўчым навуковым сцвярджэннем этнагістарычнай асобнасці беларускага народа і беларускай мовы нават насуперак яго ўласнай няпэўнасці ў гэтым. Яны з’явіліся таксама грунтоўнай асновай для паступовага вылучэння і адасаблення беларускага мовазнаўства ў асобную, а потым і самастойную мовазнаўчую галіну славістыкі. Гэтаму садзейнічалі працы Я. Ф. Карскага, як і слоўнік І. І. Насовіча, у комплексе

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 59 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

з якім яны з'явіліся ўсебаковым і дастаткова поўным адлюстраваннем асаблівасцей беларускай мовы як этнагістарычнай агульнасці ўсходнеславянскіх гаворак. Гэта быў таксама ґрунтоўны пачатак распрацоўкі дыялекталогіі беларускай мовы, у прыватнасці крыніц матэрыялаў і звестак аб беларускіх гаворках і іх асаблівасцях, аб групоўцы гаворак, адрозненнях іх груп і іх межах, беларускай этнамоўнай мяжы, аб генезісе беларускіх гаворак і іх важнейшых рыс, праграмным спосабе вывучэння і інш.

Розныя асаблівасці беларускіх гаворак і новыя матэрыялы аб іх былі прадметам пастаяннай увагі Я. Ф. Карскага і ў далейшым. Ён пісаў дыялекталагічныя артыкулы, нататкі, заўвагі, водгукі на працы па беларускай мове, рэцэнзіі. Але пасля рэвалюцыі ў 1918 г. ён выступіў з грамадска важным для таго часу нарысам аб народнай беларускай мове (дарэчы, менавіта аб “мове”, а не “нареччии”, як ён звычайна называе ў сваіх працах агульнасць беларускіх гаворак). З клопатам і зацікаўленасцю адносіцца ён да разгортвання нацыянальнага мовазнаўства ў Беларусі ў 20-я гг. XX ст. У артыкуле аб задачах па вывучэнні беларускай мовы і літаратуры (1920) ён вызначыў першачарговыя напямкі працы і па дыялекталогіі беларускай мовы. Гэта вывучэнне “пераходных” гаворак беларускага сумежжа з гаворкамі суседзяў і ўдакладненне беларускай этнамоўнай мяжы, даследаванне пашырэння характэрных асаблівасцей беларускай мовы, збіранне лексічных матэрыялаў для складання слоўніка беларускіх гаворак і інш.

Аднак у сваіх поглядах на гаворкі ўсходнеславянскіх моў і месца беларускіх гаворак у цэлым Я. Ф. Карскі заставаўся на старых пазіцыях. Гэта знайшло адлюстраванне, у прыватнасці, у канцэпцыі яго нарыса рускай дыялекталогіі (1924), у якім, відавочна, у дыдактычных мэтах дадзена кароткая характарыстыка рускага літаратурнага вымаўлення ў супастаўленні з народнай велікарускай (паўднёвай і паўночнай), беларускай і маларускай “речью”. Праўда, у адрозненне ад беларускай маларускую “речь” ён яшчэ называе і “ўкраінскай моваю”.

Начало

Содержание

Страница 60 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Я. Ф. Карскі з'яўляецца заснавальнікам і стваральнікам беларускай дыялекталогіі. Аднак ён выразна бачыў і недахопы младаграматычных па сваёй аснове дыялекталагічных прынцыпаў групойкі гаворак з апорай на асобныя істотныя, звычайна фанетычныя іх асаблівасці, вызначэння моўных і дыялектных межаў і інш. У першым томе сваёй працы “Беларусы” ў каментарыі да дыялекталагічнай карты “Беларускія гаворкі” ён напісаў, што для вызначэння мяжы беларускай мовы “лепш было б даць не адну лінгвістычную карту, а некалькі, напрыклад, па колькасці рыс беларускага маўлення”. Інакш кажучы, стварыць лінгвістычны атлас беларускай мовы. Гэта выказванне Я. Ф. Карскага сведчыць аб тым, што ён на сваім вопыце вывучэння беларускіх гаворак пераканаўся ў існаванні значна больш складаных прасторавых адносін паміж гаворкамі па асаблівасцях, чым спалучэнне іх у выразна адасобленыя і дакладна адмежаваныя групы, як гэта вынікала з младаграматычнай тэорыі. Аб стварэнні дыялекталагічных атласаў усходнеславянскіх моў як важнейшай задачы дыялекталагічнай навукі ён пісаў у сваім нарысе (1926) аб мовазнаўстве ў СССР у першыя гады пасля рэвалюцыі. Гэта гаворыць аб тым, што Я. Ф. Карскі быў блізкі да лінгвістычнай геаграфіі, разумеў вартасць падобнага вывучэння гаворак, зыходзячы з уласнага вопыту іх даследавання і адлюстравання яго вынікаў. І напэўна, гэта прыхільнае стаўленне яго да лінгвістычнай геаграфіі і зацікаўленасць ў ёй садзейнічалі разгортванню лінгвагеаграфічнага вывучэння гаворак беларускай мовы на самым пачатку станаўлення беларускага нацыянальнага мовазнаўства. Маецца на ўвазе праграма лінгвагеаграфічнага вывучэння беларускіх гаворак П. А. Бузука, рэалізацыя якой з'явілася пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу іх даследавання.

Вядучымі ініцыятыўнымі цэнтрамі станаўлення і разгортвання беларускага мовазнаўства з'яўляліся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (БДУ), створаны ў 1921 г., а таксама папярэднікі Акадэміі навук Беларусі –Навукова-тэрміналагічная камісія, якая існавала з 1921 г. як спецыяльная навукова-даследчая ўстанова, і Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), утвораны ў 1922 г.

Начало

Содержание

Страница 61 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Пераломным у дзейнасці Інбелкульта быў 1926 г., калі адбыўся паварот ад культурна-асветніцкай да навукова-даследчай працы ў розных галінах навукі. З утварэннем у 1927 г. фальклорна-дыялекталагічнай камісіі, якая неўзабаве падзяляецца на Фальклорную і Дыялекталагічную, арганізуюцца і разгортваюцца спецыяльныя дыялекталагічныя даследаванні. Камісія працавала ў складзе кафедры жывой беларускай мовы Аддзела гуманітарных навук Інбелкульта на працягу 1927–1930 гг. Пачынае стварацца нацыянальная дыялекталогія беларускай мовы як асобная галіна нацыянальнага беларускага мовазнаўства. Асноўнымі ініцыятарамі і арганізатарамі дыялекталагічнай навукова-даследчай працы ў тых гады ў Інбелкульце былі П. А. Бузук і П. А. Растаргуеў.

Праца камісіі праводзілася ў наступных накірунках: вывучэнне гаворак беларускай мовы па-за яе дзяржаўнымі межамі (сучаснае беларуска-рускае і беларуска-ўкраінскае памежжа); даследаванне гаворак асобных раёнаў, якія належалі да ўнутрыдыялектных груп гаворак; лінгвагеаграфічнае даследаванне гаворак.

П. А. Бузук (1891–1937) у 1927 г. прыехаў з Адэсы ў Мінск па запрашэнні на пасаду выкладчыка мовазнаўства ў Беларуска-дзяржаўны ўніверсітэт. Ён адразу ж уключыўся і ў працу Правапісна-тэрміналагічнай і Слоўнікавай камісій Інбелкульта. Аднак асаблівая навуковая цікавасць яго была накіравана на народныя гаворкі. У 1927 г. П. А. Бузук узначаліў створаную ў Інбелкульце Дыялекталагічную камісію, дзе ім асабіста і членамі камісіі пачала разгортвацца досыць плённая і наватарская збіральніцкая і навукова-даследчая праца па дыялекталогіі беларускай мовы.

Галоўная задача, якой была падпарадкавана ўся распачатая ў Інбелкульце праца па дыялекталогіі і якую паставіў П. А. Бузук перад сабой, а таксама перад іншымі збіральнікамі звестак аб гаворках і іх даследчыкамі, – гэта стварэнне дыялекталагічнай карты беларускай мовы. П. А. Бузук меў на мэце стварыць працу па адлюстраванні адносін паміж беларускімі гаворкамі ў прасторы іх этнагістарычнага пашырэння, якая складалася б “не з адной карты, а з некалькіх”, з пэўнай іх сукупнасці або сістэмы, як аб гэтым марыў у свой час Я. Ф. Карскі.

Начало

Содержание

Страница 62 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У артыкуле аб гэтай задуме П. А. Бузук адзначае, спасылаючыся на А. І. Сабалеўскага, што дыялекталагічная карта рускай мовы МДК была б больш цікавай, калі б яна адлюстроўвала не межы гаворак, а межы найбольш характэрных асаблівасцей гаворак, таму што масівы гаворак – дыялекты, “наречія”, а таксама мовы не маюць паміж сабой дакладных межаў. Славянскія мовы – “мора пераходных гаворак”. Ён выказвае вельмі канструктыўную думку, што межы моў павінны вызначацца “на аснове прыцягнення да таго ці іншага аб’яднальнага цэнтра”. Вялікая роля ў гэтым “належыць літаратурнай мове”. Выбар жа мяжы пашырэння нейкай адной, хоць і важнай асаблівасці, характэрнай для дыялекту або мовы, у якасці мяжы – “гэта адвольны акт”. Для даследавання гэтай праблемы трэба высветліць межы “асобных моўных з’яў”. Таму дыялектолагі ў Беларусі вырашылі заняцца “складаннем дыялекталагічнай карты моўных з’яў беларускіх і суседніх гаворак”. І гэта, па перакананні П. А. Бузука, той шлях, які можа прывесці да ўстанаўлення моўных (дыялектных) меж.

Справа ў тым, што младаграматычнае вучэнне аб мове, а адпаведна і дыялекталогія, ужо ў канцы XIX ст. апынулася ў метадалагічных адносінах сапраўды ў крызісным стане. Паводле тэорыі младаграматыкаў, маўленне людзей, якія карыстаюцца пэўнай мовай або дыялектам, павінна быць па сваіх асаблівасцях аднолькавае ва ўсіх. Гэта тлумачыцца тым, што гукавыя законы і правілы аналогіі дзейнічаюць у маўленні кожнага носбіта пэўнай мовы або дыялекту падсвядома і як бы аўтаматычна, а таму аднолькава паслядоўна і няўмольна. Адсюль вынікае вельмі сур’ёзнае тэарэтычнае заключэнне младаграматыкаў, што мовы і дыялекты павінны дакладна і рэзка размяжоўвацца ў прасторы. Інакш кажучы, мяжа пашырэння пэўнай мовы або дыялекту павінна з’яўляцца мяжой пашырэння ўсіх іх асаблівасцей без выключэння.

Пытанне аб моўных і дыялектных межах, паводле тэорыі младаграматыкаў, вырашалася звычайна на падставе высвятлення мяжы пашырэння адной якой-небудзь вельмі характэрнай фанетычнай асаблівасці. Так вырашаў пытанне аб

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 63 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

межах беларускіх гаворак і Я. Ф. Карскі, так вырашаліся падобныя пытанні і ў МДК. Але пры вызначэнні пашырэння моў і дыялектаў і іх межаў у мовазнаўцаў, дыялектолагаў, калі яны грунтаваліся не на адных і тых жа, а на розных моўных і дыялектных асаблівасцях, атрымліваліся розныя вынікі. Мовы і дыялекты ў іх прасторавым існаванні яўна пярэчылі тэорыі. У пошуках выйсця з такога становішча ў рускай дыялекталогіі было ўведзена, як ужо адзначалася, паняцце аб так званых “пераходных” гаворках (у адрозненне ад змешаных).

Тэарэтычным і метадалагічным выйсцем мовазнаўства і найперш дыялекталогіі з крызіснага становішча стала лінгвістычная геаграфія (“Лінгвістычны атлас Францыі” Ж. Жыльерона). Задума П. А. Бузука аб лінгвагеаграфічным даследаванні беларускіх гаворак і стварэнні не проста чарговай, больш “дакладнай” дыялекталагічнай карты, а пэўнага мноства, ці сістэмы, лінгвістычных карт па асобных моўных асаблівасцях, інакш кажучы, дыялекталагічнага (лінгвістычнага) атласа гаворак беларускай мовы, з’яўляецца пачаткам новага, лінгвагеаграфічнага этапу ў развіцці беларускай дыялекталогіі, але і наватарскім лінгвістычным мерапрыемствам ва ўсходнеславянскім і нават у славянскім мовазнаўстве наогул.

Збіранне звестак для складання лінгвістычных карт атласа П. А. Бузук распачаў яшчэ ў 1924 г. Ён старанна вывучаў крыніцы звестак аб гаворках розных куткоў Беларусі, у прыватнасці яе ўсходняй часткі, – дыялекталагічныя, фальклорна-этнаграфічныя, і асабліва новыя набыткі Інбелкульта, атрыманыя ў выніку праведзеных экспедыцый і ад краязнаўцаў. Потым, як ужо адзначалася, Дыялекталагічная камісія пад яго кіраўніцтвам разгортвае спецыяльнае праграмнае збіранне звестак аб гаворках беларускай мовы, а таксама арганізуе экспедыцыйныя выезды ў так званыя “дыялекталагічныя разведкі” на беларуска-рускае і беларуска-ўкраінскае сумежжа і ў цэнтральныя раёны ўсходняй часткі Беларусі.

Бліжэй да сярэдзіны 1927 г. П. А. Бузук падрыхтаваў да выдання групу лінгвістычных карт з каментарыямі аб пашырэнні досыць характэрных і важных асаблівасцей беларускіх гаворак ва ўсходняй частцы Беларусі і за

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 64 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

яе межамі (першапачатковая назва працы – “Беларуская дыялекталогія. Ч. 1. Дыялекталагічны атлас усходняй Беларусі”). А ў 1928 г. гэта лінгвагеаграфічная праца пад сціплай назвай “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” была выпушчана ў свет.

Гэты “спробны” выпуск дыялекталагічнага атласа П. А. Бузука складаецца з 20 лінгвістычных карт. Карты забяспечаны падрабязнымі каментарыямі, звесткамі аб з’явах, якія картаграфуюцца, а таксама аб крыніцах гэтых звестак, абагульненнямі і вывадамі. Падводзяцца таксама некаторыя агульныя вынікі праведзенага лінгвагеаграфічнага даследавання.

На лінгвістычных картах, змешчаных у выпуску, раскрываецца пашырэнне ў гаворках на ўсходзе Беларусі і далей за яе межамі некаторых істотных агульных асаблівасцей у галіне фанетыкі і марфалогіі. Гэта такія асаблівасці, як аканне, дзеканне і цеканне, цвёрдасць і мяккасць гука [p], наяўнасць у пэўных умовах гукаў, формы назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду, формы першай асобы множнага ліку дзеясловаў першага спражэння і інш. Пры дапамозе гэтай абмежаванай колькасці лінгвістычных карт, на якіх адлюстроўваюцца адвольна выбраныя моўныя асаблівасці, П. А. Бузуку ўдалося паказаць прынцыповую метадалагічную адметнасць лінгвістычнай геаграфіі ў раскрыцці адносін паміж гаворкамі, дыялектамі і мовамі ў прасторы і некаторыя важныя рысы дыялектнага ландшафту ўсходняй Беларусі.

Толькі лінгвагеаграфічныя даследаванні, дзякуючы свайму аналітычнаму характару і ў сувязі з гэтым дзякуючы дакладнай адпаведнасці лінгвагеаграфічнага адлюстравання моўных з’яў на картах, могуць быць надзейным фундаментам для вырашэння розных пытанняў тэорыі і гісторыі моўнага развіцця народаў, меж моў і дыялектаў, праблем сувязі паміж моўнымі з’явамі і з’явамі жыцця і традыцыйнай культуры народа, а таксама пытання ўзаемасувязі і ўзаемадзення моў.

Лінгвагеаграфічная праца П. А. Бузука мае, безумоўна, недахопы, калі разглядаць яе з пункту погляду больш строгай лінгвістычнай метадалогіі. Гэта

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 65 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

адсутнасць сеткі апорных населеных пунктаў, паводле звестак аб гаворках якіх складзены лінгвістычныя карты, неадначасовасць выкарыстаных звестак аб гаворках, картаграфаванне агульных асаблівасцей гаворак, а не канкрэтных слоў, словаформаў і падобных элементарных сродкаў маўлення і інш. Такім чынам, апублікаваная праца П. А. Бузука з'яўляецца яшчэ ў пэўнай ступені і дыялекталагічнай, інакш кажучы, недастаткова аналітычнай. Гэта таксама спроба своеасаблівага кампрамісу паміж дасягненнямі і абагульненнямі дыялекталагічнага вывучэння гаворак і лінгвагеаграфіяй. Але гэта першы лінгвагеаграфічны па сваім характары, а тым самым і значна больш рэалістычны навуковы адбітак прасторавага размяшчэння беларускіх гаворак у іх істотных фанетычных і марфалагічных асаблівасцях.

Першы выпуск дыялекталагічнага атласа П. А. Бузука ўключаў карты аб пашырэнні асаблівасцей гаворак усходняй часткі Беларусі і расійскага і ўкраінскага сумежжа з ёй. Пашырэнню асаблівасцей беларускіх гаворак у заходняй частцы Беларусі П. А. Бузук думаў прысвяціць другі выпуск лінгвістычных карт атласа. Да таго ж апублікаваныя карты складалі толькі першую частку выпуска. Другую яго частку павінны былі скласці карты пашырэння сінтаксічных асаблівасцей, а таксама лексічныя карты. Пра збіранне матэрыялаў для падобных лінгвістычных карт ёсць звесткі ў планах Дыялекталагічнай камісіі ўжо на 1927–1928 гг., як сведчаць архіўныя матэрыялы. У такіх жа дзвюх частках меркавалася падрыхтаваць і другі выпуск атласа па заходняй частцы Беларусі. Дыялекталагічны атлас П. А. Бузука ў цэлым пасля завяршэння быў бы сапраўды шырокай і аб'ёмнай навуковай панарамай беларускіх гаворак. Але ажыццявіць гэтыя планы, на вялікі жаль, не ўдалося. Ён, як і многія іншыя адданія працаўнікі маладога беларускага нацыянальнага мовазнаўства, у 1934 г. быў арыштаваны, а ў 1938 г. расстраляны.

Лінгвагеаграфічны атлас П. А. Бузука быў першым атласам не толькі ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве, але і ў славянскім свеце. Інавацыйнай была і практыка наносіць на карты моўныя асаблівасці, ці з'явы мовы. Адметным

Начало

Содержание

Страница 66 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

метадалагічным прынцыпам лінгвагеаграфіі было і вывучэнне арэальных моўных з'яў, ці вызначэнне тэрыторыі распаўсюджання пэўнай асаблівасці і выяўленне іх прасторавых узаемаадносін.

Пачынальнікам дыялекталагічнага вывучэння жывой беларускай мовы з'яўляецца Павел Растаргуеў. Ён падрыхтаваны рукапіс “Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі”. П. Растаргуеў даследаваў беларуска-рускае памежжа (Браншчына, Чарнігаўшчына, Смаленшчына). Тут пашыраны гаворкі з беларускай моўнай асновай. Гаворкі беларуска-гомельскага арэала ахарактарызаваны ў яго працы “Северско-белорусский говор. Исследование в области диалектологии и истории белорусских говоров” (1927). Аўтар адзначаў, што северска-беларуская гаворка (так ён назваў гаворкі беларуска-рускага памежжа), якія адносяцца да паўночна-ўсходніх гаворак, маюць шэраг рыс, агульных з паўднёва-заходнімі беларускімі гаворкамі.

У 20-я гг. з'яўляюцца даследаванні па этнаграфіі Беларусі, зборы беларускага фальклору, каштоўныя сваімі матэрыяламі і звесткамі аб беларускіх гаворках, у польскай славiстыцы (К. Машынскі, Ч. Пяткевіч).

У 30-я гг. мовазнаўцы школы вядомых польскіх славiстаў К. Ніча і Т. Лер-Сплавiнскага пачынаюць разгортваць вывучэнне гаворак у заходняй частцы Беларусі (В. Курашкевіч, З. Штыбер). Найбольш значныя спецыяльныя даследаванні беларускіх гаворак (найперш гаворак заходняй часткі Беларусі) і іх асаблівасцей, а таксама іх меж былі праведзены Л. Асоўскім.

Л. Асоўскі вывучаў у першую чаргу гаворкі заходняй часткі Палесся (асабліва наваколля Давід-Гарадка), а таксама іх розныя структурныя адрозненні: характар зычных перад галосным [i] і дзеканне і цеканне ў іх, пераход [ы] ў [у] пасля губных зычных, гіперычнае оканне і інш. Каштоўнымі і абгрунтаванымі з'яўляюцца прапанаваныя ім тлумачэнні многіх асаблівасцей гаворак Палесся ў цэлым (формы *ідбм*, *бўдам* і падобныя да іх формы, утварэнне формаў будучага часу і інш.). Ён займаўся таксама даследаваннем украінска-беларускай моўнай мяжы ў заходняй

Начало

Содержание

Страница 67 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

частцы Палесся і праблемай размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак. Л. Асоўскі распрацаваў і аргументаваў дыялекталагічны моўны падзел гаворак заходняй часткі Палесся па ізагlose мяккасці і цвёрдасці зычных перад галосным [i], склаў зводную дыялекталагічную карту размежавання беларускіх і ўкраінскіх гаворак (паводле карт К. П. Міхальчука, МДК, Я. Ф. Карскага, П. А. Бузука і інш.).

Выдатная лінгвагеаграфічная праца па гаворках заходняй часткі Палесся выканана Ю. Тарнацкім (1939). Яна таксама прысвечана праблеме групоўкі гаворак заходняй часткі Палесся і беларуска-ўкраінскай моўнай мяжы (і ў пэўнай ступені штучнай праблеме роднасці гэтых гаворак з суседнімі мазавецкімі гаворкамі польскай мовы). Ю. Тарнацкі спрабуе вырашыць гэтыя пытанні на аснове даследавання лінгвагеаграфічных адносін паміж лексікай гаворак. Гэта адносіны па пашырэнні паміж мясцовымі назвамі розных з'яў, прадметаў і істот па 185 пытаннях (10 тэм). Карты па кожным з гэтых пытанняў складзены на аснове матэрыялаў, сабраных аўтарам у 90 населеных пунктах лінгвагеаграфічнай сеткі працы. У працы змешчаны таксама каментарый да карт. Заклучае гэты комплекс лінгвістычных карт, або лінгвістычны атлас (ці, больш дакладна, рэгіянальны лінгвістычны мікраатлас), карта моўнага падзелу гаворак заходняй часткі Палесся з тлумачэннем да яе. На ёй паказана, што гаворкі ўтвараюць тут дзве асноўныя групы – беларускую і ўкраінскую са значным поясам “пераходных” гаворак паміж імі. На самым захадзе вылучаецца таксама на аснове сумежных запазычанняў з падляшскіх гаворак польскай мовы “падляшская” група заходнепалескіх гаворак, якія, зразумела, лічыць трэцяй асобнай моўнай групай нельга.

На Першым справаздачна-навуковым з'ездзе ў 1936 г. у Варшаве, прысвечаным усходнім землям у складзе Польшчы, Л. Асоўскі і Ю. Тарнацкі выступілі з дакладамі аб моўным размежаванні мясцовых гаворак заходняй часткі Палесся. З дакладам аб класіфікацыі беларускіх гаворак і іх межах выступіў на гэтым з'ездзе Я. Станкевіч.

Вывучэнне мясцовых гаворак на Беларусі зноў пачало развівацца пасля вайны, у канцы 40-х і пачатку 50-х гг. Асабліва інтэнсіўна разгортвалася праца ў гэтым

Начало

Содержание

Страница 68 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

накірунку пасля аднаўлення ў 1952 г. у сістэме Акадэміі навук на аснове сектара мовы, што існаваў у складзе Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, Інстытута мовазнаўства (у 1956 г. яму нададзена імя Якуба Коласа).

У сувязі з поўнай стратай навуковых матэрыялаў аб мясцовых беларускіх гаворках, адсутнасцю літаратуры па дыялекталогіі, а таксама падрыхтаваных і дасведчаных спецыялістаў у гэтай галіне мовазнаўства дыялекталагічная праца напачатку была накіравана на выяўленне і вывучэнне друкаваных і архіўных звестак аб гаворках Беларусі, на даследаванне асаблівасцей іх буйных груп, якія былі вядомыя па ранейшых даследаваннях. Праводзіліся ў гэтых мэтах і экспедыцыйныя паездкі супрацоўнікаў сектара.

Найбольш значнай дыялекталагічнай працай, распачатай у канцы 40-х – пачатку 50-х гг., было збіранне матэрыялаў для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы.

Разгортванне працы па стварэнні дыялекталагічнага атласа беларускай мовы было цесна звязана з планам па складанні атласа рускай мовы, распрацаваным у Інстытуце рускай мовы АН СССР яшчэ напярэдадні заканчэння вайны вядомымі спецыялістамі па рускай дыялекталогіі (Р. І. Аванесаў і інш.). У падрыхтаваным дапаможніку па збіранні звестак аб гаворках рускай мовы для складання атласа адзначалася, што гэты атлас “павінен скласці частку атласа моў народаў СССР”.

Падрыхтоўка для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы пачалася са складання апытальніка для збірання звестак аб гаворках (П. А. Растаргуеў). А ў 1948 г. у Акадэміі навук адбылася Першая рэспубліканская дыялекталагічная канферэнцыя. Удзельнічаў у нарадзе і Р. І. Аванесаў, які неўзабаве стаў навуковым кансультантам беларускіх дыялектолагаў па лінгвагеаграфіі, а потым – і адным з рэдактараў беларускага дыялекталагічнага атласа.

Вырашана было сабраць для атласа звесткі аб гаворках прыблізна 1500 вёсак (населеных пунктаў) Беларусі, размешчаных раўнамерна на адлегласці 10–15 км

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 69 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

адна ад адной (у сярэднім адзін населены пункт з 17 бліжэйшых ад яго). Такой была вызначана сетка апорных населеных пунктаў, якая лічылася дастатковай для поўнага адлюстравання гаворак у межах Беларусі.

Выканаць працу па збіранні звестак для складання атласа намячалася да 1955 г. кафедрамі мовы ўніверсітэта і вышэйшых педагагічных навучальных устаноў Беларусі сумесна з Інстытутам мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук і пад яго агульным кіраўніцтвам. На канферэнцыі быў прыняты падрыхтаваны П. А. Растаргуевым праект дапаможніка па збіранні звестак для атласа, або так званая “праграма”, якая неўзабаве была надрукавана для карыстання і праверкі яе паўнаты і дасканаласці. Група супрацоўнікаў Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, якая займалася арганізацыяй дыялекталагічнай працы (Ю. Ф. Мацкевіч, М. А. Жыдовіч, М. В. Бірыла), з улікам звестак аб гаворках, што былі назапашаны, а таксама заўваг кафедра мовы ў 1949 г. унесла ў гэту праграму пэўныя змяненні і дапаўненні.

Экспедыцыйнае збіранне звестак для складання дыялекталагічнага атласа ажыццяўлялася ў асноўным, як і намячалася, у 1950–1955 гг. Былі сабраны па адзначанай праграме звесткі аб гаворках больш за 1200 населеных пунктаў (вёсак) Беларусі па ўдакладненай апорнай сетцы атласа.

Гады 1955–1963 – гэта перыяд стварэння дыялекталагічнага атласа і навукова-рэдакцыйнай працы ў сувязі з яго выданнем. Для складання лінгвістычных карт атласа выкарыстоўваліся сабраныя матэрыялы па 1027 населеных пунктах апорнай сеткі атласа. На аснове сабраных звестак было складзена каля 500 лінгвістычных карт, з ліку якіх у дыялекталагічны атлас адабралі і ўключылі 338 лінгвістычных карт.

“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (ДАБМ) выйшаў у свет у 1963 г. Гэта комплекс лінгвістычных карт з даведачнымі картамі гісторыка-геаграфічнага і дыялекталагічнага зместу і грунтоўны том з уступнымі артыкуламі, даведачнымі матэрыяламі, каментарыямі да лінгвістычных карт і бібліяграфіяй па дыялекталогіі беларускай мовы.

Начало

Содержание

Страница 70 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Кожная лінгвістычная карта ў атласе разам з каментарыем (што ў комплексе якраз і складае яе адпаведны навуковы змест) паказвае, што і як рэалізуецца ў кожнай гаворцы апорнай сеткі атласа ў тым ці іншым канкрэтным фанетычным становішчы, граматычных умовах, у той ці іншай функцыі або значэнні. Гэты паказ ці адлюстраванне на карце таго, які галосны гук вымаўляецца ў гаворцы кожнага населенага пункта апорнай сеткі атласа, напрыклад, у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі няверхняга пад’ёму пасля цвёрдых зычных, або які гук мае месца ў адпаведнасці з мінулым ь пад націскам, або які канчаток маюць словы пэўнай часціны мовы ў той ці іншай граматычнай ролі, або як называецца ці абазначаецца тая ці іншая з’ява, істота, прадмет, паняцце і г. д. Усе лінгвістычныя карты паслядоўна, ад карты да карты, раскрываюць канкрэтныя асаблівасці фанетыкі, граматычнага ладу і лексікі кожнай абранай гаворкі і разам з тым паказваюць, як па гэтых асаблівасцях суадносяцца гаворкі паміж сабой і ў прасторы атласа. Колькасць размешчаных у атласе лінгвістычных карт і іх сістэма такая, што можна з поўнай падставай сцвярджаць аб дэталёвым і поўным раскрыцці ў ім асноватворных асаблівасцей фанетыкі, граматычнага ладу і слоўнікавага складу (часткова) гаворак абраных вёсак у межах Беларусі кожнай паасобку і разам з тым у сукупнасці іх прасторавага (тэрытарыяльнага) моўнага спалучэння – гаворак беларускай нацыянальнай мовы. Інакш кажучы, гэта навуковая праца, яе змест у цэлым – гэта паслядоўнае адлюстраванне асаблівасцей усяго аб’ёму структуры гаворак і іх узаемнага размяшчэння ў адзначанай прасторы, гэта значыць, аб’ёмны і адначасова панарамны навуковы “здымак”, зроблены ў межах Беларусі ў 50-я гг. XX ст.

У гэтым вялікае значэнне і незвычайнасць “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” як навуковай працы аб яе гаворках. Ён уяўляе сабой фундаментальнае лінгвагеаграфічнае даследаванне гаворак, таму што тут яны раскрываюцца дэталёва, у іх адзінстве і ў прасторавым (тэрытарыяльным) узаемаразмяшчэнні. Атлас з’яўляецца самым грунтоўным і змястоўным помнікам

Начало

Содержание

Страница 71 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

традыцыйнага мясцовага вуснага маўлення беларускага народа ў сярэдзіне ХХ ст., яго шматвяковай моўнай спадчынай і адначасова важнай асновай пры вырашэнні пытання яго нацыянальнага моўнага развіцця.

Улічваючы тое, што лексічныя факты ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” былі прадстаўлены толькі часткова і таму для атрымання больш грунтоўных звестак аб лексічным ландшафце Беларусі, аб адносінах паміж гаворкамі, маўленнем розных дыялектных груп і зон па слоўніку было прызнана неабходным стварыць лексічны атлас гаворак беларускай мовы. Ідэя гэтага атласа зарадзілася ў беларускіх дыялектолагаў яшчэ ў канцы 60-х гг., тады ў агульных рысах склалася і яго канцэпцыя. Гэты атлас быў задуманы як працяг дыялекталагічнага атласа.

Таму, натуральна, было вырашана распачаць працу над “Лексічным атласам беларускіх народных гаворак”. У 1970 г. быў апублікаваны апытальнік для збірання неабходных звестак, а таксама вызначана сетка апорных населеных пунктаў. Апытальнік налічвае 3972 пытанні. У канчатковым варыянце сетка “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” уключае 142 асноўныя і сем дадатковых апорных населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі на прыблізна аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго (адлегласць паміж населенымі пунктамі апорнай сеткі 30–40 км). Апытальнік лексічнага атласа складзены дыферэнцыяльна ў адносінах да іншых апытальнікаў (апытальніка дыялекталагічнага беларускага атласа і апытальніка агульнаславянскага лінгвістычнага атласа). Сетка апорных населеных пунктаў “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, як правіла, не супадае з сеткай “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”. Збіранне звестак па апытальніку атласа ў вызначаных населеных пунктах праводзілася з 1970-га па 1975 г. “Паляваю” збіральніцкую працу выканалі ў асноўным супрацоўнікі сектара дыялекталогіі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства.

У 1976 г. была распачата лінгвагеаграфічная распрацоўка лексічных звестак, сабраных па апытальніку. Праводзілася групоўка звестак па кожнаму пытанні і іх картаграфаванне. У агульнай колькасці было складзена больш за дзве тысячы лінгвістычных карт.

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 72 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

У 1993 г. апублікаваны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (Раслінны і жывёльны свет), у 1994 г. – другі том (Сельская гаспадарка), у 1995 г. – трэці том (Чалавек), у 1997 г. – чацвёрты том (Побыт) і, нарэшце, у 1998 г. – пяты том (Семантыка. Словаўтварэнне. Націск).

Даследаванні гаворак беларускай мовы праводзяцца не толькі з улікам нацыянальных патрэб, але і ў сувязі з далучэннем беларускіх дыялектолагаў да рэалізацыі буйных міжнародных праграм па лінгвістычнай геаграфіі. Сабраныя неабходныя звесткі аб гаворках беларускай мовы па грунтоўнаму апытальніку для складання Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА). Даследаваны, у прыватнасці, гаворкі 67 сельскіх населеных пунктаў з 70, вызначаных апорнай сеткай АЛА ў Беларусі (па трох населеных пунктах звесткі збіралі ўкраінскія дыялектолагі). Беларуская рабочая група міжнароднай камісіі адзначанага атласа прымае актыўны ўдзел у яго стварэнні разам з мовазнаўцамі іншых славянскіх краін і народаў. Гэты атлас дасць магчымасць вызначыць генетычныя і гістарычныя адносіны беларускіх гаворак да гаворак іншых славянскіх моў па вельмі шырокім спектры фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей. Сабраныя матэрыялы для яго значна дапаўняюць і фонд звестак аб гаворках беларускай мовы, сабраных для дыялекталагічнага атласа.

Апрацаваны і пададзены ў Галоўную рэдкалегію лінгвістычнага атласа Еўропы (ЛАЕ) матэрыялы, падрыхтаваныя беларускай нацыянальнай групай атласа паводле яго першага апытальніка аб гаворках 23 населеных пунктаў апорнай сеткі гэтага атласа ў Беларусі. Праведзены папярэдні збор звестак аб гаворках сямі населеных пунктаў апорнай сеткі атласа па Беларусі паводле другога, асноўнага апытальніка. Гэта незвычайная ва ўсіх адносінах лінгвагеаграфічная праца. Як сведчаць лінгвістычныя карты апублікаваных выпускаў, дзякуючы новай метадалогіі раскрыцця адносін паміж мовамі народаў Еўропы, атлас дазваляе выявіць і раскрыць сувязі гэтых разнастайных па структуры моў паміж сабой і з мовамі іншых кантынентаў з часоў глыбокай старажытнасці.

Начало

Содержание

Страница 73 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Па ініцыятыве дыялектолагаў Істытута рускай мовы Расійскай акадэміі навук было распачата сумеснае з украінскімі дыялектолагамі стварэнне серыі прац па лінгвагеаграфічным даследаванні рэалізацыі розных з’яў фанетыкі, граматыкі і лексікі ў гаворках трох усходнеславянскіх моў (а ў перспектыве – стварэнне лінгвістычнага атласа ўсходнеславянскіх моў). Грунтуюцца падобныя працы ў першую чаргу на матэрыялах нацыянальных лінгвістычных (дыялекталагічных) атласаў усходнеславянскіх моў, а таксама на звестках аб іх гаворках з розных іншых крыніц. Гэта, зразумела, вельмі важная праграма па дыялекталогіі ўсходнеславянскіх моў з улікам яе традыцый, рэалізацыя якой можа мець значныя вынікі ў вырашэнні розных пытанняў этнагістарычных і сучасных тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі ўсходнеславянскіх моў.

Нягледзячы на такія значныя пачаткі беларускіх лінгвагеографічных, нявырашаных пытанняў у іх яшчэ шмат. У шэрагу паасобных рэгіёнаў Беларусі неабходна і выключна важна ўстанавіць узаемаадносіны гаворак усіх вёсак, размешчаных тут, з суседнімі рэгіёнамі Беларусі. Пэўныя набыткі на гэтым шляху ўжо ёсць. Цікавыя і змястоўныя атласы выдадзены па заходнепалескіх гаворках Л. В. Леванцэвіч (Атлас гаворак Бярозаўскага раёна), Я. Р. Самуілікам (Атлас гаворак Выганаўскага Палесся), А. Босак і В. Босак (Атлас гаворак Пружанскага раёна), Ю. Чарнякевічам (Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны). Сістэматызаваны і апублікаваны матэрыял для Дыялектнага мікраатласа Тураўшчыны (Праца вялася ў Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі).

Паводле сучаснай навуковай класіфікацыі ўсе лінгвістычныя атласы падзяляюцца на шэраг так званых пакаленняў. Згодна з ёй, ДАБМ адносіцца да першага пакалення лінгвістычных атласаў. Ён дае ўяўленне аб агульнай структуры і ўзаемаадносінах унутры яе ўсёй моўнай сістэмы. Лінгвагеаграфічныя даследаванні асобных рэгіёнаў належаць да атласаў другога пакалення.

Атласы цэлай сям’і роднасных моў уваходзяць у склад лінгвістычных атласаў трэцяга пакалення (АЛА). Атласы сем’яў і груп разнастайных сумежных моў народаў накіраваны на стварэнне агульнага атласаў чацвёртага пакалення.

Начало

Содержание

Страница 74 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Значэнне лінгвагеаграфічных даследаванняў заключаецца ў тым, што карты лінгвістычнага атласа з'яўляюцца дакладным адбіткам узаемаадносін розных моўных з'яў пабудовы, межах пашырэння, паходжанні. Такім чынам, лінгвістычныя атласы адлюстроўваюць рэальныя заканамернасці сістэмных і тэрытарыяльных сувязей моўных з'яў і іх развіццё.

Начало

Содержание

Страница 75 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Фанетыка

Паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты беларускай мовы характарызуюцца спецыфічнымі моўнымі рысамі (фанетычнымі, граматычнымі, сінтаксічнымі, лексічнымі), якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога. Улічваючы, што дыялектныя адрозненні тэрытарыяльна супрацьпастаўляюцца (на аснове чаго вылучаюцца дыялекты і групы гаворак), іх можна запісаць у выглядзе табліцы, з якой відаць істотныя моўныя рысы кожнага з дыялектаў (табліца).

Табліца – Супрацьпастаўлення адрознення і параўнальная характарыстыка дыялектаў беларускай мовы (складзена Я. Р. Самуйлікам)

Паўночна-ўсходні дыялект	Паўднёва-заходні дыялект
<p>1. Дысімілятыўнае аканне і яканне: калі пад націскам знаходзіцца лобы галосны гук, за выключэннем галоснага [a], тады ў першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e] вымаўляецца гук [a]: травой, вадой, дарога, стар'ейшы, у вадз'е, траву, ваду, траві, вадзі, стар'ік, шчак'і; калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [a], тады ў адзначаных умовах выступае не гук [a], а рэдукаваны галосны невыразнай, няпэўнай якасці, які абазначаецца ў транскрыпцыі знакам ь або больш-менш пэўным галосным [ы]: трыва, вьда, твьяіа, стьраўс', дьбраўс', шчкяка, шьгаў, пчяла або: трыва, выда, твьяіа; ва ўсіх іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах</p>	<p>1. Недысімілятыўнае аканне і яканне: у словах і словаформах у адпаведнасці з галоснымі [a], [o] ў становішчы пад націскам і ў ненаціскным становішчы ў падобных словах і іх формах замест гэтых двух галосных мае месца галосны [a], незалежна ад таго, які галосны выступае ў слове або форме пад націскам <i>травá, трав'е, траві, травой, траву</i> (як і <i>травы</i>), <i>вада́, у вадз'е, ваду́, вадойу, ваду́</i> (але: <i>воды</i>), таксама: <i>саро́ка, галава́, саракаві́, пасаладз'іц', дарагаваты́, го́рат, зо́лата, вьгадавац'</i>; галосны [a] выступае не пад націскам у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], а таксама [e], [e̞] пад націскам у становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц], якія ў паўднёва-заходніх гаворках</p>

Начало

Содержание

Страница 76 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e], за выключэннем канцавога адкрытага складу, незалежна ад таго, які галосны знаходзіцца пад націскам, таксама паслядоўна вымаўляецца гук [ъ] або [ы]: бьрѣда́, гьлѣва́, сьб'ару́ц', пь бьрадз'ѣ, нь гьлав'ѣ, го́рѣд, го́лѣс, ко́лѣвѣрѣт або: гылыва́, бырыда́, рысыва́ц; гукі [ъ], [ы], калі перад імі або пасля іх мае месца губны зычны або калі яны знаходзяцца паміж губнымі, рэалізуюцца нярэдка як выразны гук [y]: лупа́та, кувáл', гулува́, сукува́ты, пулумáл'і, пубра́л'і, пувáл'і, пупáўс'а; рэалізацыя іншым разам гука [y] замест [ъ], [ы] ў ненаціскным складзе, які знаходзіцца перад або пасля складу з галосным [y] (узаемаўпадабненне, гармонія галосных гукаў): жулуды́, гурбузы́, чудукава́ты, гусука́; у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e] ў канцавым адкрытым складзе адзначаецца таксама, як правіла, гук [a]: во́з'іра, л'ѣта, ма́сла, нал'ѣва, но́вѣга, н'ічо́га, с'ѣна, со́нца, іржы́шча. Дысімілятыўнае яканне – першы від якання (беларускі) аналагічны па сваім характары дысімілятыўнаму аканню пасля цвёрдых зычных, пры яго рэалізацыі ў становішчы пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам

толькі цвёрдыя: жаўто́к, жал'ѣза, жалуды́, шас'ц'о́ра, пшан'і́ца, шапта́ц', часно́к, чаро́т, чаму́, чалав'ѣк, в'ѣчар, цапы́, рачны́, ко́ран', цана́. Недысімілятыўнае яканне: галосны [a] выступае тут у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e], [ѣ] пад націскам пасля мяккіх зычных: з'амл'á, з'амл'ý, па з'амл'і́ (але: з'ѣмл'і́), ўал'і́на, во́с'ам, у с'ал'ѣ, с'арада́, с'ц'аражы́, п'ац'дз'дз'ас'áт, пáмйац'у́, зáйац; якасная “схільнасць” ненацісканога галоснага [a] ў бок [a] або ў бок [e], у транскрыпцыі яго перадаюць як e^a, або, наадварот, a^e (гэта не азначае гук [a] з “прыгукам” [e] і наадварот, а ўказвае на характар гука ў цэлым): з'а^eмл'á, с'а^eло; с'ц'а^eражы́, пáмйа^eц'у́ або: з'ѣ^aмл'á, с'ѣ^aло́; найбольш паслядоўна выступае звычайна гук [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, у той час як у другім і наступным складах можа мець месца гук, які ў той ці іншай ступені нагадвае галосны [e]: з'амл'á, с'алó, ц'ап'ѣр, але: с'ц'ѣ^aражы́, с'ѣ^aрада́, с'ѣ^aрабро́, ц'ѣ^aжскава́ты; звычайна гэта назіраецца і ў складах пасля націску і выкарыстанне выразных галосных [a], [e] або гукаў [a^e], [e^a] ў дадзеным становішчы звязана нярэдка з рознымі граматычнымі

Начало

Содержание

Страница 77 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e] выступае гук [a], калі пад націскам маюць месца галосныя [o], [e], [ы(i)], [y], акрамя [a], калі пад націскам знаходзіцца галосны [a], тады ў першым складзе перад націскам выступае або рэдукаваны галосны няпоўнага ўтварэння [ʲ], або больш-менш выразны гук [i] ці яго варыянты, набліжаныя ў той ці іншай ступені па пад'ёме да галоснага [e]: з'амл'э, с'адз'эў, ц'ап'ёр, н'адз'эл'а, з'амл'ой, с'алó, з'амл'у, п'аку́, з'амл'і́, ц'агн'і́, дз'ады́, в'асны́; але: б'ьда́, л'ьц'яц'́, м'ьтла́, н'ьма́, с'ьчас (або: б'іда́, л'іц'яц'́, м'ітла́ ці: б'еда́, л'ец'яц'́, м'етла́); пры другой разнавіднасці якання ў адрозненне ад папярэдняга галосны гук [a] рэалізуецца тады, калі пад націскам выступаюць толькі галосныя [o], [ы(i)], [y], гук [ʲ] або [i] мае месца пры такім дысімілятыўным аканні (віцебскім), калі пад націскам выступае не толькі галосны [a], але і галосны [e]: з'амл'ой, с'алó, с'ажу́, дз'ажу́рны, з'амл'і́, ц'агн'і́, дз'ады́, п'ачы́, але: з'ьмл'а́, ц'ьгац'́, в'ьсна́ і таксама: з'ьмл'э́, с'ьдз'эц'́, ц'ьп'ёр, м'ьц'эл'іца, м'ін'э́, ц'іб'э́, с'іб'э́; пры дысімілятыўным яканні, як і пры аналагічным аканні, мае месца падобная па характары рэалізацыя рэдукаванага галоснага няпэўнага ўтварэння [ʲ] або

ўмовамі: *м'эс'е^aц, пал'а^eц, дз'эс'а^eц', в'эс'е^aпа, вьц'е^aгц'і*, але: *хóдз'ац', прóс'ац', кóн'ам, гра́бл'ам'і*, аў іншых умовах – *м'эл'еш, с'адз'ем, з' дз'іц'ем, кóн'ей*; у становішчы пасля мяккіх зычных не па націскам у гаворках гэтай разнавіднасці ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ó], [ê] можа паслядоўна рэалізоўвацца гук [e] (еканне, асаблівы варыянт недысімілятыўна-якання): *з'емл'а́, с'елó, с'ц'ену́, ц'еп'ёр, с'ерада́, с'ерабро́, ц'ешкава́та, м'эс'ац, пал'ец, вьц'ехц'і, в'эс'ело; с'эно*; няпоўнае недысімілятыўнае аканне (і яканне): тут, як і пад націскам, у адкрытым канцавым складзе вымаўляюцца галосныя [a], [o], [e]: *мно́го, к'эпско, ва́рто, шча́с'ц'е, мо́ро, пól'е* (або: *пól'о*), *но́ваго, на́шаго, но́вайе* (або: *но́вайо*), *гул'а́йе, рэ́же, ма́мо, ідз'е́ц'е, та́то, ба́ц'ко, кў́м'е, Ма́н'е* або: *Ма́н'о*

Начало

Содержание

Страница 78 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

галоснага [i] ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e] ў другім і наступных складах перад націскам, а таксама ў складах пасля націску ц'ёмнѣта, дз'ёр'в'в'анний, л'ѣхк'в'а'яа, п'ёр'в'ст'ан', з'ѣл'н'к'в'а'тый, в'ос'ѣн', в'оз'ѣра, з'ай'ц, в'ын'с, в'оз'м'ѣш (або ц'імнѣта, дз'ір'ів'анний); у канцавым адкрытым складзе пасля мяккіх зычных, як і пасля цвёрдых, у адпаведнасці з галоснымі [a], [o], [e] пад націскам адзначаецца больш-менш выразны гук [a]: п'ол'а, вал'ос'с'а, друг'о'яа, х'одз'а; у становішча пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж ім і ў адпаведнасці з [ь], [i] рэалізуецца іншы раз больш або менш выразны гук [y]: вуй'ува'ц', мул'ува'ц', м'уда'л', а таксама: м'удун'і'ца, з'в'укува'л

2. У націскных закрытых складах галосны [e] на месцы гістарычнага *h* і галосны [o] на месцы этымалагічнага [o], ужыванне [e], [o] ў розных умовах: тут галосны [e] выступае ў звычайных для яго гістарычных умовах і таксама ў адпаведнасці з мінулым *h*: *п'ѣсн'а, н'адз'ѣл'а, дз'ѣц'і, ц'апл'ѣйшы, ц'амн'ѣц', гл'адз'ѣц', л'ес, хл'ѣб, с'в'ѣт, м'ѣс'ац, рѣзац', рѣчка, цѣлы, мн'ѣ, на наз'ѣ, с'н'ѣг, л'ѣта, в'ѣра, б'ѣлыѣ, у вадз'ѣ, на стал'ѣ, у рук'ѣ, мн'ѣ, таб'ѣ*; праўда, выступае галосны [e] ў адпаведнасці з

2. У націскных закрытых складах галосны [ê] на месцы гістарычнага *ъ* і галосны [ô] на месцы этымалагічнага [o], ужыванне [e], [ê], [o], [ô] ў розных умовах: галосны гук [ê] пад націскам на месцы гістарычнага *ъ*: *л'ѣс, хл'ѣб, дз'ѣт, с'в'ѣт, б'ѣдны, б'ѣлы, дз'ѣўка, сус'ѣт, дз'ѣц'і, чалав'ѣк, с'ѣно, м'ѣс'ац, рѣзац', рѣчка, цѣлы, мн'ѣ, на наз'ѣ, хутч'ѣйшы, майѣ* (дзеці), *дуб'ѣ, бурак'ѣ, н'ас'ѣц'ѣ, б'арѣц'ѣ*; галосныя гукі [o], [e] маюць месца ў тых выпадках, калі склад

Начало

Содержание

Страница 79 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

h крыху не так, як [e] ў адпаведнасці з мінулым [e], галосны [e], які адпавядае гістарычнаму ъ, мае месца ў націскным становішчы заўсёды, незалежна ад таго, цвёрды ці мяккі наступны зычны, галосны ж [e] ў адпаведнасці з гістарычным e пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [ц] выступае паслядоўна пад націскам толькі ў становішчы перад наступным мяккім зычным гукам, у становішчы перад наступным парным да мяккага цвёрдым зычным гукам пасля мяккіх і няпарных цвёрдых зычных у падобных умовах амаль паслядоўна адзначаецца галосны [o], а не [e]: *дз'ес'іц', ц'ем'ён', л'ен', дз'ен', н'ес'ц', в'ез'ц', шes'ц', жэн'іцца, л'ачэн'н'а, ц'ерква*, але: *л'од, кл'он, м'брзлы, чац'в'орты, м'од, кл'опк'і, дал'ока, б'орда, в'одры, в'осны, с'омый, в'ас'блы, с'остры, ц'оплы, йбка, ц'омный, кал'обы, с'обы, в'оз, н'ос, жбрджа, ав'ос, ідз'ом, н'ас'ом, чбртвый, шбстый, шчбдрый, пачбпка, пачбстка, жбнка, нажбм, пл'ачбм*; тут таксама рэалізуецца галосны [e] ў адпаведнасці з гістарычным ъ і ў адпаведнасці з этымалагічным e як у адкрытых, так і ў закрытых складах пад націскам, пад націскам як у адкрытых, так і ў закрытых

з падобным галосным з'яўляецца адкрытым, інакш кажучы, калі яго завяршае не зычны, а гэтыя галосныя гукі: *пагбда, карбва, вбс'ам, п'ечаны, в'ечар, ц'ем'ен', кбц'ік, н'ічбго, ббл'ай, прырбда, с'бмы, хвбйа, ц'бтачка, акнб, збры, з'эл'ен', пл'ец'ены, учбро, л'эб'адз', даўнб, н'ас'е, ідз'э*; калі ж склад з'яўляецца закрытым, г. зн. завяршаецца зычным гукам, то пад націскам выступаюць [ô], [ê]: *гбт, карбў, вбс, парбх, кбш, мйбт, крбсна, двбйка, нбч, тбй, нбс, йбй, у л'асбх, п'еч, ц'елы, ш'ес'* (шэсць), *гл'ей, йачм'ен', п'ешк'і, чар'ен', тр'еск'і, кам'ел'*; у адпаведнасці з гістарычнымі рэдукаванымі галоснымі ѓ і ѣ ў адкрытым, а таксама звычайна закрытым складзе выступаюць “незакрытыя” галосныя [o], [e]: *дбўгі, воўк, кроў, дбшка, рот, вугбр, лоп, п'ен', п'ац'сбт, дз'ен', ц'ес'* (цесць), *пас'ц'эл', пл'ац'ен', ув'ес', ав'ечка, кан'ец, б'ердо, кл'епк'і, дз'эри'і*; фіксуюцца ў адзначаных умовах і становішчы не манафтангічныя (аднастайнагучныя) галосныя [ô], [ê], а дыфтонгі (двухгукі): *л'іес, с'м'іех, л'іето, гуот, паруох, аййуос, кл'уон, ц'уотка*; пашырэнне ў некаторых лексіка-граматычных умовах у націскным становішчы галоснага гука [e] (або [ê] ў

Начало

Содержание

Страница 80 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

складах выступае тут таксама і адзін галосны гук [o]: *год, кон', воз, парог, народ, дробны, костка, кросны, стог, сноп, рог, л'од, ц'омный, хросный, н'ас'ом, п'ачом, дондэж* (як і *года, кон'и, воз'иц', парог'и*)

3. Падаўжэнне мяккіх зычных на месцы спалучэння “мяккі зычны + ь” у інтэрвакальным становішчы: *сва́ц'ц'а, куц'ц'а, тка́л'ла, с'в'ін'н'а, в'е́ц'ц'а, кало́с'с'а, вало́с'с'а, сту́л'ла, кам'ён'н'а, жыц'ц'о, судз'дз'а, с'у́чча, ружэ́жэ, сушы́б, гул'тай'ю, гра́з'з'у, жано́ччы, чэла́в'е́ччы, но́ччу, ав'е́ччы, за́йччы, ц'и́л'а́ччы, м'адз'в'е́жжы, тре́ц'ц'и, у ваччу́, у вушы́у, іл'л'е́ц', Іл'л'а́, Кэс'с'ан, Нэ́тал'ла*

закрытым складзе, які выступае найперш пасля мяккіх зычных, а таксама пасля цвёрдых [ж], [ш], [ч], [р], [ц] у становішчы перад наступным цвёрдым зычным (не заўсёды): *б'ёрдо, кл'ёнк'и, м'ед, дал'ёко, ав'ес, в'ёска, в'ес, н'ес, уп'эрет, в'едз'эрыце, ц'ёмны, чац'в'эрты, жэ́ртка, шче́дры, в'ерэ́ўка, п'эра, ув'эсну, а таксама: кан'ём, йаце́м, карче́м, дупце́м, ідз'ём, н'ас'ём, п'ечэ́м*; галосны [e] таксама мае месца ў націскным становішчы пасля адзначаных зычных у канцавым адкрытым складзе: *дупл'е, йайце́, ружы́е, пл'аче́, кас'йе́, майе́, твайе́, усé* (поле), *свайе́, чыйе́* (дзіця), *ідз'ац'е́, н'ас'ац'е́, п'ачац'е́, йас'ц'е́, йе* або *йес'* (форма дзеяслова быць), *йаши́че́*

3. Спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [j] у інтэрвакальным становішчы: *судз'йа́, с'м'е́ц'йе́, (-йо), карён'йо
 (-йо), гал'йоб, в'ас'ёл'йе (-йо), кало́с'йе (-йо), зап'е́чйе (-йо), зам'у́жйе (-йо), но́чйу, во́с'ен'йу, с'в'ін'йа́, л'йе* або вымаўленне на месцы гэтага спалучэння непадоўжанага зычнага гука, які ўзнік у выніку сцяжэння падоўжанага: *пла́ц'о, карён'о, в'ас'ёл'о* або: *судз'а́, гал'е́, с'в'ін'а́, пла́ц'е, карён'е*

Начало

Содержание

Страница 81 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, асабовыя і неасабовыя займеннікі, прыметнікі ў творным склоне маюць аднаскладовыя канчаткі: *с'ц'анб́ой, рукб́ой, вадб́ой, х́атв́эй, з'амл'б́ой, табб́ой, сабб́ой, мно́й, з' йой, той, майб́ой, ус'б́ой, м́ладб́ой, нб́овэй, с'в'эжв́эй, с'ін'ій*. Аднаскладовыя канчаткі маюць прыметнікі і неасабовыя займеннікі пераважна і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: *сырб́ой пагб́оды, харб́овэй пагб́оды, с'ін'ій л'энты, с той дарб́ог'і, майб́ой дачк'і, ус'б́ой, такб́ой* і г. д.

5. Назоўнікам жаночага, мужчынскага і ніякага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы адзін канчатак **-ы** (**-і**): *х́аты, с'эмйі, р́ук'і, гады, браты, сады, нажы, п́ал'цы, кб́н'і, вб́кны, аз'бры, с'блы, брб́овы, пл'эчы, пал'і*

4. У адзіночным ліку назоўнікі жаночага роду, прыметнікі, пэўныя займеннікі ў творным склоне характарызуюцца двухскладовымі канчаткамі **-ойу** або **-ейу** ў залежнасці ад зычнага асновы (**-айу** не пад націскам): *галавб́ойу, рукб́ойу, пчалб́ойу, гарб́ойу, з'амл'ейу, с'амйейу, душейу, шашейу, м'ажейу, х́атайу, з бабайу, за пшан'іцайу; з маладб́ойу, з другб́ойу, с такб́ойу, за тб́ойу, з' йейу, з ус'ейу, з майейу, твайейу, свайейу, чыйейу, са с'в'эжайу, за нб́оайу, пад с'ін'айу, гэтайу, на́шайу, з' н'ейчайу*. Двухскладовыя канчаткі **-оіе** (**-еіе**, фанетычна **-оіі, -аіе, -аіі, -ейі**) маюць прыметнікі і займеннікі і ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду: *ад маладб́оіе, ад чужб́оіе, да старб́оіе, такб́оіе, другб́оіе* (у *молдб́оіі, такб́оіі* і г. д.), *у тб́оіе, у тайе, у тайейі, ус'айе, ус'ейі, у майе, у твайе, свайе, у чыйе* (у *майейі* і г. д.), *з нб́оайе, са с'в'эжайе, гб́ркайе, кб́жнайе, ус'акайе* (з *нб́оайі, с'в'эжайі* і г. д.)

5. Назоўнікам жаночага роду множнага ліку назоўнага склону ўласцівы канчатак **-ы** (**-і**), назоўнікам мужчынскага роду – канчатак **-е** (або: **-é**) пад націскам, а не пад націскам **-ы** (**-і**) і назоўнікам ніякага роду – канчатак **-а**: *х́аты, ќуры, п'эчы, жн'ейі;*

Начало

Содержание

Страница 82 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

*дубѣ, братѣ, сталѣ, вайк'ѣ, кл'учѣ, кавал'ѣ, рубл'ѣ, але: унўк'і, кѳн'і, рѳг'і, вўсы, м'ѣс'ацы, п'ѣўн'і (і п'аўн'ѣ); вѳкна, аз'ѳра, с'ѳла, кѳла, крѳсна, п'ѣра, пал'а, балатá, парас'áта, куран'áта, гѳл'áа; з наѳіскным канчаткам **-е (-ѣ)** ў назоўным склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: *дз'аўк'ѣ, жанк'ѣ, баб'ѣ, карав'ѣ, ав'ачк'ѣ, качк'ѣ, хатѣ* (або: *дз'аўк'ѣ, жанк'ѣ* і г. д.)*

6. Назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку ў становішчы пад наѳіскам маюць тут адпаведна канчаткі **-áм** і **-áх**: *дамáм, кас'ц'áм, гр'ібáм, гарадáм, дубáм, братáм, сынáм, валáм, нажáм, дн'áм, пн'áм* і ў *дамáх, у гр'ібáх, па дубáх, па сынáх, на валáх, на дн'áх* і г. д.; але ў становішчы пасля мяккіх зычных выступаюць і канчаткі **-ѳм** і **-ѳх**: *л'удз'ѳм, на сан'ѳх, у грудз'ѳх, у кас'ц'ѳх* і інш.

6. Назоўнікі жаночага і ніякага роду, а таксама назоўнікі мужчынскага роду з асновай на мяккія зычныя ў множным ліку маюць тут у давальным склоне канчаток **-ам** і ў месным **-ах**, а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна **-ѳм** і **-ѳх**: *нагáм* і *на нагáх, рукáм* і *на рукáх*; *вѳкнам* і *па вѳкнах, кѳлам* і *на кѳлах, с'ѳлам* і *па с'ѳлах, ц'ал'áтам* і *па ц'ал'áтах, балатáм* і *па балатáх, пал'áм* і ў *пал'áх* (але таксама і ў *пал'ѳх*); *гас'ц'áм* і ў *гас'ц'áх, дн'áм* і *на дн'áх, в'ераб'áм* і *па в'ераб'áх*, але: *дубѳм, у дубѳх, братѳм, пры братѳх, сынѳм, па сынѳх* (але, зразумела, у сувязі з аканнем *унўкам* і *па ўнўках, пáльцам* і *па пáльцах* і г. д.)

7. У назоўным склоне адзіночнага ліку прыметнікі і неасабовыя займеннікі ў мужчынскім родзе маюць звычайна

7. У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і звязаныя з імі граматычна займеннікі ў залежнасці

Начало

Содержание

Страница 83 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

канчатак з больш-менш выразным фінальным [й], у становішчы пад націскам пашыраны канчатак **-ыі** (**-іі**) і таксама **-éй** з цвёрдым папярэднім зычным асновы або мяккім, падобна як і перад канчаткам **-ыі** (**-іі**): *мэладый, жывый, пустый, так'іі, дараг'іі, чый, новыі, старыі, скорый, чорныі; мэладэй, жывей, пустей, так'ей, дэраг'ей, тей, чей*

8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і неасабовыя займеннікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць тут толькі двухскладовыя “поўныя” канчаткі адпаведна **-а́йя** і **-о́йя** (не па націскам **-зья** або **-ья**): *мэлада́йя, сыра́йя, пушта́йя, та́йя, тэка́йя, друга́йя, но́взья, с'в'ежзья, с'ін'ья, йётзья, йейнзья, йіхнзья (йіхзья); маладо́йя, сыро́йя, пушто́йя, то́йя, йако́йя, дэраго́йя, но́взья, с'в'ежзья, с'ін'ья, йётзья, йейнзья, йіхнзья (йіхзья)*

ад зычнага асновы як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы выступаюць тут заўсёды з канчаткам **-і** (**-ы**): *малады, стары, круты, сух'і, так'і, йак'і, друг'і, б'элы, с'в'ежы, л'охк'і, с'ін'і, гэты, кожны, ус'ак'і, але: чый, той, мой, твой, свой, ув'ес' (ус'ей)*

8. У жаночым і ніякім родзе прыметнікі і адзначаныя займеннікі выступаюць або з поўным двухскладовым канчаткам, або з так званым сцягнутым аднаскладовым канчаткам, гэта **-а́йя** або **-аў** жаночым родзе і **-о́йе** (**-ейе**, фанетычна не пад націскам **-аўе**) або **-еў** ніякім родзе, двухскладовы поўны канчатак характэрны тут пад націскам: *малада́йя, стара́йя, крута́йя, суха́йя, така́йя, йака́йя, друга́йя, та́йя, майа́, твайа́, свайа́, чыйа́, ус'айа́ і ус'а́; маладо́йе, старо́йе, круто́йе, сухо́йе, тако́йе, йако́йе, друго́йе, то́йе, майе́, твайе́, свайе́, чыйе́, ус'айе́ і ус'е́ (і старе́йе, сухе́йе, так'е́йе, тейе́ і г. д.); б'эла, с'в'ежа, л'охжа, с'ін'а, гэта, кожна, наша, ва́ша, ус'ака; б'эле, с'в'еже, л'охк'е, с'ін'е, гэте, кожны, наше, ус'ак'е (не заўсёды дастаткова выразнае і паслядоўнае)*

Начало

Содержание

Страница 84 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

9. Прыметнікі і неасабовыя займеннікі характарызуюцца тут пераважна канчаткам **-ым** (**-ім**) у месным склоне адзіночнага ліку (асаблівасць не да канца паслядоўная ў некаторых з гэтых гаворак): *пэ малады́м, у сыры́м, у пусты́м, нэ так'ім, у май'ім, на тым, на чым, аб к'ім, па йім*

10. Уніфікаваны канчатак у трэцяй асобе адзіночнага ліку ва ўсіх дзеясловах, які мае мяккі зычны [ц] у фінале як у другім, так і ў першым спражэнні: *стай'іц', кр'ічы'іц', ходз'іц', роб'іц', будз'іц', став'іц', вбз'іц', прбс'іц'* і *в'аз'эц', н'ас'эц', п'ай'эц', п'ач'эц', тр'ас'эц', п'іец', кáжыц', с'ц'эл'іц', гул'ай'іц', чыта'й'іц', м'эл'іц', шчып'іц'* і г. д.; у трэцяй асобе множнага ліку дзеясловы ў першым і другім спражэнні адрозніваюцца канчаткам толькі тады, калі ён знаходзіцца пад націскам, у першым спражэнні тады выступае пад націскам канчатак **-уц'** (*б'ар'уц', н'ас'уц'*), а ў другім – **-ац'** (*с'ьдз'ац', сп'ац'*), пры націску ж на аснове дзеясловы ў трэцяй асобе множнага ліку маюць толькі

9. Прыметнікі і ўказаныя займеннікі характарызуюцца тут канчаткамі **-ом** (фанетычна не пад націскам **-ам**, **-ум**, а таксама **-ем**) у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду: *у маладо́м, на старо́м, на круто́м, у сухо́м, на тако́м, у друго́м, у то́м*, а таксама: *на йо́м, у чо́м, у майо́м, у чыйо́м, у твайо́м, у свайо́м, на ус'о́м, у б'элу́м (-ам), с'в'эжу́м (-ам), л'обжу́м, с'ін'у́м (-ам), гэту́м (-ам), ка́жну́м, ус'а́ку́м, у на́шу́м, ва́шу́м*

10. Канчатак **-е** (**-é**, **-e^a**, **-а** не пад націскам) без фінальнага зычнага ў трэцяй асобе адзіночнага ліку і канчатак **-уц'** у трэцяй асобе множнага ліку ў першым спражэнні дзеясловаў і адпаведна канчаткі **-ыц'** (**-іц'**) з фінальным зычным [ц'] і **-ац'** у другім спражэнні: *ідз'э, с'ачэ, граб'э, куйэ, в'аз'э, м'эл'е (-а), гул'айе (-а), шыйе (-а), чарн'эйе (-а), кáжэ (-а) і с'п'іц', кр'ычыц', гл'адз'іц', ходз'іц', роб'іц', став'іц'; ідуц', с'ак'уц', грабуц', куй'уц', в'аз'уц', кáжуц', м'эл'уц', гул'ай'уц', шый'уц', чарн'эй'уц' і с'п'ац', кр'ычац', ходз'ац', гл'адз'ац', роб'ац', став'ац'*.

Начало

Содержание

Страница 85 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

канчатак **-уц'**: *ка́жуц', с'ц'э́л'уц', л'а́гуц', гр'е́йуц', гул'а́йуц', хб́дз'уц', рб́б'уц', ста́в'уц', ко́с'уц', во́з'уц', л'у́б'уц'*

11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы першага спражэння маюць толькі канчатак **-ом(-эм, -ым** не пад націскам), а канчатак **-ім (-ым)** ужываецца ў другім спражэнні ў аднаведных формах: *в'аз'ом, н'ас'ом, п'айом, п'ачом, пйом, ка́жэм, с'ц'э́л'эм (с'ц'э́л'ім), гул'а́йэм, чыта́йім, м'э́л'эм, шчы́п'ім, маўчы́м, б'ажы́м, рб́б'ім, ста́в'ім, хб́дз'ім, кў́п'ім, ўадз'ім (ўадз'ом), с'адз'ім (с'адз'ом), гл'адз'ім (гл'адз'ом)* і інш.

11. У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] ў канцавым становішчы **-емо (-амо), -імо (-ымо)**: *с'п'і́мо, крычы́мо, стайі́мо, с'адз'і́мо, рб́б'і́мо, ста́в'і́мо, прб́с'і́мо, і́дз'э́мо, с'аче́мо, граб'э́мо, в'аз'э́мо, гул'а́йэ́мо, м'э́л'а́мо, шы́йа́мо, ка́жэ́мо*; націск на канцавых галосных у гэтых формах тыповы для дзеясловаў з націскнымі асабовымі канчаткамі другога спражэння: *спл'у, с'п'іш, с'п'і́мо, крычу́, крычы́ш, крычы́мо*, але: *в'азу́, в'аз'эш, в'аз'э́мо* і г. д.; у канчатках дзеясловаў у першай асобе множнага ліку першага спражэння характэрна наяўнасць пад націскам гука [е]: *і́дз'э́мо, н'ас'э́мо, с'аче́мо, граб'э́мо, жыв'э́мо*; б) у частцы гаворак для дзеясловаў з асновай на зычны з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку з асновай формы першай асобы адзіночнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак **-ом (-ам** не пад націскам): *і́дом, с'аком, граб́ом, в'азом, жывом, бў́дам, ста́нам*

Начало

Содержание

Страница 86 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

12. Гэтыя ж асабовыя формы абвеснага ладу выступаюць і ў першай асобе множнага ліку загаднага ладу (глядзі п. 11)

12. Канчаткі з фінальным галосным [o] характэрны і для дзеясловаў у першай асобе загаднага ладу: *с'п'імо́, крычымо́, стайімо́, б'арымо́, рбб'імо́, ста́в'імо́, прбс'імо́, ідз'эмо́, с'ачэмо́, сачымо́, граб'эмо́, граб'амо́, в'аз'эмо́, ка́жэмо́, уц'акáй.мо, к'ін'мо́, ўéдз'мо́, б'ўдз'мо́* і г. д.

13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы першага і другога спражэння характарызуюцца ўніфікаваным канчаткам **-іц'о** (фанетычна **-ыц'о, -іц'а, -ыц'а**): *ідз'іц'о́, н'іс'іц'о́, м'іц'іц'о́, п'ііц'о́, п'ічыц'о́, гл'ідз'іц'о́, с'ідз'іц'о́, хбдз'іц'а, лбжыц'а*. Пры гэтым у канцавым становішчы пад націскам у падобных асабовых формах дзеясловаў мае месца заўсёды галосны гук [o]

13. У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка **-ац'е**, а ў другім спражэнні – канчатка **-іц'е(-ыц'е)**: *ідз'ац'е́, н'ас'ац'е́, с'ачац'е́, граб'ац'е́, куйац'е́, в'аз'ац'е́, ка́жац'е́, м'эл'ац'е́, гул'а́йац'е́, шы́йац'е́, чарн'е́йац'е́ і с'н'іц'е́, крычыц'е́, гл'адз'іц'е́, хбдз'іц'е́, рбб'іц'е́, ста́в'іц'е́*. Пад націскам у канцавым становішчы ў гэтых формах заўсёды выступае галосны гук [e]

14. Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку, вытворныя ад формаў адзіночнага ліку з канчаткам **-і(-ы)**, маюць таксама канчатак **-іца** (**-ыца**) з націскным галосным [i (ы)]: *ган'іц'а, прас'іц'а, хадз'іц'а, с'адз'іц'а, ідз'іц'а, н'ас'іц'а, п'іц'а, п'ачыц'а, п'ішыц'а*

14. У другой асобе множнага ліку загаднага ладу ў становішчы пад націскам у першым спражэнні тут выступае канчатак **-еіц'е**, а ў другім – **-іц'е(-ыц'е)**: *ідз'еіц'е́, б'ареіц'е́, н'ас'еіц'е́, с'ачеіц'е́, в'аз'еіц'е́, кажэіц'е́ і с'н'іц'е́, крычыц'е́, гл'адз'іц'е́, хадз'іц'е́, раб'іц'е́*

15. Дзеясловы *ўэс'ц'і, дац'* маюць у першай асобе множнага ліку формы *ўадз'ім, дадз'ім*, але ў трэцяй асобе множнага ліку гэтыя дзеясловы выступаюць з канчаткам

15. Дзеясловы *ўэс'ц'і, дац'* маюць у першай асобе множнага ліку формы *ўамо́, дамó*, а дзеяслоў *ўэс'ц'і* – у трэцяй асобе множнага ліку (*ўаны́ ўадз'а́ц'і*)

Начало

Содержание

Страница 87 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дзеясловаў першага спражэння (*йадўц’*, *дадўц’*)

16. Ужыванне форм *йос’ц’* (*йос’*, *йос’ц’іка*, *йос’іка*) або *йо* дзеяслова *быц’* з галосным [о] у корані ў становішчы пад націскам

17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): *клык*, *сánкі* – шчэлепы (жабры), *вўтка* – качка і *селязень* – кáчар, *курасáдня*, *брўха* і *брухáты*, *сáмка* (аддаецца перавага суфіксу *-ка* і пры ўтварэнні назоўнікаў жаночага роду як назваў звяроў, птушак і інш.): *лáска*, *бéлка*, *гáлка*, *пліска*, хаця *лісіца*, *мядзвэдзіца*, *ваўчыца*, *нарыца*, *сініца*, *кўрыца* або *курыца*, а таксама і *лáсіца*, *плісіца* і г. д.), *ста́да* (пераважна незалежна ад таго, якія жывёлы), *сасна́* і *сасо́ннік*, *вётка* – галінка, *цяплó* – касцёр, *жаві́ны* (*ажжаві́ны*) – ажыны, *васілё́к* – валошка, *кмiн* – тмін, *шчамéль* – чмель, *вужáка* – змяя, *мятлўшка* або *мятлiк* – матылёк, *клоп* – блашчыца, *сход* – апошняя квадра месяца (месяц на сходзе – рэгіянальнае паўночна-ўсходняе *вятóх*), *сцюдзéна* – холадна, *iржá*, *iржавiнне* – iржа на вадзе, *грудá* – прамерзлая ў камяках зямля, *баразнá* – разора, *зніцэць* – сцякнуць (пра расліну), *ёўня* або *асéць* – сушылня ў гумне, *тапóр* – сякера і інш.

16. Ужыванне формаў *йес’* (*йес’ц’*, *йес’ц’ака*), *йе*, *йест* дзеяслова *быц’* з каранёвым галосным [е] ў становішчы пад націскам

17. Агульныя лексічныя асаблівасці (паводле ЛАБНГ): *кáчка* і *кáчар*, *сéдало* – курасадня, *мыса* (*мыза*) – морда ў каровы, *пашчóнкi* і *скiвiцы*, *iкóл* (*iклó* – клык, *чэраво* (і адпаведна *чаравáты*), *чарадá*, *размáны*, *хвóя*, *галiна*, *ажы́ны*, *валóшка*, *цмен*, *чмель*, *маты́ль* (*матылё́к*), *блашчыца* і *плiосква* – клоп, *здрок* (*строк*), *самiца* – самка, *кнiга* – кнiгаўка, *пярэ́сты* – рабы, *жўйiка* – жвачка, *жы́рны* – пражэрлівы, *звэргнуць* – ацяліцца дачасна, *кру́чаны* – шалёны, *сляпáк* – сляпень, *хрэ́па* – замёрзлыя камякі зямлі на дарозе, *сякэ́ра*, *разóра*, *нягóда* – дрэннае надвор’е, *стары́к* – месяц на сходзе, *рудá* – iржа на вадзе, *сцякнiць* – зрабіцца слабой (пра расліну) і інш.

Начало

Содержание

Страница 88 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Начало

Содержание

Страница 89 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Марфалогія

Назоўнік. У гаворках, як і ў літаратурнай мове, кожны назоўнік належыць да аднаго з трох граматычных родаў: мужчынскага, жаночага і ніякага.

Асобныя словы, якія ў літаратурнай мове належаць да мужчынскага роду, у гаворках могуць выступаць у мужчынскім або жаночым родзе: *ф'ікус – во ц'в'аток, ету цв'этку; два ах'оп'кі, дз'в'е ах'апк'і*. Несупадзенне роду абумоўлена ў большасці выпадкаў складаным працэсам пераходу ад старажытных тыпаў скланення па асновах да сучасных па родах.

Пэўная колькасць варыянтных пар прыпадае на запазычаныя словы: *табак, табака; матацыкл, матацыкла*. Выклікана гэта тым, што дыялектнай мове спалучэнні зычных [тр], [нт], [нк], [рф], [гр] не ўласцівы, таму за імі ўзнікае галосны поўнага ўтварэння.

У дыялектнай мове назіраецца імкненне пазбегнуць марфалагічных варыянтаў слова: замацаваныя ў адной гаворцы дублеты, як правіла, звязваюцца з пэўнымі семантычнымі або стылістычнымі адценнямі: *торф* 'паліва', *тарфа* 'тарфакрошка, што ідзе на ўгнаенне'.

Назоўнікі з чыстай асновай тыпу *боль, жаль, цень, пучь, пыл* у гаворках маюць форму мужчынскага і жаночага роду: *бол' н'ас'ц'ёрпны, бол' с'м'арц'ёл'найа*. Тлумачыцца гэта гісторыяй развіцця слоў. У старажытнасці яны належалі да скланення асноў на **і**, якое аб'ядноўвала словы мужчынскага і жаночага роду.

У агульнаўсходнеславянскай мове было тры лікі: адзіночны, парны, множны.

Рэшткі парнага ліку захаваліся толькі ў гаворках. Формы парнага ліку захоўваюць назоўнікі жаночага і ніякага роду ў злучэнні з лічэбнікамі *два, дз'в'е, абодва, аб'едз'в'е*, а таксама *тры, чатыры*: *палучылі дз'в'е п'іс'м'э, за тры з'ім'э*. Даволі ўстойлівыя гэтыя формы ў паўднёва-заходнім дыялекце.

Назоўнікі *вока, вуха, кал'ена, пл'ачо* і інш., якія абазначаюць парныя прадметы, ва ўсіх гаворках і літаратурнай мове ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць форму былога парнага ліку: *в'очы, в'ушы*.

Начало

Содержание

Страница 90 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Ад былой формы парнага ліку давальна-творнага склону паходзіць сучасная форма творнага склону множнага ліку: *вачы́ма, пл'ачы́ма, дз'в'ары́ма*.

Былая форма родна-меснага склону парнага ліку захоўваецца ў форме меснага склону множнага ліку: *у вушы́ў, у ваччў* (паўднёва-заходнія гаворкі).

Беларуская мова захоўвае форму клічнага склону. Яна ёсць у паўднёва-заходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках. Назоўнікі мужчынскага роду маюць клічную форму на *-е* (*-э, -а*), *-у, -о*: *бра́ц'е, во́ўче, во́ўча, сы́нку, Эдз'о*; жаночага роду – на *-о, -е*: *мамо, Ман'о*. У асобных паўднёвых гаворках, а таксама на ўсходзе і паўночным усходзе Беларусі назіраецца так званая скарочаная клічная форма: *ма́тэр, мам, Ван'*.

Давальны склон назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ва ўсіх беларускіх гаворках мае канчатак *-у*: *хло́пцу, сы́ну*, толькі ў частцы гаворак Брэсцкай вобласці ўжываецца канчатак *-ові, -еві*: *хло́пцов'і, котэ́в'і, сы́нов'і*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце неадусаўлёныя назоўнікі маюць форму вінавальнага склону, агульную з формай назоўнага: *палажы́ла ка́мушок, прыв'э́зла падáрачак*.

У месным склоне названія назоўнікі маюць канчаткі *-е, -і, -ы, -у, -ові*. Пераважае канчатак *-е*. У паўднёвых гаворках паўднёва-заходняга дыялекту ўжываюцца націскныя канчаткі *-і* (*h), *-ы, -іе* (*-ые*): *на стол'і, на пн'іе, в л'ісы*.

У некаторых гаворках поўдня Беларусі назоўнікі з мяккай і зацвярдзелай асновай у месным склоне маюць паралельныя канчаткі *-е, -і* (*-ы*): *у кашэ, у кашы́, на корчэ, на пн'і́*.

У паўночна-ўсходнім дыялекце ўжываюцца формы з качаткам *-у* назоўнікаў з цвёрдай асновай: *на палу́, на быку́, на кату́*. Паралельна можа ўжывацца канчатак *-е*: *на вазу́ – на ваз'э, у хл'аву́ – у хл'ав'э*.

Не пад націскам назоўнікі з цвёрдай асновай у месным склоне могуць мець канчатак *-і*: *у клас'і, у л'эс'і*. Такі канчатак пераважае ў паўночна-ўсходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках.

Начало

Содержание

Страница 91 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У гаворках з поўным аканнем ужываецца канчатак **-а**: *у л'эс'а, у р'оц'а, у г'одз'а*.

У гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці назоўнікі ў месным склоне ўжываюцца з канчаткам **-ові (-еві)**: *пры царэв'і, в р'оковы, на дождж'ов'і*.

Назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а (-я)** ў родным склоне маюць націскны канчатак **-ы (-і)**: *трав'ы, л'ошк'і*, а ў частцы паўднёвых гаворак Гомельшчыны пасля губных зычных – канчатак **-у**: *нар'а́ла трав'у́*.

У гаворках асобных населеных пунктаў Брэсцкай і Гродзенскай абласцей існуе форма роднага склону на **-е**: *был'а ў с'астр'е*. Гэта рэшткі мяккай разнавіднасці старажытнага скланення асноў на **-а** (*з'емл'е*).

У давальным і месным склонах назоўнікі жаночага роду з цвёрдай асновай пад націскам маюць канчатак **-е**: *рас'е, трав'е*. У гаворках паўднёвых раёнаў Беларусі выступаюць націскныя канчаткі **-іе (-ые)**, **-і**: *вод'іе, ноз'і*.

Канчатак **-е** маюць і назоўнікі з асновай на заднеязычны: *рук'е, наг'е, малак'е*. У паўночна-ўсходніх гаворках і спарадычна на тэрыторыі паўднёва-заходніх гаворак канчатак **-е** ўжываецца таксама ў назоўніках з мяккай і зацвярдзелай асновай: *у п'эсн'е, м'ажэ, дз'ажэ*.

У асобных гаворках паўночных раёнаў Віцебскай вобласці ў давальным і месным склонах побач з канчаткам **-е** ўжываецца канчатак **-ы**: *к ма́мы, па трав'ы, на рас'ы*.

У ненаціскным становішчы названыя назоўнікі ў давальным і месным склонах маюць канчаткі **-е, -э, -а, -і**. Канчатак **-е (-э)** ужываецца ў заходняй частцы сярэднебеларускіх гаворак і на тэрыторыі суседняга паўднёва-заходняга дыялекту: *ж'о́нцэ, ла́ўцэ, ля́мпе, кн'і́шцэ*. Канчатак **-а** ўжываецца ў гаворках з поўным недысімілятыўным аканнем і яканнем: *дар'о́з'а, х'а́ц'а, у кн'і́шца*. Канчатак **-і** ўжываецца ў паўночна-ўсходнім дыялекце і ўсходняй частцы паўднёва-заходняга.

Назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у творным склоне побач з канчаткам **-у** маюць канчаткі **-ай, -ою, -ею**: *но́ччу, зл'о́с'ц'у, гу́с'ай, м'ы́шайу, гра́з'ейу*.

Начало

Содержание

Страница 92 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Рознаскланяльныя назоўнікі. Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у гаворках Магілёўскай, Віцебскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей прынялі ў адзіночным ліку суфікс **-онак-**: *цыпл'онак, дз'іц'онак*. Скланяюцца яны як назоўнікі мужчынскага роду.

У асобных гаворках Мінскай вобласці назіраецца ўжыванне формы роднага склону без устаўкі **-яц-** і з канчаткам **-а**: *н'іма парас'а, дз'іц'а*, і форму давальна-меснага склону з **-у**: *парас'у, ц'ал'у, йагн'у*. У гаворках заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці гэтыя назоўнікі ў формах давальнага і меснага склону захоўваюць устаўку і маюць канчатак **-ові**: *порос'атов'і, гусен'атов'і*.

Асабовыя назоўнікі множнага ліку ў назоўным склоне пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак **-ы**, а пасля мяккіх зычных і асновы на [г], [к], [х] – **-і**: *сын'ы, с'енаж'ац'і, к'ацк'і*.

У гаворках Гродзенскай вобласці, паўднёвых раёнаў Мінскай і ў асобных гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Гомельскай вобласці назоўнікі мужчынскага роду пад націскам маюць канчатак **-е** (**-е**, **-іе**, **-ые**): *наж'е, брат'е, ковал'іе, нож'ые*, не пад націскам – **-і** (**-ы**): *ар'эх'і, хл'обцы*. Націскны канчатак **-е** ўласцівы і назоўнікам жаночага роду: *карав'е, хустк'е, сарачк'е*. Сустракаецца ён у гаворках Гродзенскай, зрэдку Брэсцкай абласцей.

На паўднёвы захад ад Мінска назоўнікі ніякага роду захоўваюць у назоўным склоне множнага ліку старажытны канчатак **-а**: *с'бла, г'умна, парас'ата*.

У паўднёва-заходнім дыялекце, некаторых сярэднебеларускіх гаворках назоўнікі мужчынскага роду ў давальным склоне множнага ліку, апрача канчатка **-ам**, маюць канчатак **-ом**: *брат'ом, пастух'ом, кат'ом*.

У паўднёва-заходнім дыялекце вінавальны склон супадае з назоўным не толькі ў неадушаўлёных, але і ў адушаўлёных назоўніках: *напас'е кар'овы, лов'іц'і м'у'х'і*.

У творным склоне назоўнікі множнага ліку маюць канчатак **-амі**, архаічны канчатак **-мі**, а таксама **-мы** (сярэднебеларускія гаворкі): *дуб'ам'і, в'окнам'і, людз'м'эй, в'очм'і, рук'амы, ваз'амы*.

Начало

Содержание

Страница 93 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У месным склоне ў паўднёва-заходнім дыялекце захоўваецца архаічны канчатак **-ох**: *у л'асо́х, у грыбо́х*. Гаворкі паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці захоўваюць архаічны канчатак **-ех**: *у кустéх, на сад'éх*.

Займеннік. Дыялектныя адрозненні ў скланенні асабовых займеннікаў і зваротнага *сябе* нязначныя і абумоўлены характарам ненаціскага вакалізму гаворака.

У частцы гаворака Брэсцкай вобласці асабовыя займеннікі і зваротны *сябе* маюць варыянты з цвёрдым зычным перад [e]: *мене́, тебе́, себе́*. У гаворках Віцебскай вобласці, якім характэрна дысімілятыўнае яканне, займеннікі маюць формы *м'ін'э, ц'іб'э, с'іб'э*.

Займеннікі *ты* і *сябе* могуць мець энклітычныя формы *ц'е, с'е* ў вінавальным склоне.

Скланавыя формы множнага ліку ва ўсіх гаворках аднолькавыя. У паўднёвых могуць быць формы *му, ву* або *м'і, в'і*. У некаторых гаворках Брэсцкай вобласці займеннік *вы* мае форму *в'іте*.

Асабова-ўказальныя займеннікі ў гаворках Брэсцкай і паўднёвых раёнаў Гомельскай абласцей у назоўным склоне маюць пачатковы [в]: *вонó, вон, воны́*.

У дыялектнай мове побач з указальнымі займеннікамі *той, гэты, так'і, стол'к'і*, ёсць займеннікі *тэй, тый, гэтой, йéты, гэны, йéны, ватэты, одэты, вац'эты* (*вот гэты*).

Неазначальныя займеннікі ў дыялектнай мове могуць утварацца пры дапамозе часціц *та, была*: *што-та, чый-та, была-што, была-йак'і* (заходнія гаворкі).

Прыметнік. Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць, акрамя канчатка **-і (-ы)**, і канчатак **-ый (-ій)**: *малы́й, бл'эдны́й, йак'і́й, п'э́рвы́й*. Ён характэрны гаворкам Віцебскай, Магілёўскай і Брэсцкай абласцей. У гэтых гаворках сустракаецца і канчатак **-ей (-эй)**: *храме́й, старéй, так'éй, друг'éй*.

Начало

Содержание

Страница 94 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Якасныя і адносныя прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку ніякага роду маюць канчаткі **-оe**, **-ae**, **-оя** (**-ая**), **-оё** (**-аё**, **-яё**), **-ее**. У гаворках з поўным аканнем і яканнем выступае канчатак **-оя** (**-ая**): *худб́о́я, маладо́́я*. У асобных гаворках ужываецца канчатак **-оё** (**-аё**, **-яё**): *сухо́́ю, гэтайо́, п'ата́́ю*. У гаворках паўднёвых раёнаў Брэсцкай вобласці выступае канчатак **-ее**: *в'ел'і́к'ейе, но́вейе, мале́́е*.

У гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і часткова Гомельскай абласцей ужываецца сцягнутая форма прыметнікаў жаночага роду назоўнага склону: *разба́лована, харо́́ша*.

У давальным склоне побач з літаратурнымі канчаткамі прыметнікі жаночага роду маюць пад націскам канчатак **-ей** (**-эй**) у паўночна-ўсходніх гаворках і гаворках Брэсцкай вобласці: *чуже́́й, густе́́й*.

У творным склоне ў некаторых паўднёвых гаворках прыметнікі мужчынскага і ніякага роду з асновай на губны зычны маюць канчатак **-ум**: *жыву́́м, с'і́́вум*.

Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-ым** (**-ім**), **-ом**, **-ум**, **-ому**, **-ему** (**-эму**).

Амаль ва ўсіх гаворках Брэсцкай, на значнай тэрыторыі Гомельскай, у асобных гаворках Гродзенскай і паўднёвай часткі Мінскай абласцей захоўваецца форма меснага склону на **-ом** пад націскам і не пад націскам: *у с'в'э́́жом, у но́́вом, на сухо́́м*. У гаворках Полаччыны, паўднёва-ўсходняй Магілёўшчыны ўжываецца канчатак **-ум**: *у про́́шлум, на до́́брум, у с'і́́н'ум*. У гаворках Брэсцкай вобласці сустаракаецца канчатак **-ему**: *сух'э́́му, л'э́́тн'ему*.

Прыметнікі жаночага роду маюць канчаткі **-ой**, **-ай**, **-уй**, **-oi**. У асобных гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і Магілёўскай абласцей выступае канчатак **-уй**: *у кре́́маву́́й, у ва́́шуй*. У гаворках паўднёвага захаду адзначана архаічная форма на **-oi**: *чужо́́йі*.

У множным ліку на Брэстчыне і Піншчыне захоўваецца архаічная форма назоўнага склону множнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду на **-ыі**, **-іі**:

Начало

Содержание

Страница 95 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

мо́цныі́, по́лотн'а́ныі́. Назіраецца ў гэтых гаворках і сцягнутая форма: *хорóшы, зелéны, стары́*.

Ступені параўнання прыметнікаў. У гаворках Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей формы вышэйшай ступені прыметнікаў утвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-ей-, -эй-, -ай-*: *смачн'ей аржаней хл'еп за пшан'ичныі*. Граматычна залежны назоўнік можа мець прыназоўнік *за і ад*: *ён маладз'ей ад м'ан'е*.

У паўднёва-заходніх гаворках паралельна з суфіксам *-ейш-* у прыметніках сустракаецца суфікс *-ш-* і яго фанетычны варыянт *-ч-*: *шы́ршы, ву́шы, то́нчыі, дў́жчыі*.

Лічэбнік. У гаворках Брэскай, Гомельскай, паўднёвых раёнаў Гродзенскай і Мінскай абласцей лічэбнік *дз'в'е* можа спалучацца з назоўнікамі не толькі жаночага, а і ніякага роду: *дз'в'е п'іс'м'е, дз'в'е в'адрэ*.

У родным, давальным і месных склонах у гаворках Брэскай, Гомельскай, Гродзенскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей бытуюць формы *двох, двом, пры двух і дз'в'ох, дз'в'ом, пры дз'в'ох*.

У творным склоне ў гаворках Віцебскай і Магілёўскай абласцей ужываюцца формы на *-мя*: *дз'в'ум'я*. У гаворках Гомельскай, Магілёўскай, Мінскай абласцей сустракаецца творны з канчаткам *-мі (-мы)*: *дво́м'і, дво́мы, дву́мы*, а таксама на *-амі: двама́м'і*.

Дыялектныя адрозненні ў канчатках лічэбнікаў *тры, чатыры* наглядаюцца толькі ў творным склоне. Часцей ужываецца канчатак *-ма*. У паўночна-ўсходняй частцы гаворак Беларусі адзначаецца форма на *-мя*. Ва ўсходняй частцы гаворак Гомельскай і Магілёўскай абласцей – на *-мі: трóм'і, чатырóм'і*. У гаворках асобных населеных пунктаў адзначаны канчаткі *-мамі (-мамы): трыма́м'і, чатырма́мы*.

Лічэбнікі 5, 6, 9–20, 30 маюць у творным склоне канчатак *-мі (-мы)*: *п'ац'ім'і, дваццяц'ім'і*, магчымы канчатак *-ма, -іма: шас'ма́, дваццяц'іма*.

Начало

Содержание

Страница 96 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дзеяслоў. У гаворках Брэсцкай вобласці, заходняй часткі Гродзенскай пры аснове на галосны інфінітыў заканчваецца суфісам **-ці (-ты)**: *бра́ці, жа́ці, косы́ты, складáты*. У гаворках Гомельскай і ўсходняй часткі Брэсцкай абласцей інфінітыў з асновай на заднеязычны [г], [к] мае суфікс **-ці**: *стры́ці, памаг'і*. Гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей уласцівы формы тыпу *п'еч, тоўч, л'еч, стрыч*.

Зваротныя дзеясловы. Часціца **-ся (-са)** мае ў гаворках некалькі разнавіднасцей **-ся, -сё, -се, -сі, -сь, -са, -со, -сэ**. Часціца **-со, -сё** сустракаецца ў паўднёва-заходніх гаворках: *байўсо, найэласо*. Часціца **-сэ, -се** ўжываецца ў гаворках поўдня Брэстчыны і Гомельшчыны: *бойўсе, купайўсе, кац'іл'іс'е, купал'іс'е*. Зрэдку ў паўночна-ўсходніх гаворках у мове старэйшага пакалення сустракаецца часціца **-су**: *дз'іў'л'усу, байўсу*.

У гаворках паўночнага ўсходу зваротную форму набылі незваротныя дзеясловы руху тыпу *йэхац', б'эгчы: зайэхал'іс'а йаны*.

Дзеясловы з асновай на заднеязычны звычайна ведаюць чаргаванне заднеязычных з шыпячымі (другая і трэцяя асоба адзіночнага ліку і першая, другая асобы множнага ліку). Чаргаванне не ўласціва гаворкам усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей: *с'ак'эш, б'аг'іц', б'аг'ім, б'аг'іц'о, б'аг'іц'*.

У дзеясловах I спражэння з асновай на зубныя зычныя ў гаворках Гомельскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей цвёрды зычны асновы вымаўляецца не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў першай асобе множнага ліку: *н'асом, ідом, будам*.

У гаворках поўдня Беларусі асновы дзеясловаў канчаюцца на губны + л ва ўсіх асабовых формах (на ўзор першай асобы адзіночнага ліку): *л'ўбл'еш, л'ўбл'ет, л'ўбл'емо, л'ўбл'ете, л'ўбл'ат'*.

У паўднёвых гаворках сустракаюцца асабовыя формы дзеясловаў II спражэння з чаргаваннем у асновах губных [б], [п], [в], [м] са спалучэннем губны + j: *лов'ат, ловій, сьп'ат, сьпійу*. У асобных гаворках Брэсцкай вобласці пасля губнога [м] асновы вымаўляецца [н]: *кормн'ў, ко́рмн'ат*.

Начало

Содержание

Страница 97 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

На поўнач ад лініі Смаргонь – Маладзечна – Барысаў – Клічаў – Добруш дзеясловы I спражэння трэцяй асобы адзіночнага ліку заканчваюцца на **-ць**: *жыв'е́ць, пас'е́ць, м'е́ль'іць*'.

У сярэднебеларускіх гаворках дзеясловы II спражэння з націскам на аснове ў трэцяй асобе адзіночнага ліку ўжываюцца без **-ць**: *хва́ць'а, гамо́н'а, про́с'а, ро́б'а*.

Дзеясловы I спражэння ў першай асобе множнага ліку ў большасці гаворак маюць націскны канчатак **-ом**: *б'аро́м, жыв'о́м, ідз'о́м*. У гаворках заходніх раёнаў Гродзенскай вобласці, паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай ужываецца націскны канчатак **-ем**: *жн'е́м, граб'е́м, несéм*. Ёсць тут формы на **-мо**: *ідз'е́мо, кладéмо*.

У асобных гаворках паўночнай часткі Мінскай і Віцебскай абласцей дзеясловы II спражэння маюць канчатак **-ом**: *с'адз'о́м, л'ажо́м*.

Ненаціскны канчатак першай асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння выступае ў розных фанетычных варыянтах: **-ім** (*ко́л'ім, м'е́ль'ім*), **-ам** (*м'е́ль'ам, по́л'ам*), **-ем**, **-емо** (*ко́л'ем, м'е́ль'емо*), **-ым** (*ко́лым, ме́лым*).

Дзеясловы I і II спражэння ў другой асобе множнага ліку маюць у паўночна-ўсходнім дыялекце форму з націскным канцавым **-о**: *жн'і́ць'о, с'ак'і́ць'о*. У асобных гаворках Гродзенскай, заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываецца форма з націскам на тэматычны галосны **-е**: *н'ас'е́ць'е, б'арэ́ць'е*.

У паўночна-ўсходніх гаворках ужыванне канчаткаў дзеясловаў II спражэння 3-й асобы залежыць ад націску: пад націскам – **-аць**, не пад націскам – **-уць**: *с'адз'а́ць', л'е́чуць'*.

Будучы складаны час у жывой мове мае дзве формы: складаную, аналітычную, у склад якой уваходзяць асабовыя формы дапаможнага дзеяслова *быць* і інфінітыва (*буду гаварыць*) і злітную, сінтэтычную, утвораную шляхам зрастання былога дапаможнага дзеяслова *імаць* (*имати*) з інфінітывам: *хва́л'і́ць'му, гу́л'а́ць'м'е́ць'е*. У асобных гаворках Гродзенскай, Брэсцкай і заходніх раёнаў Мінскай абласцей ужываюцца канструкцыі з дапаможным дзеясловам *мець*, *мецца*: *ма́йу ваз'і́ць', ма́йецца пазы́чыць'*.

Начало

Содержание

Страница 98 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У адных гаворках злітная форма будучага часу ўтвараецца ад інфінітыва на **-ць**: *ваз'іц'му*, а ў другіх – на **-ці** (**-ты**): *казіц'ім'е*, *сыдытым'е*.

У асобных паўночна-ўсходніх гаворках да форм другой асобы адзіночнага ліку далучаюцца часціцы **-ка**, **-тка**: *гл'ан'ка*, *ваз'м'ітка*.

Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку ўтвараюцца пры дапамозе канчаткаў **-іце**, **-ыце**, **-еце**, **-ця**: *бярэце*, *бярэце*, *ідзеця*. У паўднёва-заходніх гаворках другая асоба множнага ліку загаднага ладу дзеясловаў I і II спражэнняў заканчваецца на **-еце** (**-еця**): *ідзеце*, *нясеце*, *памажэце*, *пішэця*, *зачынеця*. Брэсцкім гаворкам уласцівы канчатак **-ітэ**: *бырітэ*, *косітэ*. У некаторых гаворках дзеясловы, аснова якіх заканчваецца на шыпячы, маюць формы на **-чы** (**-ча**): *вып'ішча*, *лашчы*.

Дзеепрыметнік. У гаворках ужываюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу, якія ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-он-**, **-т-**: *н'эк'і паржэйл'ены*, *нас'іла н'амытуйу*, *заваныйа гос'у'і*. Дыялектныя адрозненні наглядаюцца ва ўжыванні суфіксаў **-н-** і **-т-**. Дзеепрыметнікі, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца з суфіксам **-т-**, у асобных гаворках ужываюцца з суфіксам **-н-**, **-ен-**, **-он-**, **-ан-**: *зжаны ав'ос*, *апран'ены*.

Дзеепрыслоўе. У паўночна-ўсходніх гаворках ужываюцца дзеепрыслоўі з суфіксам **-ічы-**: *с'эдз'ічы*, *нос'ічы*, *прос'ічы*; у паўднёва-заходніх – з суфіксам **-ечы-**: *гаворечы*, *кос'ечы*, *прос'ечы*. У гаворках усходняй часткі Магілёўскай і паўднёвай часткі Віцебскай абласцей дзеепрыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў II спражэння з націскам на аснове, ужываюцца з суфіксам **-учы-**: *гаворучы*, *кос'учы*, *нос'учы*, *бачучы*. Паўночна-ўсходнія гаворкі, а таксама асобныя гаворкі Прыпяцкага Палесся захавалі старажытную форму дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на **-а**: *кос'іц' стойа*, *чытайіц' л'эжа*, *ідз'а па дароб'а*. У паўночна-ўсходніх і некаторых сярэднебеларускіх гаворках замест формаў дзеясловаў прашлага часу ўжываюцца дзеепрыслоўі: *сонца ўжо зайшоўшы*, *там у нас быў астаўшыс'і хл'еп і картóшка*, *вы адны прыйехаўшы?*

Начало

Содержание

Страница 99 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Прыслоўе. Дыялектныя прыслоўі ўжываюцца на абмежаванай тэрыторыі і не ўласцівы літаратурнай мове. Яны адрозніваюцца ад літаратурных прыслоўяў словаўтваральнымі сродкамі: *напраты* (напраткі), *с'ілом* (сілай), *тўтака* (тут) і тым, што ўтвараюцца ад каранёў, невядомых літаратурнай мове: *х'іжо* (хутка), *ласно* (выгадна), *ракама* (заўтра).

[Начало](#)

[Содержание](#)

Страница 100 из 188

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закреть](#)

Сінтаксіс

Сінтаксіс беларускай дыялектнай мовы блізкі да сінтаксісу літаратурнай мовы. Аднак вылучаюцца дыялектныя сінтаксічныя з'явы лакальнага характару. Дыялектныя адрозненні назіраюцца ва ўсіх сінтаксічных адзінках: словазлучэннях, спосабах выражэння членаў сказа, структуры сказаў (простых і складаных), сродках сувязі састаўных частак складаназлучаных і складаназалежных сказаў і інш.

Дыялектныя адрозненні ў сінтаксісе беларускай мовы разнастайныя паводле паходжання. У асобных гаворках захаваліся старажытныя сінтаксічныя канструкцыі з назоўным прамога дапаўнення пры інфінітыве пераходнага дзеяслова: *Палянгвіца выбіраць – соліш, пярчыш, у лучынкi бярэш* (Браслаўскі р-н), а таксама канструкцыі “давальны самастойны”: *У лесе йім жывучы йагадзіны ня мець?* (Лагойскі р-н).

Некаторыя з'явы ўзніклі на ўласнабеларускай дыялектнай аснове і абумоўлены ўзаемадзеяннем сінтаксічнай сістэмы гаворкі з іншымі яе сістэмамі, напрыклад з марфалогіяй і лексікай: *станавіць стала, зрабіць гаража, пагадаваць дзеці, пасвіць каровы* (паўднёва-заходнія гаворкі), *бізабразія такая, у адну сагласію с учыцілім* (паўночна-ўсходнія гаворкі). У паўднёва-заходнім дыялекце ўжываюцца канструкцыі з архаічнымі прыназоўнікамі, што не ўласцівы літаратурнай мове: *Алэ воны нэ потопылыся, бо блызка кай краю, мало було воды. Там було гозэро, а кай гозэра школа* (Пінскі р-н). *Міз людзей і мая Галька як краска* (Слуцкі р-н).

У дыялектнай мове вылучаюцца дзве разнавіднасці сінтаксічных канструкцый: 1) уласцівыя ўсім гаворкам і літаратурнай мове; 2) уласцівыя гаворкам пэўнага дыялекту. Сінтаксічныя канструкцыі першай разнавіднасці: *Зберуцца маладзёш і чакаюць, пака кіно акончыцца* (Браслаўскі р-н) – з захаваннем старажытнай сувязі выказніка з дзейнікам, што выражаны зборным назоўнікам. Выклікаюць цікавасць канструкцыі другой разнавіднасці, якія сустракаюцца ў гаворках толькі пэўнага дыялекту і характарызуюць іх сінтаксічную сістэму ў адрозненне ад гаворак іншага

Начало

Содержание

Страница 101 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дыялекту. Напрыклад, ужыванне ў паўднёва-заходніх гаворках злучніка *да(ды)* у складаназлучаных сказах і злучніка *і* – у паўночна-ўсходніх.

Асобна вылучаюцца сінтаксічныя канструкцыі вузкамясцовага характару, напрыклад, рэліктавая канструкцыя “*праз + вінавальны*” са значэннем мэты: *Пададзіяльнік белінькі блюду праз гасця якога* (Стаўбцоўскі р-н). Сінтаксічныя з’явы такога тыпу выступаюць як дыферэнцыяльная прымета гаворкі.

Асаблівасці словазлучэння. Віды граматычнай сувязі адзіныя для беларускай мовы – дыялектнай і літаратурнай. Словазлучэнні, у якіх залежнае слова звязваецца з галоўным сувяззю дапасавання і прымыкання, дыялектнымі асаблівасцямі не вызначаюцца. Дыялектныя адрозненні назіраюцца ў словазлучэннях, кампаненты якіх звязаны спосабам кіравання: *з яго смяюцца – каля яго смяюцца* (ДАБМ, карта № 224) або *Збіраецца маладзёш у ноч перат Купаллем і йдуць над ваду, над рэчку* (Шаркаўшчынскі р-н) і *ідуць на рэчку* (паўсюдна).

У паўднёва-заходнім дыялекце, часткова ў сярэднебеларускіх гаворках пры пераходных дзеясловах неадусаўлёныя назоўнікі адзіночнага ліку на ўзор адушаўлёных маюць форму роднага склону: *Шукай мяха, пайду па траву. Знайдзі крэпкага шнурка яблыньку прывязаць* (Навагрудскі р-н).

Пры дзеясловах са значэннем ‘даглядаць’ і семантычна блізкіх да іх у паўднёва-заходніх гаворках адушаўлёныя назоўнікі – назвы асоб і назвы жывёл у вінавальным склоне множнага ліку – захоўваюць старажытную форму (*kozy, коні*). З гэтай формай у працэсе развіцця мовы супала форма назоўнага склону: *Сыны пагадавай, цяпер па гасцях раз’яджая* (Любанскі р-н).

Дзеяслоўныя словазлучэнні з залежным словам назоўнікам у форме творнага склону без прыназоўніка могуць выражаць адносіны прычыны або падставы дзеяння. Гэтыя словазлучэнні ўжываліся ў старажытнай беларускай мове і захаваліся ў некаторых гаворках: *у Нёмні вада многа прыбыла гэтымі дажджамі, каровы ўброт не пе рагоніш* (Стаўбцоўскі р-н). Сінтаксічнымі адпаведнікамі іх выступаюць дзеяслоўныя словазлучэнні з родным склонам назоўніка з

Начало

Содержание

Страница 102 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

прыназоўнікамі *ад, з-за, з*: *Апохла плячо ат кароміслаў: вада далёка* (Браслаўскі р-н). *Лубін абіралі, упарола нагу і з нагі памёрла: заражэнё* (Стаўбцоўскі р-н).

Дыялектныя адрозненні прысутнічаюць у структуры словазлучэнняў, ролю галоўнага слова якіх выконваюць дзеясловы *хварэць, мучыцца, занядужаць, заразіцца, балець* або прыметнікі *хворы, нядужы, слабы*, а залежнага – назоўнікі, якімі абазначаецца захворванне. У гаворках паўночна-ўсходніх раёнаў Беларусі і ў асобных паўднёвых гаворках назоўнік у такіх словазлучэннях выступае ў форме творнага склону без прыназоўніка: *Меньшая сястра красав'ца, але балела галавой* (Сенненскі р-н).

Прыназоўнікавыя словазлучэнні дыялектнай мовы складаюць шматлікую і семантычна разнастайную групу сінтаксічных канструкцый.

Пры дзеясловах *смяяцца, рагатаць, жартаваць, кпіць, глуміцца, збыткавацца, брыдкавацца* звычайна ўжываюцца назоўнікі (займеннікі) у родным склоне з прыназоўнікам *з*: *Смяяўся з мяне ўсей клас, а я плакала* (Стаўбцоўскі р-н). Такія канструкцыі пашыраны ў паўднёва-заходніх і сярэднебеларускіх гаворках. У паўночна-ўсходніх гаворках пры дзеясловах гэтай групы ўжываюцца назоўнікі (займеннікі) у родным, склоне з прыназоўнікам *каля* (*кала, калі*): *калі нас доўга тады сміялісі* (Лепельскі р-н), зрэдку – у творным склоне з прыназоўнікам *над*: *над ім смяюцца*.

Прасторавыя адносіны могуць афармляцца спалучэннем вінавальнага склону з прыназоўнікамі *у, за, па*: *Сын цікавіцца ўсім. Прыедзя на вотпуск, йон – у рыбу пойдзя, у йагады, у грыбы* (Стаўбцоўскі р-н); *Пашлі над Гроні па каліну* (Докшыцкі р-н); *Збегаю-ка я сянні за венікамі* (Крычаўскі р-н).

У словазлучэннях з дзеясловамі маўлення, думкі назоўнік ужываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікамі *пра, праз*: *У радзіве прас касманаўтаў гавораць* (Слуцкі р-н); *Як галодны, тады ня думыйш ні пра якія смакушкі: там ні пра пачэньня, ні пра канхветы, н' пра булкі, толькі хлеба хочыцца* (Расонскі р-н).

Начало

Содержание

Страница 103 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У некаторых гаворках з такім значэннем ужываецца канструкцыя “за + вінавальны”: *Мама пасаветувала вам схадзіць да Вуйдо Стэфкі, яна за Валеўку много расказала б вам. Распісаліся мы, умовіліся за пасаг, а я ж ні ведала, што ён прыехаў у сваты як стой* (Навагрудскі р-н).

Як рэліктавая, захоўваецца канструкцыя “пра, праз + вінавальны” са значэннем мэты: *Я хаваю грошы пра старась* (Слуцкі р-н).

Прасторавыя адносіны перадаюцца ў гаворках вінавальным склонам назоўніка з прыназоўнікам *пад*. У такім словазлучэнні галоўнае слова – дзеяслоў мэтанакіраванага руху, залежнае – назоўнік-арыенцір або назва канкрэтнага прадмета ці асобы: *Ідзі пад дзеці гуляй, дай мне пасядзець* (Слуцкі р-н).

Жывыя народныя гаворкі захоўваюць адзін з самых старажытных сінтаксічных сродкаў для выражэння прычынных адносін – канструкцыю “з + творны”. Творны прычыны абазначае аб’ект, які з’яўляецца падставай ці прычынай дзеяння: *Нінка з вокам у Карму ездзіла, вока чырвоная, ні глядзіць* (Кармянскі р-н).

Аднасастаўныя сказы. У сінтаксічнай сістэме дыялектнай мовы, як і ў літаратурнай, ужываюцца розныя віды аднасастаўных сказаў: пэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, няпэўна-асабовыя, безасабовыя і намінатыўныя. Дыялектныя адрозненні выяўляюцца ў структуры намінатыўных і безасабовых сказаў, у спосабах выражэння галоўных і даданых членаў сказа. Іншыя віды аднасастаўных сказаў не ўтвараюць у дыялектах беларускай мовы істотных сінтаксічных адрозненняў.

У намінатыўных сказах дзейнік выражаецца назоўнікам у форме назоўнага склону. Намінатыўныя сказы ў гаворках сустракаюцца па адным і цэлымі групамі: *Што ўжо грыбоў у нас – за паўчаса вядро ў коптар набярэш. Баравікі. Падасінавікі. Грузды. Сураешкі. Валнянкі. Лісічкі. Зялёнкі. Смаржскі. Есць такія яшчэ рудзенькія, курачкі зовуць, але я іх не бяру. Казлякі. Сітавічкі. Мачонічкі на пожнях, такія белыя, іх мочуць, солюць, як сураежачкі пуд нізам. Мухаморы. Свінні. Грузды есць* (Браслаўскі р-н).

Начало

Содержание

Страница 104 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Прысутнічаюць у гаворках і намінатыўныя сказы з указальнымі часціцамі *эта, унь (унь, онь, вон), вот (от)*. Такія сказы эмацыянальна афарбаваны і ствараюць уражанне непасрэднага бачання прадмета: *Вот бульбеўнік. Вот аер. Вот жылвіца. А вот трыпутнік* (Браслаўскі р-н). *Во лібіда маладая. Во дросінь. Яе скаціна плоха есь. А во асот. Сабачая мята. Канпелька* (Лагойскі р-н).

Намінатыўныя сказы бываюць як неразвітыя, так і развітыя. Неразвітыя сказы складаюцца або толькі з аднаго назоўніка, або з назоўніка і звязаных з ім часціц, злучнікаў, выклічнікаў: *Бывая каторы гот ні грыміць, от грымня, гримня, але ні страшно. А мне ўспамінаецца одного году лето плохое. Грымоты. Навальніцы. Стукоты. А ў нас хатка згарэла... Плылі, плылі – і зямлі ні відаць. Гэтыя людзі ўзбунтаваліс: “Куды ты нас вязеш?” А во птушкі. Ну рас лётаюць птушкі, недзе ш яны садзяцца. Скоро і ў Амерыку прыехалі* (Стаўбцоўскі р-н).

Безасабовыя сказы. У дыялектнай мове пашыраны безасабовыя сказы, галоўны член якіх выражаны безасабовым дзеясловам, зваротным і незваротным, у форме цяперашняга ці прошлага часу: *Сутаняецца. Катора гадзіна? Нек сцяплело, сціпсало, ні ветрыку, нічога* (Стаўбцоўскі р-н).

Галоўны член безасабовага сказа можа быць выражаны асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні. Асабовых дзеясловаў, якія могуць ужывацца ў безасабовым значэнні, у дыялектнай мове значна больш, чым уласна безасабовых: *Наваліць снегу гурбіны роўна са страхой, ня вылясць* (Слонімскае р-н). Пры асабовым дзеяслове ў безасабовым значэнні можа ўжывацца дапаўненне, выражанае назоўнікам у форме творнага склону: *Халатком пацягнула* (Стаўбцоўскі р-н). У такіх безасабовых сказах можа прысутнічаць параўнанне: *Як ветрам здула дзяцей* (Лагойскі р-н).

У дыялектнай мове сустракаюцца безасабовыя сказы, у якіх галоўны член выражаецца дзеясловам *ёсьць (было, будзе)* з дапаўненнем у родным склоне: *Солі ў запая яось* (Маладзечанскі р-н). *Тут было галубога саціну, можа есь і зарас* (Браслаўскі р-н). У безасабовых сказах галоўны член можа быць выражаны дзеясловам *быць* у форме прошлага часу (*было*) і адмоўем *не*. Дапаўненне

Начало

Содержание

Страница 105 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ў такіх сказах стаіць у родным склоне: *За маю бытнасцю такога ні было* (Стаўбцоўскі р-н). *Гармонікаў балo ні было* (Навагрудскі р-н).

У безасабовых сказах галоўны член можа выражацца безасабовым словам *няма* (*нямашака*), *нет*. Безасабовыя сказы з *нет* ужываюцца ў паўночна-ўсходніх гаворках: *Родзіны [родных] у яго нет*. *Кірпічных дамоў у нас нет*. *Студні нільзя выкапаць – нет вады* (Браслаўскі р-н).

У безасабовых сказах галоўны член можа быць выражаны словамі са значэннем няпэўна-колькасных лічэбнікаў *мала*, *многа*, *багата*, *да ліха* ў спалучэнні з назоўнікам у родным склоне: *У нас хлеба малавата* (Браслаўскі р-н).

У гаворках у безасабовых сказах галоўны член выражаецца спалучэннем мадальнага слова *можна* (*няможна*), *нельга* (*няльзя*), *нада* (*надабі*), *трэба*, *патрэбна* з залежным інфінітывам. Сказы са словамі *няльзя*, *нада* (*надабі*): *Тут і каровы нільзя прывізаць, і свінёнка выпусціць нільзя* (Глыбоцкі р-н); *А мамке і нада прасць, і нада бульбу скрэбіць, і нада жыта жаць* (Браслаўскі р-н);

Выказнік безасабовага сказа можа быць выражаны спалучэннем безасабова-прэдыкатыўнага слова *нада* з назоўнікам у форме роднага склону: *Дажджэ вот нада* (Пастаўскі р-н).

Толькі дыялектнай мове ўласцівы безасабова-пасіўныя сказы з кароткім дзеепрыметнікам залежнага стану прошлага часу ніякага роду ў якасці галоўнага члена: *Ня крэпка дожджыку праліта. Там моркву пасаджана* (Браслаўскі р-н). *Дарогу замініравана* (Міёрскі р-н).

Складаназлучаныя сказы. Асабліва сцю народных гаворак з'яўляецца ўжыванне злучніка *а* ў пачатку састаўных частак складаназлучанага сказа: *А Юзэфа маладая харошша за ўсіх была, а Стася высокая была, здарова, ніпрыгожа, а во нарываецца Варакса, бярэ, і пашла яна на дурную залувіцу і двоя бацькоў* (Стаўбцоўскі р-н).

У паўночна-ўсходніх і сярэднебеларускіх гаворках пры дапамозе злучніка *і* нанізваецца некалькі частак складанага сказа: *І старык забіты, у кручок*

Начало

Содержание

Страница 106 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

зваліўшысі, у клубок скрўчыўшысі; і муш забіты; і мальчык-пастушок забіты (пералазіў цэрас плот, так і забілі на плаце); і залойка забіта; і свякроўка забіта; толькі Фэля застаўшысі (Браслаўскі р-н).

Складаназлучаныя сказы ў дыялектнай мове менш арганізаваны, чым у літаратурнай мове, а таму ў іх структуры магчымы розныя ўстаўныя словы і выразы: *Конь такі пужлівы ўзяты, а езу, ляціць гэты конь тольк с ператкамі, а калёс нет, мусі, конь йіх разнёс* (Браслаўскі р-н). *Галава балела ўчора, а матачкі, баліць галава, палаценцам укрузіла, ні магла заснуць* (Стаўбцоўск р-н).

У складаназлучаных сказах ужываюцца простыя і складаныя злучнікі *а, але, но, і, ды (да), дыі (дай), аж, ажно, дык (дак), ды і то, таксама, тожа, прычым, прытым* і інш.: *Патом ўсіх пагналі аш пат Польшчу, меснасьць Докишыцы, но нас выбракавалі па дарозі: пакінулі малых, старых і калек, а маладзёш пагналі* (Полацкі р-н). *Ёно бэз коровы трудно, но і дэржаты сылы нэма* (Пінскі р-н).

У большасці гаворак (паўночна-ўсходніх, сярэднебеларускіх, часткова паўднёва-заходніх) ужываюцца складаназлучаныя сказы са злучнікам *толькі*: *Унэ дванаццаць гадочкаў ні бачыла сына, за дваццаць тры гаткі толькі мясяц дома быў, рас толькі прыягдэнаў* (Слуцкі р-н).

У складаназлучаных сказах паказчыкам сінтаксічнай сувязі паміж састаўнымі часткамі часам з'яўляецца лексічны паўтор: *А там лазовыя кусты, і з гэтых кустоў йікрас лісіца йіўляйіцца* (Браслаўскі р-н).

Складаназалежныя сказы. Сувязь паміж састаўнымі часткамі ў складаназалежных сказах з даданай азначальнай ажыццяўляецца пры дапамозе злучальных слоў *які, каторы, што (шчо, шо), хто, дзе (дэ, агдзе, айдзе, адзе), куды, калі, як (ак, эк)* і падпарадкавальных злучнікаў *што (шчо, шо), штоб (шчоб, шоб), аж, каб, бы*.

Даданая азначальная частка звязваецца з галоўнай злучальнымі словамі *які, каторы*. Найбольш пашырана ў паўночна-ўсходнім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках злучальнае слова *які*: *Тады стаў прасіць я йіх заробаткі, каб выкупіць сірмяжку, якую заставіў за муку* (Дубровенскі р-н).

Начало

Содержание

Страница 107 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Даданая азначальная частка звычайна стаіць у постпазіцыі да галоўнай: *Перашывала фуфайку дзяўчыня гэнай, што ў дзярэктара. Тры каровы й дзесяцера свіней онь у таго старога, шта пашоў* (Стаўбцоўскі р-н).

Сустракаюцца складаназалежныя сказы з даданай азначальнай часткай, у якой злучальныя словы *што, што* маюць форму ўскоснага склону і выконваюць функцыю ўскоснага дапаўнення: *А тады прышоў той хадзяйін, на ком коні састаяць, і забраў каня* (Стаўбцоўскі р-н).

Злучальныя словы *агдзе, айдзе, адзе*, якія ўжываліся ў старажытнай беларускай мове, захоўваюцца ў гаворках некаторых паўночна-ўсходніх раёнаў рэспублікі: *Я сам ездзіў у Ленінград і ў тую часць, агдзе служыў і Дзімітрый. Яго імім назвалі эскадрілю, агдзе ён служыў* (Быхаўскі р-н).

Даданая азначальная частка ў паўднёва-заходніх гаворках далучаецца да галоўнай пры дапамозе злучніка *штоб* (*шчо, шоб*): *Я цар над усімы звэрамы, нэма такога звэра на світы, шчоб нэ бояўса моейі сілы* (Столінскі р-н).

Састаўныя часткі ў складаназалежных сказах з даданай дапаўняльнай звязваюцца пры дапамозе злучнікаў *што* (*шчо, шо*), *каб* (*коб*), *штаб* (*шчо, шоб*), *як* (*ак, ік, эк*), *як бы, аж* (*ажно*); злучальных слоў *што, што* (*шчо, шо*), *які, каторы, дзе* (*дэ*), *куды, адкуль, калі, пакуль, колькі, сколькі, чый*; злучнікаў-часціц *ці, мо*.

Самы распаўсюджаны злучнік *што* (*шчо, шо*), які далучае даданую дапаўняльную частку да галоўнай: *От бабушка, ты нас дурніла, што ёсць бох, што божаньку мучылі, што кроў цякла, – а няякага божанькі нет* (Браслаўскі р-н).

Даданыя дапаўняльныя часткі могуць далучацца да галоўнай пры дапамозе злучніка *аж* (*ажно*). Сказы з гэтым злучнікам ужываюцца ў паўднёва-заходніх гаворках і спарадычна ў паўночна-ўсходніх. Такія даданыя дапаўняльныя часткі са злучнікам *аж* (*ажно*) раскрываюць канкрэтны змест дзеясловаў *чуць, бачыць* (*відзець*) і ўжываюцца тады, калі неабходна паказаць, што дзеянне пачынаецца нечакана, імгненна: *Чуемо, аж прылятае пэри самэц, оглэдыса, натапыршчыў*

Начало

Содержание

Страница 108 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

хвоста і почаў галгататъ, а во прысілы да его шчы тры тітэрукы (Пінскі р-н).
Тым часам чуе ён [каваль], аж равуць мядзведзі (Ганцавіцкі р-н).

Пры дапамозе злучніка *быта* даданая дапаўняльная частка далучаецца да галоўнай у паўночна-ўсходніх гаворках: *Я чула, быта асыпаліся, марос быў на чарніцы* (Браслаўскі р-н).

Даданая дапаўняльная частка можа далучацца да галоўнай злучнікамі-часціцамі *ці, чы, аль*. У паўднёвых гаворках, часткова заходніх ужываецца *чы*: *Пільнуй, чы коровы нэ жэнуть шчэ. Тэйі хлопцы мныго пэсэнъ наздымалы, а нэ вэдомо, чы воны пускатымуть йіх у радывох* (Пінскі р-н); у паўночных раёнах Віцебшчыны, на мяжы з рускімі гаворкамі – *аль*: *Ні знайіш, аль прышотчы ўжо матка з работы?* (Расонскі р-н). Ва ўсіх астатніх гаворках ужываецца злучнік-часціца *ці*: *Юзаф пісмо прыслаў, пытае, ці хоча Янак устройіцца на сваёй спецыяльнасці. Кажса, ці бачыў ты тыя ананасы, што растуць у Афрыцы* (Стаўбцоўскі р-н).

Даданая дапаўняльная частка са значэннем параўнання, у паўднёва-заходніх гаворках можа далучацца да галоўнай пры дапамозе злучніка *мэрам*: *Здалося, мэрам нехта паўз акно махнуўса* (Слуцкі р-н).

Начало

Содержание

Страница 109 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Лексіка

У беларускай дыялектнай мове большасць слоў агульных для ўсіх гаворак. Гэтыя словы складаюць групу агульнанароднай лексікі. Яны абазначаюць неабходныя, важныя ў жыцці чалавека прадметы, з'явы, уласцівасці, якасці, дзеянні і г. д.: *нага, рука, галава, стол, зіма, лета, вясна, снег, вада, дождж, суха, цёпла, чорны, белы, спаць, ісці, есці, ляжаць, стаяць*.

У беларускіх гаворках ёсць шмат слоў, што бытуюць у адной гаворцы ці групе гаворак і не ўваходзяць у лексічны склад літаратурнай мовы: *ажагі* 'месца ля печы, дзе ставяць вілкі, чапялу, качаргу'; *таптун* 'кош, якім ловаць уюноў' (Салігорскі р-н); *неланы* 'нядрэнны' (Капыльскі р-н); *круцікі* 'буякі' (Стаўбцоўскі р-н); *сталяванне* 'столь', *шчавер* 'шчаўе' (Жыткавіцкі р-н); *лахматы* 'дзіравы'; *даўганялісты* 'высокі, худы [пра чалавека]' (Любанскі р-н).

Колькасць дыялектных слоў у розных гаворках неаднолькавая. Але нават пры вялікай колькасці дыялектных слоў агульнанародная лексіка пераважае. Інакш гэта была б іншая мова.

Дыялектныя словы сустракаюцца не ва ўсіх пластах лексікі беларускіх гаворак. Няма іх у новай грамадска-палітычнай лексіцы, якая ўзнікла на пачатку ХХ ст.: *савет, дэпутат, трактар, сацыялізм, камунізм, камсамолы, аграном, пленум, электрычнасць, планавік*.

Дыялектныя словы бытуюць у розных тэматычных групах лексікі: назвах прадметаў хатняга ўжытку, будынкаў, сельскагаспадарчых прылад, палявых культур, вопраткі, птушак, грыбоў: *чарпаха* 'вялікі кубак' (Салігорскі р-н); *шуляк* 'мяккі качан капусты' (Нясвіжскі р-н); *сувалка* 'пырнік' (Мядзельскі р-н); *тараноўка* 'шарсцяная хустка ў кветкі' (Ганцавіцкі р-н); *сак* 'жаночы жакет' (Барысаўскі р-н).

Значная колькасць дыялектных слоў сустракаецца ў назвах асобных гаспадарчых прылад, прадметаў хатняга ўжытку, пабудоў і асабліва іх дэталей,

Начало

Содержание

Страница 110 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

дробных раслін і жывых істот. Пэўная роля прадмета ў побыце чалавека садзейнічала ўзнікненню розных назваў або іх словаўтваральных і фанетычных варыянтаў. Характэрныя ў гэтых адносінах назвы састаўных частак цэпа. У дыялектах беларускай мовы назва прылады для малацьбы ўручную агульная – цэп. Аднак назвы яго састаўных частак адрозніваюцца ў гаворках: кароткая частка цэпа – *біч, бічык, біцук, бічоўка, абічоўка, біяк*; доўгая частка – *цапільна, цапільня, цапольна, цапельна, цапільнішча, цапаўё, цапавіска, цапавіла, цапавідла, цапавіліна* і інш. (ДАБМ, карты № 257, 258). Прывязка, якой прымацоўваюць біч да цапільна, называецца *гужык (вужык, ужык, гуж, вуж, уж, ужоўка), прывязка (прывезень, прывязь), угарына (угарына), капіца, путца, рамень (рамушок), прузук, пачопка, вяроўка* (ДАБМ, карта № 259).

Шмат адрозненняў і ў назвах частак касы, плуга, калодзежа. Напрыклад, кальцо, якім замацоўваецца каса на касільне, называецца *банька, напарстак, кальцо, рэхва, грывянка* (ДАБМ, карта № 261).

Дыялектная разнастайнасць назіраецца тады, калі прадмет з’явіўся параўнальна позна, а яго назва запазычана з розных крыніц, з моў розных народаў. Напрыклад, адну з асноўных сельскагаспадарчых культур – бульбу завезлі да нас у XVIII ст., разам з культурай прыйшлі і яе назвы: з лацінскай мовы *bulbus (bolbos)* – цыбуліна, клубень з нямецкай мовы *Kartoffel* – земляная шышка. У беларускай літаратурнай мове замацавалася назва *бульба*, у дыялектнай мове ёсць шэраг назваў – *бульба (бульва, бульма, мульма), картофля (картопля, картохля, картохлі), кардопля, курдона, курдона, барабуля, навогда* (ДАБМ, карта № 277).

Сельскагаспадарчая культура *бручка* прыйшла да нас, як мяркуюць, з узбярэжжа Міжземнага мора. Запазычана і яе назва (з нямецкага дыялектнага *wtuke*). У беларускіх гаворках бручку называюць па-рознаму: *бручка (брушка, трушка), букса, вэмбрух, бульба (бульма), грыжанка (грыжан, грызанка, рыжанка), каляўка (каліка)* (ДАБМ, карта № 276).

Начало

Содержание

Страница 111 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дэталізавана ў гаворках сельскагаспадарчая лексіка. Напрыклад, хлебаробы в. Горкі Старадарожскага раёна адрозніваюць некалькі відаў кос: у залежнасці ад памеру – *сямёрка*, *васьмёрка*, *дзяўятка*, *мятроўка*, ад месца вырабу – *літоўка*, *вілейка*. У гаворцы вёскі Бяларучы Лагойскага раёна сустракаецца і назва *касцюшка* – каса, якую выраблялі ў Польшчы.

Параўнальна багаты дыялектнымі словамі слоўнік розных мясцовых промыслаў – ткацтва, пчалярства, цяслярства, рыбацтва, паляўніцтва і г. д. Напрыклад, у в. Рэдкавічы Любанскага раёна ткалі ўжываюць спецыяльныя назвы: *пачынак* – пражы з двух верацён; *сноўніца* – прыстасаванне снаваць кросны; *чыслінка* – тры ніткі асновы; *чыны* – калочкі для падліку пасмаў; *вдоліўка* – насычэнне пражы растварам клейкай вадкасці (адварам льнянога сям'я, крухмалу), каб ніткі былі гладкія і моцныя; *вярстат* – ткацкі станок; *панарад* – усё ткацкае начынне; *більца* – папярочная перакладзіна ў вярстаце; *навойка* – драўляны вал у ткацкім станку, на які навіваюць ніткі асновы; *ніт* – прыстасаванне з нітак або шнурачкаў, праз якія працягваюць ніткі асновы; *галава* – кола на навоі; *панажы* – дошчачкі ўнізе кроснаў, якімі ткаля прыводзіць у рух ніты; *разлучнік* – дошчачка, каб панажы не з'язджалі ў адно месца.

Разнастайная і дыялектная лексіка жыллёвага будаўніцтва. У вёсцы Ванелевічы Капыльскага раёна Мінскай вобласці цясляры ўжываюць спецыяльныя назвы тыпу *повяс* – планкі, якімі звязваюць кроквы; *прыпон* – адкосы, якімі прымацоўваюць кроквы да сцяны; *запясочнікі* – бярвёны, што кладуць у апошнім вянку зруба над бэлькамі; *анухі* – дошкі, якія прымацоўваюць па краях саламянай страхі; *суфіт* – столь, падшытая дошкамі.

Цясляры адрозніваюць розныя віды сякер, кожная з іх мае сваю назву: *шклют* (*склют*) – сякера з шырокім лязом часаць бярвёны; *калун* – цяжкая сякера калоць дровы; *плотніцка сякера* – сякера з кароткім тронкам; *тупіца* – тупая сякера; *званар* – вострая сякера (Любанскі р-н). Многія з гэтых слоў не маюць адпаведнікаў у літаратурнай мове.

Начало

Содержание

Страница 112 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Народныя гаворкі багатыя на словы з эмацыянальнай афарбоўкай. Пры іх дапамозе перадаюцца розныя адценні – ласкальнасці, пяшчоты, гумару, іроніі, неадабрэння, асуджэння, фамільярнасці, павелічальнасці, жартаўлівасці. Ужыванне такіх слоў робіць дыялектную мову вобразнай, яркай, каларытнай.

Значная група эмацыянальна-экспрэсіўных слоў, якімі характарызуюць чалавека – яго знешні выгляд, характар, паводзіны, дзеянні: *галавач, галаваты* – чалавек з празмерна вялікай галавой (Любанскі р-н); *лупаты, вірлавокі* – з вялікімі вачыма навываце (Капыльскі р-н); *крэўля* – чалавек з крывымі нагамі (Старадарожскі р-н); *каруза* – брудны, неахайны чалавек; *апоўзік* – неакуратны, інертны; *пацяўпешка* – павольны, нерашучы (Браслаўскі р-н); *сундзіла* – непаваротлівы, няўклудны (Глускі р-н); *пабягуха, пасялуха, пахатніца (пахатуха)* – жанчына, якая ходзіць па хатах і разносіць плёткі (Случчына); *рабоцько* – працавіты чалавек (Любанскі р-н); *ускаросціцца* – уз'есціся на каго-небудзь без прычыны (Глыбоцкі р-н).

Некаторыя дыялектныя словы перайшлі ў пасіўны слоўнік. Гэта назвы прадметаў, іх частак, якія сталі непатрэбнымі ці малаўжывальнымі ў новай вёсцы. Толькі ад старэйшых носьбітаў гаворкі можна даведацца назвы частак жорнаў: *клопат, лечая, млён, пот, паўпрыца* (Капыльскі р-н); высветліць дакладна старыя меры вагі і даўжыні: *бочка* – 24 пуды, *асьміна* – тры пуды, *чвэрнік* – шэсць пудоў, *гарнец* – 6–7 фунтаў, *кварта* – 600 грамаў (Салігорскі р-н).

Прычыны ўзнікнення названай лексікі розныя: гістарычныя, геаграфічныя, эканамічныя, этнаграфічныя. Існаванне ў мінулым адасобленых феадальных княстваў спрыяла развіццю ў іх межах дыялектных адрозненняў, у тым ліку і лексічных. Спецыфічны характар мясцовай прыроды (рэкі, азёры, балоты, лясы), раслінны і жывёльны свет, ізаляванасць краю ад знешніх уплываў ці, наадварот, сувязь яго рачнымі або сухапутнымі шляхамі з іншымі абласцямі прыводзілі да ўзнікнення тэрытарыяльных асаблівасцей у мове. Ва ўтварэнні дыялектнай лексікі пэўную ролю адыгрывае эканоміка краю, развіццё той ці іншай

Начало

Содержание

Страница 113 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

галіны вытворчасці, промыслаў (рыбацтва, паляўніцтва, рымарства, кушнарства, цясларства). Лексіка-семантычныя адрозненні ў значнай меры абумоўлены асаблівасцямі побыту, матэрыяльнай культуры (фасоны абутку, адзення, асаблівасці жыллёвага будаўніцтва, народных звычаяў і абрадаў).

У слоўніку дыялектнай мовы ёсць словы, што бяруць пачатак з розных гістарычных эпох. Частка слоў адносіцца да агульнаславянскага перыяду: *марос, вецер, карова, араць, сеяць, малаціць, проса, авёс, ячмень, вол, воўк, гусь, салавей, маці, сын, брат, сястра, малады, стары*. Шмат слоў паходзіць з агульнаўсходнеславянскага перыяду: *сямя, пляменнік, капейка, чэrvень, лістапат, студзень, каромыслы, плух, сорак, дзевяноста, служба*. Большасць агульнаславянскіх і агульнаўсходнеславянскіх слоў перайшла ў беларускую мову ад папярэдніх гістарычных эпох.

Ад агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай эпох у асобных гаворках захаваліся словы, якіх няма ў літаратурнай мове. У выніку гістарычнага развіцця фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу мовы многія з іх змянілі сваё аблічча і вядомыя прадстаўнікам асобных гаворак.

Большасць старажытных слоў ужываецца ў сучасных гаворках з тым значэннем, што і ў агульнаўсходнеславянскай мове: *сьвесь* – сястра жонкі (Кіраўскі р-н), параўнаем, агульнаўсходнеславянскае *свсть* – сястра жонкі; *грязно* – гронка ягад, арэхаў (Віцебскі р-н); параўнаем, *гръзно, грездно, грезно* – гронка вінаграду, ягад; *нагавіцы* – штаны (паўднёва-заходнія гаворкі), параўнаем, *ноговицы* – штаны.

Некаторыя старажытныя словы звузілі сваё першпачатковае значэнне: *рэкнучь* – сказаць што-небудзь нечакана, не надта трапна (Ганцавіцкі р-н), параўнаем, *рековати* – гаварыць, гутарыць; *точка* – метка ў канцы адмеранага ўчастка (Любанскі р-н), параўнаем, *точь* – след патарчакі; *бервен* – кладка праз рэчку, роў (Любанскі р-н), параўнаем, *бервь* – плыт, грэбля каля берага.

Некаторыя старажытныя словы пашырылі першпачатковае значэнне або змянілі яго: *рубіна* – вопратка (Любанскі р-н), параўнаем, *рубѣ* – кавалак тканіны;

Начало

Содержание

Страница 114 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

гавяда (гаўяда) – буйная рагатая жывёла (паўднёва-заходнія гаворкі), параўнаем, *говядо* – бык; *грозень* – адзін корч бульбы (Лагойскі р-н), параўнаем, *грознь, грознь* – гронка вінаграду.

Ёсць група слоў, што ўжываюцца і ў гаворках і ў літаратурнай мове, але ў гаворках яны захавалі старажытныя значэнні, якіх няма ў літаратурнай мове. Беларускай літаратурнай мове і народным гаворкам вядома слова *немец* са значэннем ‘прадстаўнік народа, які складае асноўнае насельніцтва Германіі’. У агульнаўсходнеславянскай мове слова *немец* мела і другое значэнне – ‘чалавек, які няясна гаворыць’. Дыялектная мова захавала і другое значэнне. У некаторых гаворках поўдня Беларусі слова *від* мае значэнні: а) твар, б) выгляд. Са значэннем ‘твар, аблічча’ яно ўжывалася і ў агульнаўсходнеславянскай мове. У чырвонаслабодскіх, уздзенскіх гаворках ужываецца слова *суткі* са значэннем ‘месца паміж двума будынкамі, пад стрэшкаю’, вытворнае – *сутачкі (судачкі)*. Слова *суткі* паходзіць ад старажытнага сьцькнуціся – сутыкнуцца.

Разнастайны пласт дыялектнай лексікі складаюць уласнабеларускія словы. Да ўласнабеларускіх належаць, напрыклад, словы *самота, позірк, палетак, золак, сполах, пяшчота, цемра, гушчар, струмень, ростань, гарэза, хвароба, будаваць, урад, ужываць* і інш. У гэтым лексічным пласце выяўляецца найбольш разыходжаньняў паміж асобнымі гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай. Разыходжанні зводзяцца да: 1) адсутнасці некаторых слоў у адных гаворках і наяўнасці іх у другіх гаворках і літаратурнай мове, напрыклад, у асобных гаворках поўдня Беларусі і Гродзенскай вобласці не ўжываецца слова *маланка* ці яго адпаведнікі, бо няма прадметнага паняцця, а ёсць толькі паняцце дзеяння – *бліскае, мігае*; 2) наяўнасці ў гаворках слоў, якіх няма ў літаратурнай мове: *ёмка* – чапляла, *сіберна* – злосная, *цівося* – даўно (Любанскі р-н); 3) семантычных адрозненняў у словах, што ёсць у гаворках і літаратурнай мове: *сабака* – прыстасаванне здымаць боты з нагі (Глыбоцкі р-н) і *сабака* – вялікі замак (Капыльскі р-н).

Начало

Содержание

Страница 115 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У лексіцы ўскраінных беларускіх гаворак ёсць словы з суседніх моў – рускай, украінскай, польскай. У гаворках усходняй часткі Віцебскай і Магілёўскай абласцей сустракаюцца словы: *глыза* – вочы, *ліцо* – твар, *умесці* – разам, *апяць* – зноў, *оччыства* – імя па бацьку; поўдня Брэсцкай і Гомельскай абласцей: *лякатыса* – палохацца, пужацца, *ляк* – страх, *рік* – год, *дэшчо* – штосьці, *коцюба* – качарга; на захадзе Беларусі, у гродзенскіх, маладзечанскіх і брэсцкіх гаворках: *дзісь* – сёння, *ворак* – мяшок, *тэнч* – вясёлка, *графка* – шпілька.

Тыпы лексічных адрозненняў у беларускіх гаворках. Дыялектныя адрозненні ў лексіцы гаворак бываюць двух тыпаў: несупрацьстаўленыя і супрацьстаўленыя.

Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні заключаюцца ў тым, што ў адных гаворках для выражэння паняцця ёсць спецыяльнае слова, у другіх гаворках такога слова няма, а адпаведнае паняцце перадаецца свабодным спалучэннем слоў або апісальна. Інакш кажучы, несупрацьстаўленыя лексічныя адрозненні – гэта словы большай ці меншай групы гаворак, якім у іншых гаворках цяма адпаведнікаў, эквівалентаў.

Сярод несупрацьстаўленых лексічных адрозненняў можна выдзеліць некалькі груп.

1. Адрозненні, звязаныя з асаблівасцямі побыту, матэрыяльнай культуры краю. Гэта назвы рознага віду і тыпу пабудовы, адзення, абутку, сельскагаспадарчых прылад, прадметаў хатняга ўжытку. Напрыклад, у некаторых паўднёвых раёнах Беларусі абгароджваюць у полі ці ў лесе месца для свойскай жывёлы. Гэта месца называецца кашара, *загарадзь*, *выгарадзь*, *пастайнік*, *загон*. На Гродзеншчыне, Віцебшчыне і Брэстчыне такой агароджы не робяць, няма і назвы (ДАБМ, карта № 232). Ва ўсходняй частцы Беларусі (Віцебская, Магілёўская і Гомельская вобл.) спецыяльны будынак сушыць снапы называецца *еўня*, *восець*, *сушня*. У заходняй і паўднёвай частцы Беларусі адсутнічае рэалія і яе назва (ДАБМ, карта № 233). Не ўсюды на Беларусі карыстаюцца такім прыстасаваннем, як каромысел. Там, дзе яго не ўжываюць (Брэстчына, поўдзень Міншчыны, паўднёвы ўсход Гомельшчыны), няма і назвы (ДАБМ, карта № 249).

Начало

Содержание

Страница 116 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

2. Адрозненні, звязаныя з асаблівасцямі мясцовага ландшафту, з прыроднымі ўмовамі. У жыхароў балотных і рачных зон сістэма паняццяў пра балоты, рэкі, азёры больш дэталізаваная, чым у насельніцтва той мясцовасці, дзе няма рэк, азёраў, балот. У вёсцы Горкі Старадарожскага раёна, якая размешчана каля ракі Арэсы, ужываюцца наступныя назвы: *абалонь* – месца, якое рака залівае ў час паводкі; *затон* – рукаў ракі; *стругавіна* – грузкае месца ўздоўж ракі; *ціхаводзь* – спакойнае цячэнне ракі ў час паводкі; *перарост* – мелкае месца на рацэ; *тапіла* – невялікае азярцо на лузе, сенажаці. Дэталізаваны ў гаворках назвы балот і месц на балоце: *жджар* – невялікае балотца ў лесе (в. Выганішчы Івацэвіцкага р-на); *ройст* – балота, зарослае лесам (Дзятлаўскі р-н); *алёс* – балота, зарослае густым алешнікам і лазой (Светлагорскі р-н); *бель* – балота, дзе расце пераважна бяроза (Светлагорскі р-н). Там, дзе няма вадаёмаў, балот, няма і падобных слоў.

3. Адрозненні, звязаныя з тэрміналогіяй асобных промыслаў. Асаблівасці прыродных умоў часта ўплываюць на вытворчую дзейнасць насельніцтва, што ў сваю чаргу спрыяе ўзнікненню несупрацьстаўленых лексічных адрозненняў паміж гаворкамі. У мясцовасцях, дзе пашырана рыбацтва, ёсць шэраг слоў-тэрмінаў, звязаных з лоўляй рыбы: *трыгубіца*, *вуда*, *сак*, *патсачык*, *браднік*, *невад*, *венцер* – прылады лавіць рыбу; *гон* – прылада, якой заганяюць рыбу ў сак; *восці* – прылада калоць рыбу; *багорчык* – прыстасаванне, з дапамогай якога выцягваюць рыбу; *сідок* – посуд на жывую рыбу; *вілкі* – прылада лавіць рыбу зімой; *ценьто* – сетка на рыбу; *цягуха* – скураная рукавіца, якую надзяваюць на шарсцяную, каб не памачыць рук. Гэтыя словы бытуюць у машленні насельнікаў каля ракі Арэсы. У гаворках вёсак ля ракі Лань, сустракаюцца і другія назвы рыбацкіх прылад: *адзіночныя і дваіныя пострыжні*, *кломля*, *крыгі*, *волак*.

4. Адрозненні, якія не абумоўлены матэрыяльнай культурай і прыроднымі ўмовамі. Яны адлюстроўваюць моўны бок дыялектных разыходжанняў. Да гэтай групы адносяцца такія назвы, якія ўжываюцца для абазначэння прадмета, паняцця, з’явы не ва ўсіх гаворках, а толькі ў некаторых. Напрыклад, *мікольнік* – баравік,

Начало

Содержание

Страница 117 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

які расце пасля рэлігійнага свята Міколы; *весялік* – самы ранні баравік; *калабан* – збан з адбітым верхам; *набойіч* – чалавек, які набіваецца са сваёй ласкай; *аблетак* – летацні стог сена ці саломы; *пакідалец* – чалавек, якога пакінула жонка.

Супрацьстаўленымі называюцца такія адрозненні, калі словы адной гаворкі ці групы гаворак маюць у другіх гаворках раўнацэнныя адпаведнікі, эквіваленты. Вылучаюцца дзве разнавіднасці супрацьстаўленых адрозненняў.

I. Розныя гукавыя комплексы выражаюць у розных гаворках аднолькавае значэнне. У сваю чаргу гэта разнавіднасць падзяляецца на некалькі груп.

1. Уласналексічныя адрозненні – рознакаранёвымі словамі называюць у гаворках адзін і той прадмет, з’яву, паняцце. Напрыклад, *дзярках* (Слуцкі р-н) – *галень* (*гален*, *галяк*) (Магілёўшчына) – *драч* (Быхаўскі р-н) – *карачун* (Кобрынскі р-н) – *расколь* (Старадарожскі р-н) са значэннем ‘стары, змецены венік’; *квашаніна* (Навагрудскі р-н) – *студня* (*застуда*, *застудзіна*) (Чэрвеньскі р-н) – *халадзец* (Докшыцкі р-н) – *дрыгва* (Нясвіжскі р-н) – *юха* (Івацэвіцкі р-н) – *поліўка* (Ляхавіцкі р-н) са значэннем ‘страва з ахалоджанага загусцелага мяса, квашаніна’. Такія адрозненні ўтвараюць міждыялектную сінанімію.

2. Лексіка-словаўтваральныя адрозненні – ад аднаго і таго караня ў розных гаворках утварыліся словы пры дапамозе неаднолькавых суфіксаў і прыставак. У гаворках, як і ў літаратурнай мове, ёсць розныя спосабы ўтварэння слоў (суфіксальны, прэфіксальны, суфіксальна-прэфіксальны, асноваскладанне). Словаўтваральныя сродкі ў дыялектнай і літаратурнай мове ў асноўным агульныя. Суфіксаў і прыставак, невядомых літаратурнай мове, у дыялектнай мове мала. Вылучаюцца наступныя спосабы ўтварэння:

· Суфіксальны спосаб. У дыялектах многа раўназначных суфіксаў і прыставак, напрыклад, прылада, якой востраць касу, у паўднё-вазахаднім дыялекце і сярэднебеларускіх гаворках называецца словамі з каранем *мент-* (*мянт-*), суфіксы – разнастайныя: *мянташка* – *мянтэчка* – *мянтушка* – *мянтэжка* – *мянтузка* – *меньтэнька* (ДАБМ, карта № 264).

Начало

Содержание

Страница 118 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Дыялектнымі з'яўляюцца суфіксы *-іск-*: *валіска* – чамадан, *цапавіска* – цапільна, *пыжніско* – палетак, на якім зжата збажына, *жытніска* – іржышча, *ячменіска* – ячменішча, *пшоніско* – пожня пасля пшаніцы; *-ідл-*: *грабавідла* – ручка ў граблях, *цапавідла* – цапільна. Асобныя суфіксы ўжываюцца ў гаворках часцей, чым у літаратурнай мове, напрыклад суфікс *-ін(-ын-)* са значэннем адзінкавасці ў паўночна-ўсходніх гаворках: *мышына*, *гусіна*, *лісціна*, *людзіна*, *дравіна*, *мушына*, *грыжаніна*.

· Прэфіксальны спосаб: невялікая лаўка – *слон* – *услон* – *заслон*; нізка прадметаў называецца словамі *вясло* – *свясло*; скараспелая бульба – *спешка* – *паспешка*.

· Суфіксальна-прэфіксальны спосаб: *загарадзь* – *загарадка* – *абгаротка* – *агарожанне* – *выгараднік* – *выгарадня* – месца для жывёлы ў полі, лесе (ДАБМ, карта № 232); *павець* – *патпаветка* – назва будынка для гаспадарчых прылад (ДАБМ, карта № 237).

· Складанне. Слова ў розных гаворках могуць утварацца ад неаднолькавай колькасці ўтваральных асноў: *паспяшанка*, *спешка*, *паспешка* (Лагойскі, Барысаўскі р-ны) і *скараспейка*, *скараспелаяўка* (Слуцкі, Нясвіжскі р-ны).

3. Акцэнталагічныя адрозненні – словы супрацьстаўляюцца месцам націску. Акцэнталагічныя адрозненні ў лексіцы гаворак утвараюць адпаведныя пары слоў тыпу *вэрба* (паўночна-ўсходнія гаворкі) – *вярба́* (паўднёва-заходнія і сярэднебеларускія гаворкі); *вугаль* (паўсюдна) – *вуга́ль* (Віцебская вобл.); *жні́ва* – *жніво́*, *за́сек* – *засе́к*, *ро́шчына* – *рашчы́на*, *арэ́хі* – *арахі́*, *то́ўсты* – *таўсты́*, *мо́рква* – *мырква́*, *поя́с* – *пая́с* (ДАБМ, карты № 188–203).

II. Лексіка-семантычныя адрозненні, пры якіх аднолькавыя гукавыя комплексы выражаюць у розных гаворках неаднолькавае значэнне. Яны ўтвараюць міждыялектную аманімію. Напрыклад, слова *галуза* ў гаворцы вёскі Слабада Ашмянскага раёна выступае са значэннем ‘галіна’, у гаворцы вёскі Клетнае Глускага раёна – ‘галавешка’, у мсціслаўскіх гаворках – ‘неслух, свавольнік, гарэза’, у гаворцы вёскі Гольчыцы Слуцкага раёна – ‘бязрогая карова’.

Начало

Содержание

Страница 119 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У лексічным складзе любой гаворкі беларускай мовы ёсць мнагазначныя словы, амонімы, сінонімы.

У большасці мнагазначных слоў адно са значэнняў, звычайна асноўнае, супадае ў гаворках і літаратурнай мове. Разыходжанні паміж гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай наглядаюцца ў вытворных, пераносных значэннях, якія часцей за ўсё з'яўляюцца дыялектнымі. Напрыклад, *чалавек* а) жывая істота, здольная мысліць і гаварыць; б) муж, гаспадар; *адзявацца* – а) апранацца; б) накрывацца (коўдрай). У некаторых словах асноўнае і пераноснае значэнні носяць дыялектны або гутарковы характар. Напрыклад, *галавасцік* а) апалонік; б) чалавек з вялікай галавой; *шыпах* а) кукурузны пачатак; б) вяршкі конскага шчаўя; в) альховая шышка.

Мнагазначнасць у дыялектнай мове ўласціва назоўнікам, дзеясловам, прыметнікам, прыслоўям, зрэдку сустракаецца і ў іншых часцінах мовы. Найбольш мнагазначных слоў сярод назоўнікаў і дзеясловаў.

У кожнай гаворцы ёсць словы-амонімы, якія гучаць аднолькава, але маюць рознае лексічнае значэнне.

Звычайна адно са слоў-амонімаў вядома літаратурнай мове, астатнія ўжываюцца ў дыялектнай мове. Напрыклад, *вясло* – ‘шост для веславання’; *вясло* – ‘звязак дробных прадметаў’. Слова *вясло* са значэннем ‘шост для веславання’ ўтварылася ад дзеяслова *везці*, а *вясло* са значэннем ‘звязак прадметаў’ – ад *вязаць*.

Дыялектная аманімія ўзнікае рознымі шляхамі. Напрыклад, на аснове распаду мнагазначных слоў: *юрок* – ‘прылада навіваць ніткі на клубок’; *юрок* – ‘птушка’. У гэтай пары слоў у аснову лягла адна і тая прымета – хуткі, вёрткі.

Ёсць у гаворках словы-амонімы, сэнсавая сувязь паміж якімі адсутнічае. Гэта розныя словы, якія гучаць аднолькава ў выніку выпадковага збегу акалічнасцей, напрыклад, *адзёр* – ‘хвароба’ і *адзёр* – ‘від вулея, які ставяць на дрэве’. Хвароба атрымала назву адзёр таму, што скура хворага робіцца чырвоная, як абдзёртая. Слова *адзёр* як назва вулея паходзіць ад стараславянскага *одръ* са значэннем ‘памост, насілка з нябожчыкам’, адсюль і палата, памосткі для вулея, а пасля – і вулей.

Начало

Содержание

Страница 120 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У гаворках сустракаюцца словы-амонімы, адно з якіх бярэ пачатак з агульнаўсходнеславянскай эпохі, а другое – уласнабеларускае, дыялектнае. Напрыклад, *летнік* – ‘лёгка жаночы жакет без падкладкі’; *летнік* – ‘дарога, па якой ездзяць толькі ўлетку’. Першае – ад старажытнага *лтънникъ* – ‘лёгкае жаночае адзенне’; другое – ад *лета* (параўнаем, *зімнік* – ‘дарога, па якой ездзяць толькі зімой’).

Гаворкам, як і літаратурнай мове, уласціва з’ява сінаніміі. Сінанімія жывой народнай мовы вельмі багатая, яна садзейнічае яркасці, гнуткасці, выразнасці мовы. Напрыклад, да слова *злавіць* (вудаю рыбу) ў гаворцы вёскі Клетнае Глускага раёна ўжываюцца наступныя сінанімы: *улавіць* – *выбудзіць* – *выкінуць* – *выцягнуць* – *выдубіць* – *высцебнуць* – *выхапіць*. Шмат сінанімаў да слова *выцяць* (ударыць): *вытнуць* – *агрэць* – *аперазаць* – *аплявушыць* – *бахнуць* – *бразнуць* – *глушануць* – *гненуць* – *жарнуць* – *жахнуць* – *загрэць* – *кухтальнуць* – *лузануць* – *лупануць* – *лупцануць* – *малатнуць* – *марскануць* – *паласнуць* – *пальнуць* – *пацягнуць* – *пекануць* – *перацягнуць* – *пляснуць* – *прыскварыць* – *прыварыць* – *рэзнуць* – *секануць* – *стужнуць* – *сцебануць* – *трэснуць* – *уваліць* – *угрэць* – *укройць* – *уперыць* – *урэзаць* – *цопнуць* – *шлэгнуць* – *даць аплявуху* – *даць грымака* – *даць дупца* – *даць кухталя* – *даць пугі* – *памацаць рэбры* – *усытаць па першае чысло* і інш.

Спецыфіка дыялектнай сінаніміі заключаецца ў тым, што сінанімічныя рады складаюцца з дыялектных і агульнанародных слоў, якія ўступаюць паміж сабою ў пэўныя сувязі.

Наяўнасць лексічных дублетаў тлумачыцца тым, што ў гаворках часта сустракаецца агульнанароднае і дыялектнае слова (гл. прыклады вышэй); запазычанае і ўласнае: *бабка* – *мэндаль*, *сяброўка* – *каляжанка*; словы рознага тэрытарыяльнага пашырэння, напрыклад, на стыку заходніх і ўсходніх гаворак Гомельскай вобласці ўжываюцца дзве назвы *радуга* і *весялуха* (ДАБМ, карта № 312).

Часта словы з аднолькавым значэннем, сутыкнуўшыся, развіваюць дадатковыя адценні значэнняў, звужаюць ці пашыраюць сваю семантыку або адрозніваюцца

Начало

Содержание

Страница 121 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

стылістычна. Напрыклад, у тых гаворках, дзе ўжываюцца словы *хмара* і *туча*, часцей за ўсё яны адрозніваюцца семантычна: *туча* мае значенне ‘густая дажджавая хмара’, а *хмара* выступае са значэннем ‘воблака’ (ДАБМ, карта № 313).

Тры і больш сінонімаў утвараюць складаныя сінанімічныя рады. У складаныя сінанімічны рад уваходзяць агульнанародныя і дыялектныя словы. Пры гэтым у большасці выпадкаў словы выражаюць блізкія, а не аднолькавыя паняцці. Напрыклад: *апрацуца* (надзець верхняе адзенне) – *накінуца* (накінуць на плечы паліто, хустку) – *ушпіліца* (надзець на сябе многа ўсякай адзежы) – *увадзецца* (апрацуца вельмі цёпла); *біць* – *лупцаваць* (біць са злосцю) – *дубасіць* (біць моцна, не разбіраючы па чым) – *паласаваць* (біць моцна, не шкадуючы) – *сцёбаць* (біць чым-небудзь тонкім) (Слуцкі р-н).

У дыялектнай мове ёсць вялікая колькасць стылістычных сінонімаў, якія адрозніваюцца экспрэсіўна-эмацыянальнымі адценнямі: адабрэння і неадабрэння, спачування, агіды, іроніі, жарту. Часцей за ўсё стылістычныя сінонімы ў дыялектнай мове ўзнікаюць у выніку пераносу назваў з аднаго прадмета, з’явы на другі прадмет, з’яву: *балбатун* – *пустазвон* – *трапало* – *малатарня* – *вярзіла* – *швэрдаіла*; *растраціць* [грошы] – *растрапаць* – *распусціць* – *развесці* – *растранжырыць* – *распойкаць* – *упячы*. Стылістычныя сінонімы робяць мову выразнай, дзейснай, вобразнай.

Начало

Содержание

Страница 122 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Фразеалогія

У беларускай дыялектнай мове ёсць агульнапашыраныя і вузкамясцовыя фразеалагізмы. Да агульнапашыраных адносяцца наступныя фразеалагізмы: *і ў вус не дзьме, на руках насіць, з глузду з'ехаць, кот наплакаў*.

Фразеалагізмы, якія ўжываюцца ў розных гаворках з аднолькавым значэннем, могуць мець адно агульнае слова, а астатнія адметныя, а могуць адрознівацца і ўсе словы: *і капачкі сабраў, і кропелькі пазбіраў, як выкапаны, як з вока выпай*. Названыя адзінкі ва ўсіх гаворках Беларусі маюць значэнне 'вельмі падобны да бацькі ці маці'. Паняцце 'надта бедна' перадаецца ў гаворках выразамі *голы як бізун, гольма голы*.

Часам паняцце, выражанае ў адных гаворках фразеалагізмам, у іншых перадаецца своеасаблівым словам ці словазлучэннем. Так, выраз *кропелькі пазбіраў, як выкапаны, як з вока выпай* у гаворцы вёскі Рэдкавічы адпавядаюць словы *бацене* – 'падобны да бацькі', *мацене* – 'падобны да маці'.

Ёсць вузкадыялектныя фразеалагізмы, што бытуюць у мове асобных вёсак: *скруціць як Байтрук лета* – 'дарэмна патраціць час без карысці'.

Фразеалагізмы могуць мець у сваім складзе дыялектныя вузкамясцовыя словы: *пацягнуць на абалон* – 'пахудзец, змарнец', дзе *абалонь* 'верхні слой хваёвай драўніны сіняватага колеру'; *лье як у фарыну* – 'вельмі многа', дзе *фарына* 'вялікая бочка'.

Некаторыя дыялектныя словы самастойна без фразеалагізма не ўжываюцца: *гнаць у сугон* – 'настойліва, неадступна прымушаць, выпраўляць кудысьці'; *мажэвіна напала* – 'празмерная прагнасць да яды'.

Фразеалагізмы адрозніваюцца фанетычнымі і марфалагічнымі асаблівасцямі ў дыялектнай і літаратурнай мове: *сам собі* – 'адзін, незалежна ад нікога', *на голова ходыць* – 'дурэць, сваволіць'.

Начало

Содержание

Страница 123 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Фразеалагічныя сінонімы могуць ужывацца і ў межах адной гаворкі: *акуні вудзіць*, *акуні цягаць* – ‘схоплівацца дрэмлючы’, *даў лататы*, *даў дзерака* – ‘кінуўся ўцякаць’.

У дыялектнай мове больш часта, чым у літаратурнай ужываюцца таўталагічныя выразы: *зводы зводзіць* – ‘пляткарыць’, *гульма гуляць* – ‘нічога не рабіць’, *лятом ляцець* – ‘вельмі хутка бегчы’, *ходам хадзіць*, *цёгам цягнуць*, *мост мастом* – ‘упокат’.

[Начало](#)

[Содержание](#)

Страница 124 из 188

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыць](#)

Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі

Дыялектная групоўка гаворак беларускай мовы – гэта іх структурныя тыпы і тэрытарыяльныя масівы, ці групы, паводле ўласцівых ім комплексаў адрозненняў дыялектнага характару. Адрозніваюць асноўны беларускі структурны тып, або від, і беларускі заходнепалескі структурны тып.

Гаворкі асноўнага віду складаюць дзве дыялектныя структурныя разнавіднасці: паўднёва-заходнюю, або паўднёва-заходнія гаворкі, і паўночна-ўсходнюю разнавіднасць, або паўночна-ўсходнія гаворкі. Паміж імі праходзяць сярэднебеларускія гаворкі.

Паўднёва-заходнія гаворкі па комплексе ўласцівых гэтым гаворкам асаблівасцей і сродкаў з'яўляюцца найбольш паказальнымі для беларускага вуснага народнага маўлення. Асаблівасці гаворак як бы з найбольшай выразнасцю і паўнатай выяўляюць іх беларускамоўную прыналежнасць.

У галіне фанетыкі вельмі паказальнымі асаблівасцямі характарызуецца вакалізм. Самай жа істотнай адметнасцю іх ненацісканога вакалізму з'яўляецца недысімілятыўнае, або моцнае, аканне.

Недысімілятыўнае аканне – гэта ўжыванне ў ненаціскным становішчы гук [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a], [o]: *галава́, дарагаві́ты, вы́гадавац'*. Гэта ж аканне рэалізуецца і ў становішчы пасля зычных [ж], [ш], [ч], [р], якія ў дадзеных гаворках толькі цвёрдыя, а таксама і ў становішчы пасля цвёрдага зычнага [ц]. Тут галосны [a] выступае і на месцы [e] пад націскам: *жалуды́, чалав'ёк, цана́, часно́к*.

У становішчы пасля мяккіх зычных недысімілятыўнае аканне звычайна называецца **яканнем**: *сы'аражы́, во́с'ам, с'арада́*.

Найбольш паслядоўна гук [a] выступае пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, у іншых склдах можа мець месца гук [e^a], [a^e]: *в'ес'e^aла, в'іц'e^aгц'і*. У становішчы пасля мяккіх зычных не пад націскам у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ô] закрытае, [ê] закрытае можа выступаць галосны [e]: *с'ело́, с'ерабро́, в'іц'eхц'і*. Гэты варыянт якання называецца **еканне**.

Начало

Содержание

Страница 125 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Недысімілятыўнае аканне ў паўднёва-заходніх гаворках можа быць няпоўным. У канцавым адкрытым складзе аканне адсутнічае, тут вымаўляюцца гукі [a], [o], [e]: *с'эно, в'арто, м'оро, нашаго, М'ан'е*.

У паўднёва-заходніх гаворках ёсць галосныя гукі [ê] і [ô] закрытыя. Гук [ê] закрытае вымаўляецца пад націскам на месцы этымалагічнага ь: *л'эс, хл'эб, с'эно, р'эчка*. Гук [ô] закрытае вымаўляецца ў закрытых складах пад націскам: *кôш, парôх, нôч, нôс*. Фіксуецца таксама ў адзначаных умовах і дыфтонгі [ie (ье)], [yo]: *л'іес, с'м'іех, л'іэто, гуот, парубôх, кл'уон*.

Адной з характэрных асаблівасцей кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца абмежаванае ўжыванне мяккіх губных зычных. Яны ўжываюцца толькі перад галоснымі [e], [ê] закрытае, [i]. Перад галоснымі [a], [o] мае месца спалучэнне пэўнага цвёрдага губнога зычнага з гукам [й]: *п'йац', м'й'асо, р'й'б'ячы*.

Не характэрна для адзначаных гаворак падаўжэнне зычных. У спалучэнні з [й] выступаюць у адпаведных умовах не толькі губныя зычныя і [p], але і іншыя зычныя гукі: *кар'ён'іе, гал'і'е, н'оч'йу, зам'ўж'іе*. У некаторых гаворках гук [й] можа адсутнічаць: *гал'э, св'ін'а, пл'ац'е*.

У давальным і месным склонах назоўнікаў жаночага роду і месным склоне назоўнікаў мужчынскага роду ў гаворках на месцы [г], [к], [х] вымаўляюцца [з'], [ц], [с']: *на наз'э, дар'об'е, руц'э, шч'ац'э*.

Вельмі яркай і паказальнай асаблівасцю кансанантызму паўднёва-заходніх гаворак з'яўляецца **саканне** – цвёрдасць зычнага гука [с] у зваротным афіксе дзеясловаў: *м'ўса, прыбр'алас'а, заб'ылас, збыл'ос*.

Назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад граматычнага роду. Назоўнікі жаночага роду маюць канчатак **-ы/-і**, мужчынскага – **-е** пад націскам, **-ы/-і** не пад націскам і назоўнікі ніякага роду – **-а**: *х'аты, стал'э, ун'ўк'і, в'окна*. З націскным канчаткам **-е (-ê)** у назоўным склоне множнага ліку могуць выступаць і некаторыя назоўнікі жаночага роду: *дз'аўк'э, баб'э, карав'э*.

Начало

Содержание

Страница 126 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Назоўнікі жаночага роду маюць тут у давальным склоне канчатак **-ам** і ў месным **-ах**, а назоўнікі мужчынскага роду – адпаведна **-ом** і **-ох**: *нага́м, на нага́х, дубо́м, у дубо́х.*

Адушаўлёныя назоўнікі ў вінавальным склоне множнага ліку маюць канчатак назоўнага склону: *гаду́йу дз'е́ц'і, надз'е́йус'а на до́чк'і.*

Назоўнікі ў паўднёва-заходніх гаворках маюць у адзіночным ліку асобны клічны склон: *сы́н'е, кю́м'е, сы́нку, жо́нко.*

Рэшткі форм парнага ліку маюць назоўнікі жаночага і ніякага роду, калі яны спалучаюцца з лічэбнікамі *два, тры, чатыры, абодва*: *дз'в'е наз'е́, тры з'ім'е́.*

З канчаткамі мінулага парнага ліку **-іма/-ыма** выступаюць некаторыя назоўнікі ў творным склоне множнага ліку: *пл'ачы́ма, вушы́ма, грудзі́ма.*

У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікі і азначальныя займеннікі выступаюць тут заўсёды з канчаткам **-ы/-і**: *малады́, сух'і́, ко́жны, г'ёты.* Названыя словы ў родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду маюць двухскладовы канчатак **-ое**: *ад маладо́йе, да старо́йе, у майё́.*

Дзеясловам з асновай на губныя з канчаткамі першага спражэння ўласцівы ў адзначаных гаворках усе асабовыя формы з мяккім зычным [л'] пасля губнога зычнага асновы: *драмл'у́, шчыпл'у́, дрэмл'аш, шчыпл'аш, дрэмл'е, шчыпл'е.*

У першай асобе множнага ліку дзеясловы маюць канчаткі з галосным [о] ў канцавым становішчы: **-емо, -імо, -амо, -ымо**: *сп'імо́, крычымо́, с'ачемо́.*

Для дзеясловаў з асновай на зычны з асабовымі канчаткамі першага спражэння выступаюць формы першай асобы множнага ліку, пры якой паслядоўна ўжываецца канчатак **-ом (-ам)** не пад націскам): *ідо́м, с'ако́м, бэ́ўдам, стана́м.*

У другой асобе множнага ліку дзеясловы характарызуюцца наяўнасцю ў першым спражэнні асабовага канчатка **-аце**, а ў другім спражэнні – канчатка **-іце**: *ідз'ац'е́, н'ас'ац'е́, ка́жаце, гл'адз'іц'е́, хо́дз'іц'е́, ро́б'іц'е́.*

Гаворкі паўднёва-заходняй дыялектнай разнавіднасці падзяляюцца на два тыпы: слуцка-мазырскія і гродзенска-баранавіцкія.

Начало

Содержание

Страница 127 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Паўночна-ўсходнія гаворкі з'яўляюцца другой дыялектнай разнавіднасцю асноўнага беларускага дыялектнага віду.

Такім гаворкам уласціва аканне. Але ў адрозненне ад паўднёва-заходняга недысімілятыўнага тут назіраецца **дысімілятыўнае аканне**. Калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем [a], тады ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [a]: *вадб'і, даро́га, жал'ёза*. Калі ж пад націскам знаходзіцца галосны [a], тады ў адзначаных умовах выступае галосны [ы] або [ь]: *трыва́, вэдá, шчыка́*.

Асаблівасцю гэтага акання з'яўляецца тое, што гукі [ь] або [ы], калі перад імі або пасля іх мае месца губны зычны або калі яны знаходзяцца паміж губнымі, рэалізуецца як галосны [y]: *лупáта, кувáл', гувар'íл'í, туңцува́ц'.*

Дысімілятыўнае яканне з аналагічнымі асаблівасцямі гукаў характэрна ў становішчы пасля мяккіх зычных. Дысімілятыўнае яканне рэалізуецца тут у двух відах. Першы – гэта яканне, аналагічнае дысімілятыўнаму аканню пасля цвёрдых зычных. Пры яго рэалізацыі ў становішчы пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі [o], [e] выступае гук [a], калі пад націскам любы галосны, акрамя [a]. Калі ж пад націскам [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [i] або [ь]: *б'íдá, м'íтlá, н'íхáй*. Другі – гук [ь] або [i] мае месца, калі пад націскам выступае не толькі галосны [a], але і галосны [e]: *м'íтlá, в'íсн'é, м'ín'é, б'íдá*.

Таксама, як і пасля цвёрдых зычных, у становішчы пасля мяккага губнога зычнага, перад ім і паміж губнымі ў адпаведнасці з [ь], [i] рэалізуецца іншы раз больш або менш выразны гук [y]: *мул'ува́ц', м'удун'íца, з'в'укува́л'í*.

Характарызуецца дыялектны націскны вакалізм таксама рэалізацыяй у дзеясловах з асновай на зычны [ч] у інфінітыве галоснага [e] пад націскам пасля гэтага зычнага: *п'íшчэ́ц', стучэ́ц', маўчэ́ц'.*

Характэрная асаблівасць націсканога вакалізму – гэта галосны [o] ў формах некаторых дзеясловаў: *плб́ц'íш, со́дз'íш, до́р'íш, лб́м'íш*.

Начало

Содержание

Страница 128 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Найбольш істотнай асаблівасцю ў галіне кансанантызму з'яўляецца падаўжэнне мяккіх зычных, за выключэннем губных і [р]: *ружэжб, калбс'а, в'ёцц'а*.

Для паўночна-ўсходняга дыялекту характэрны пратэтычны гук [в]: *вбг'нішча, вбл'ха, вбччым, вбддых*.

Назоўнікі жаночага роду адзіночнага ліку ў творным склоне маюць аднаскладовы канчатак: *вадб́й, з'амл'б́й, с'ц'анб́й*.

Гаворкам уласцівы адзін канчатак **-ы/-і** у назоўніках у назоўным склоне множнага ліку: *х́аты, гад́ы, сад́ы, брб́вы*.

У назоўным склоне прыметнікі і неасабовыя займеннікі мужчынскага роду маюць **-і́** у канчатку: *жыві́й, пусты́й, тей, чей*.

Дзеясловы з асновай на зычны маюць суфікс **-цъ**: *м'ес'ц', н'ес'ц', грыз'ц'*.

Дзеясловых з асновай на заднеязычныя [к], [г] маюць звычайна форму інфінітыва з суфіксам **-ч**: *п'еч, с'еч, можч, то́йч, стры́жч*.

У трэцяй асобе адзіночнага ліку ўсе дзеясловы ў паўночна-ўсходніх гаворках выступаюць з уніфікаваным канчаткам з мяккім **-цъ**: *хб́дз'іц', н'ас'ёц', п'айёц', чыта́іц'*.

Пры націску на аснове дзеясловы I і II спражэння ў трэцяй асобе множнага ліку маюць толькі канчатак **-уцъ**: *ка́жуц', л'а́гуц', хб́дз'уц', ко́с'уц', л'у́б'уц'*.

У другой асобе множнага ліку дзеясловаў I і II спражэння ўжываецца ўніфікаваны канчатак **-іцё**: *ідз'іц'о, н'іс'іц'о, м'іц'іц'о*.

Формы загаднага ладу другой асобы множнага ліку маюць канчатак **-іца/-ыца** з націскным галосным [і (ы)]: *ган'і́ц'а, прас'і́ц'а, хадз'і́ц'а*.

Гаворкі рэалізуюцца ў двух унутрыдыялектных тыпах: віцебска-магілёўскім і полацка-мінскім.

Сярэднебеларускія гаворкі – гэта гаворкі, якія характарызуюцца тым ці іншым спалучэннем асаблівасцей і сродкаў адной і другой дыялектнай разнавіднасці. Разам з тым яны вылучаюцца і адрозніваюцца комплексам уласных асаблівасцей і сродкаў.

Начало

Содержание

Страница 129 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Адна з істотных асаблівасцей – гэта недысімілятыўнае аканне. Сярэднебеларускія гаворкі характарызуюцца неадрозніваннем галосных [a], [o], [e], што выступаюць пад націскам, ва ўсіх ненаціскных складах, у тым ліку і ў канцавым адкрытым складзе: *вада́, галава́, даро́га, с'ёна*.

Падобным з'яўляецца і недысімілятыўнае яканне: *в'ас'ёл'л'а, пол'а, гул'айа*. Відаць, з поўным аканнем і яканнем звязана наяўнасць у назоўніках у месным склоне адзіночнага ліку гука [a] ў ненаціскным становішчы ў канчатку: *у ха́ц'а, на л'і́та, у ша́пца, на даро́з'а*.

Характэрнай фанетычнай асаблівасцю гаворак з'яўляецца вымаўленне гука [o] пад націскам у становішчы перад [ў] у адпаведнасці з галосным [a]: *забро́ў, уз'оў, про́ўда*.

Паказальнай марфалагічнай асаблівасцю сярэднебеларускіх гаворак з'яўляецца ўжыванне асабовых форм дзеясловаў у трэцяй асобе адзіночнага ліку першага і другога спражэння з канцавым зычным [ц'] пры націску на канчатку і без канцавога [ц'] пры націску на аснове: *гул'айа́, п'і́ша, но́с'а, п'ачэ́ц', ідз'э́ц', с'адз'і́ц'*.

Назвы маладых істот у назоўным склоне адзіночнага ліку, як і іншыя назоўнікі ніякага роду, маюць канчатак -ё: *ц'ал'о́, парас'о́, птушан'о́*.

У складзе беларускай мовы **заходнепалескія** гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў. Разам з тым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Адметнасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння.

Расчлянёнасць, дробнасць іх тэрытарыяльных частак і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што неабходна было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне заходнепалескіх гаворак. Грунтоўнае вывучэнне і групоўка гаворак па найбольш яркіх фанетычных асаблівасцях была праведзена ў 60–70-я гг. ХХ ст. Ф. Д. Клімчуком.

Начало

Содержание

Страница 130 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Адной з найбольш значных прыкмет заходнепалескіх гаворак з'яўляецца захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы, ці **оканне**: *голова́, вода́, го́род*.

У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з націскным [o] ў складах перад націскам вымаўляецца галосны [y], ці **уканне**: *нуга́, гулува́, муро́з, суло́ма*.

На месцы *h ў ненаціскным становішчы тут вымаўляецца [ы]/[і]: *высна́, нымá, дын'о́к, мыжа́, б'іда́*.

Адметнай фанетычнай рысай з'яўляецца **ікавізм**. Гэта вымаўленне [і]/[ы] пад націскам у адпаведнасці з *ъ, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [o], [e]: *л'іс, хл'і́б, в'і́з, хв'і́ст, к'і́н', вы́з, кы́н'*.

Вельмі яркая, выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі [e], [ы]: *дэры́во, нысэ́, сыры́да, лы́па, сы́ныі, зыма́, ты́хо*.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць, як і ў давальным склоне, толькі канчатак -**ому**: *у но́вому, на мо́лодбу*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'у́, ломл'у́, робл'ат', купл'ат'*.

Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф. Д. Клімчуком у асноўным паводле іх фанетычных адрозненняў. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак адносіцца ўвесь абшар окаючых гаворак. Названыя гаворкі дзеляцца на **паўночнабрэсцкія, сярэднебрэсцкія і загародскія** (заходнепалескія).

З фанетычных асаблівасцей **паўночнабрэсцкіх** гаворак найперш вылучаецца **еканне**, ці вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы на месцы націскных [e], [o], [a]: *з'емл'а́, кл'енóвы, ж'енáты, погл'едз'е́ў*.

Начало

Содержание

Страница 131 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Пашыранай асаблівасцю з'яўляецца вымаўленне пасля губных зычных галоснага [a] ў адпаведнасці з націскным [e]: *васна́, вадро́, машо́к, бада́*.

У націскным становішчы ў адпаведнасці з *ъ мае месца пераважна галосны гук [ê] закрытае: *л'êс, с'в'êт, с'êно, на ноз'ê*.

У закрытых складах у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступае галосны [ô] закрытае, а ў асобных гаворках [ê] закрытае: *ко́нь, во́л, паро́г, ке́н', ве́л*.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з'яўляецца дзеканне і цеканне: *ц'ep'êр, дз'áдз'ко, ц'òтка*; ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных перад [i]/[ы]: *з'íма, с'íло, сы́ты, ды́м*; наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жа́ба, ка́ша, ча́сто*; саканне: *найéўса, почало́со*; зычны [ў] у пэўных умовах: *стаў, праўда, воўк*.

Сярэднебрэцкія гаворкі дзеляцца на:

· **сярэднепагарынскія** (Столін і бліжэйшыя вёскі Струга, Малыя Вікаравічы і Рэчыца) – вымаўленне *м'і, в'і, б'ік, м'іло*;

· **беражнойскія** (в. Беражная) – усходнепалеская фанетыка, але адсутнасць дзекання і цекання;

· **лунінецкая** (вёскі на захад ад Лунінца) – аслабленае дзеканне і цеканне, вымаўленне *сн'іг, л'іс, кын', выл*;

· **бобрыцкая** (в. Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска) – аканне пры адсутнасці дзекання і цекання;

· **паўночналагішынскія** (на поўначы Пінскага раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім) – вымаўленне *ход'іт'і, с'ін, м'і, в'і*;

· **паўднёвацеляханскія** (на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім, Пінскім і Бярозаўскім раёнах) – вымаўленне *кенъ, вез, стел*;

· **малецкія** (Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна) – вымаўленне *л'іес, д'іед, куонъ, стуол*;

· **верхняясельдскія** (у цэнтры і на ўсходзе Бярозаўскага і Пружанскага раёнаў) – вымаўленне *л'іес, с'іено, куонъ, муой*, дзеканне і цеканне.

Начало

Содержание

Страница 132 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Загародскія гаворкі складаюцца з чатырох разнавіднасцей.

Сярэднезагародскія гаворкі вызначаюцца наяўнасцю гука [i] на месцы *ъ: *л'іто, с'м'іх, ц'ін, тоб'і*. Галосны [i] вымаўляецца тут і на месцы галоснага [o] ў адкрытых складах: *ст'іл, в'із, к'ін', ж'інка*. Але больш пашыраным у падобных умовах з'яўляецца галосны [y]: *кут, буб, вуз*. Гук [i] вымаўляецца і на месцы галоснага [e] пад націскам і галоснага [i] з *ъ: *т'іпэр, н'іхэй, с'н'іжобк, п'ісбк, ноб'іро*.

Кансанантызм сярэднезагародскіх гаворак вылучаецца пашырэннем мяккіх зычных. Мяккія зычныя паслядоўна выступаюць перад націскным [i] ў адпаведнасці з мінулым *ъ: *об'ід, с'в'іт, д'ід, л'іто*.

Мяккія губныя, заднеязычныя, [ж], [ш], [ч], [р], [ц] маюць месца перад націскным [i], які адпавядае *о: *в'іл, тв'ій, тх'ір, ж'інка, пч'ілка*.

Мяккія [ж], [ш], [ч], [р] вымаўляюцца перад галосным [a] пад націскам: *ж'ába, ш'áпка, кр'ічáты, ч'áс*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [a] выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – з наступным мяккім [н]: *пйáтка, свйáто, ж'ір'ібйá, сымн'á, зымн'á*.

У гаворках пашырана ўжыванне мяккага гука [ц']: *ц'ац'обк, рукав'іц'у, хл'об'іц'*.

Паўночназагародскія гаворкі характарызуюцца вымаўленнем [i] ў адпаведнасці з *ъ: *хл'іб, д'ід, л'іто*.

На месцы націскага *о ў адкрытых складах вымаўляецца [y]: *стул, кут, нуч, сул'*. Факультатыўна можа вымаўляцца дыфтонг [yo]: *куон, куот*.

У галіне кансанантызму вылучаецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], [ц]: *жаба, рызаты, нуж, кажэ*.

Тараканскія гаворкі ў галіне націскага вакалізму характарызуюцца наяўнасцю гука [i] на месцы *ъ: *л'іс, ц'ін, на руц'і*.

Адной з найбольш адметных асаблівасцей з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [e], у тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [i]/[ы]: *сэн, бэк (бык), хэтрый, ходэв, рэба, жэто, робэтэ, вэтэ*.

Начало

Содержание

Страница 133 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Спецыфічнай асаблівасцю з'яўляецца і рэалізацыя галоснага [a] ў адпаведнасці з [e] ў іншых гаворках: *мад, ба́рог, ва́чур, па́ршы, на́бо*.

Да ліку характэрных адносіцца і вымаўленне гук [e] ў адпаведнасці з галосным [a] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'э́ба, ш'э́пка, вз'ев, з'ет', мн'э́со*.

Для *паўднёвазагародскіх* гаворак характэрны гук [e] пад націскам пасля мяккіх зычных: *т'э́нско, п'ёт', ж'э́ба*.

Гук [i] вымаўляецца на месцы націскага *ъ, а таксама на месцы *о ў закрытых складах: *л'іс, хл'і́б, к'і́н', в'і́н*.

Характэрны мяккі гук [ц']: *рукав'і́ця, па́ліць, ця́цька*. Але шумныя і [р] тут цвёрдыя: *час'і́, пра́дз, на́ша, шум, ча́боты*.

Такімі з'яўляюцца комплексы асаблівасцей, якія характарызуюць агульны структурны выгляд галоўных дыялектных відаў беларускай мовы.

Мова Брэсцка-Пінскага Палесся

Заходняе (Брэсцка-Пінскае) Палессе займае басейн верхняй Прыпяці і яе прытокаў Піны і Ясельды, на захадзе ўключае правабярэжжа Заходняга Буга. На поўнач па вярхоўях Нарава і Ясельды мяжуе з Панямоннем, на ўсходзе на поўнач ад Целяхан і Лунінца і далей па міжрэччы Гарыні і Сцвігі – з Усходнім Палессем. Мяжа з Панямоннем суадносіцца з мясцовымі этнонімамі (этноконамі): жыхары Панямоння называлі сваіх суседзяў (што жылі на поўдзень ад згаданай мяжы) палешукамі ці багнавікамі, а тыя іх са свайго боку – літвінамі (ліцвінамі). Прыкладна на той жа занальнай паласе пазначаліся аўтарамі XVIII–XIX стст. межы паміж Палессем і Чорнай Руссю.

З'яўляючыся зонай старажытнага славянскага рассялення, Палессе доўгі час захоўвала архаічныя рысы ў культуры і народным побыце, што заўсёды прыцягвала да яго пільную ўвагу даследчыкаў славянскага этнагенезу. Разглядаючы пытанне аб славянскай прарадзіме, даследчыкі неаднаразова звярталі ўвагу на мноства агульных у славянскіх мовах слоў, якія звязаны з ляснымі ды балотцкімі ландшафтамі палескага тыпу (*лес, бор, багна, балота, гай, дуброва, мох* і інш.).

Начало

Содержание

Страница 134 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Пасля нашэсця ў VI ст. у Прыкарпацце авараў (обраў), якія абрушылі свой удар на анці (дулебскі) саюз плямёнаў, апошнія, на думку Л. Нідэрле, у значнай колькасці мігрыравалі на поўнач і аселі ў Заходнім Палессі. Насельніцтва Заходняга Палесся этнагенетычна склалася на славянскай аснове (валыняне, бужане, дрыгавічы, драўляне) з удзелам асіміляваных яцвягаў, асобных груп мазаўшан і інш. У XII–XIII стст. рэгіён быў зонай уплыву і спрэчак з боку галіцка-валынскіх і літоўска-рускіх князёў, некалькі пазней – польскіх феодалаў. У гэтыя спрэчкі былі ўцягнуты і яцвягі. Яцвягі займалі басейны левых прытокаў Нёмана – Шчары, Моўчадзі, Зэльвы, Росі і Свіслачы, у той час як славянскае насельніцтва пражывала ў басейне Прыпяці і Заходняга Буга, а на поўначы, у правабярэжнай частцы Нёмана, пачыналіся так званыя “старалітоўскія” пасяленні. У няроўнай безупыннай барацьбе з галіцка-валынскімі, польскімі князямі і Лівонскім ордэнам яцвягі не змаглі адстаяць сваю незалежнасць і пасля некалькіх паражэнняў адступілі і змяшаліся са славянскім насельніцтвам. Іх асіміляцыя не была бяследнай і расцягнулася на некалькі стагоддзяў.

У складзе Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага заходнепалескі рэгіён утвараў Берасцейскую зямлю, якая захоўвала абласную аўтаномію і мела свае прадстаўнічыя органы, у прыватнасці мясцовы сойм. Брэст першым з беларускіх гарадоў атрымаў самакіраванне паводле Магдэбурскага права (1390). Складаная этнаканфесійная сітуацыя і палітычная барацьба прывялі ў 1596 г. да Брэсцкай царкоўнай уніі, вынікі якой мелі істотнае значэнне для лёсаў народаў Беларусі і Украіны і на працягу наступнага перыяду накладвалі свой адбітак на грамадска-сацыяльнае жыццё і этнасацыяльныя адносіны. Пасля двух раздзелаў Рэчы Паспалітай Заходняе Палессе ўвайшло ў склад Расійскай імперыі (1793, 1795) і знаходзілася ва ўтвораных Мінскай і Гродзенскай губернях. У 1921–1939 гг. уваходзіла ў склад Польшчы, дзе ўтварала асобны ўсходні крэс – Палескае ваяводства.

Першы ўсерасійскі перапіс 1897 г. адзначаў да 40 мясцовых гаворак (“наречій”) у Гродзенскай губерні, прычым гэта прырэстасць гаворак была найбольш уласціва

Начало

Содержание

Страница 135 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

рэгіёну Заходняга Палесся. Самабытны лад жыцця, адаптаванага да мясцовых умоў, вернасць традыцыям і заповітам сваіх продкаў, адносна ізаляванасць і натуральны рытм жыццядзейнасці сельскіх акруг-пагостаў узмацнялі культурна-бытавую і фальклорна-лінгвістычную разнастайнасць у рэгіёне. Па выніках перапісу, зыходзячы з роднай мовы, тут у канцы XIX ст. пражывала 46,7 % беларусаў, 29,9 % – украінцаў, 16,8 % – яўрэяў, 3,8 % – рускіх, 2,4 % – палякаў.

На матэрыяльную і духоўную культуру мясцовых жыхароў наклалі адбітак прыродна-кліматычныя ўмовы (балоты, шматлікія, рэкі, мяккі клімат), геаграфічнае суседства і даўнія культурна-эканамічныя сувязі з Украінай і Польшчай. Прыродныя і культурныя ландшафты Заходняга Палесся неаднародныя. Найбольш населенымі часткамі рэгіёна здаўна былі Загароддзе (міжрэчча Піны і Ясельды), Пабужжа (Падляшша) і Пагарынне. Пінскае Палессе і левабярэжжа Ясельды мелі рэдкія пасяленні, раскіданыя сярод балот. Самабытны кут Пінскага Палесся – Зарэчча, дзе шматлікія рэкі (Стыр, Піна, Ясельда, Бобрык і інш.) упадаюць у Прыпяць на невялікай адлегласці, утвараючы мноства рукавоў, пратокаў, гнілых рэчышчаў.

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён Заходняе Палессе ў асноўным супадае з арэалам заходнепалескіх (брэсцка-пінскіх) гаворак, што, паводле даследчыка В. С. Цітова, утвараюць асобны дыялект на сумежжы беларускага і ўкраінскага лінгвістычнага масіваў.

Як мы ўжо адзначылі, заходнепалескія гаворкі (брэсцка-пінскія, загародскія) лакалізуюцца ў Заходнім (Брэсцка-Пінскім) Палессі. Арэал іх пашырэння на поўначы і ўсходзе абмяжоўваецца лініяй: на поўдзень ад Шарашова, Пружан, Бярозы, на поўнач ад Белаазёрска, на поўдзень ад Целяхан, на паўночны ўсход ад Лагішына і Пагоста Загародскага, на паўднёвы захад ад Лунінца, на ўсход ад Дубая, на паўночны ўсход ад Століна і Стругі.

Комплекс асаблівасцей, якімі характарызуецца ў цэлым **беларускі заходнепалескі структурны тып**, або від, гаворак з'яўляецца адзінствам

Начало

Содержание

Страница 136 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

досьць адметных і, як правіла, істотных адрозненняў або супрацьпастаўленняў адзначаным характэрным асаблівасцям асноўнага беларускага віду гаворак. Таму заходнепалескі від гаворак, як асобны тып, ці, дакладней, іх дыялектная структурная агульнасць, вызначаецца выразнай адметнасцю. Гэты від гаворак прыкметна вылучаецца па комплексе сваіх асаблівасцей у складзе беларускай мовы, што прыводзіць іншы раз да спроб іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі або як “мікрамовы” ці нават асобнай палескай мовы, або як іншамоўнай часткі. Але значная спецыфічная асаблівасць заходнепалескага віду гаворак ніяк не можа з’яўляцца падставай да падобных заключэнняў. Гэтыя гаворкі знаходзяцца зараз у складзе беларускай мовы і, з’яўляючыся адным са структурных дыялектных відаў нацыянальнай беларускай мовы, выступаюць у цеснай узаема сувязі і ва ўзаемадзеянні з іншымі яе структурнымі дыялектнымі разнавіднасцямі і літаратурнай мовай у працэсе нацыянальнай моватворчасці. Адметныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці заходнепалескіх гаворак апісаны Ф. Д. Клімчуком, Л. В. Леванцэвіч і Я. Р. Самуйлікам.

Адной з найбольш значных і адрозных фанетычных прыкмет заходнепалескага віду гаворак з’яўляецца вымаўленне галосных гукаў [o], [a] не толькі пад націскам, але і паслядоўна ва ўсіх складах не пад націскам пасля цвёрдых зычных. Захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам, называецца **оканнем**: *водá, головá, болóто, ма́ло* і г. д. У некаторых гаворках гэтага віду ў адпаведнасці з галосным [o] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных, мае месца гук [y]: *вудá, нугá, гулува́, мурóз, сулóма, курóва, сулудíти* і г. д. Называюць такое вымаўленне адпаведна **уканнем**.

У адпаведнасці з галосным [e] і яго рознымі мясцовымі дыялектнымі варыянтамі пад націскам, а таксама націскным галосным на месцы гістарычнага ь ў гэтых гаворках не пад націскам адзначаецца звычайна галосны гук верхняга пад’ёму [i] (або блізкі да яго) пры цвёрдым вымаўленні папярэдняга зычнага і гук [i] – пры мяккім вымаўленні: *висна́, нима́, мила́, тупéро (тупáро), мидóк, бидá (і б’ідá),*

[Начало](#)[Содержание](#)[Страница 137 из 188](#)[Назад](#)[На весь экран](#)[Закрыть](#)

лісб́ок (і л'ісб́ок), мижэ́, стина́, билі́ти (і б'ілі́ти). Але рэалізуецца гэта асабліваць у розных заходнепалескіх гаворках неаднолькава.

Адрозніваюцца заходнепалескія гаворкі і своеасаблівым характарам галоснага верхняга пад'ёму [и] ў націскным і ненаціскным становішчы. Ён прыкметна больш прыэдні за галосны [ы] ў гаворках асноўнага беларускага віду, больш блізкі да яго варыянта [і] пасля мяккіх зычных. У заходнепалескіх гаворках пазіцыйнае супрацьпастаўленне варыянтаў галоснага [и] з'яўляецца вельмі абмежаваным і невыразным пасля мяккіх і цвёрдых зычных. Пераважная большасць зычных перад гэтым галосным, як ужо адзначалася, амаль заўсёды з'яўляецца цвёрдымі: *ми, ви, дим, хаті, син, возі, жыто, шіти, криніца*, як і *миж, вид* (твар), *дікий, тіхо, сіний, ку́рив*.

Адметнай фанетычнай асаблівасцю заходнепалескіх гаворак з'яўляецца таксама і так званы **ікавізм**. Гэта рэалізацыя галоснага верхняга пад'ёму [і (и)] пад націскам у адпаведнасці з мінулым ъ, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць звычайна галосныя [о], [е]: *л'іс, хл'іб, б'ілий, д'ід, йісти, на руц'і, в'із, хв'іст, к'ін', р'іг, ж'інка, т'ітка, п'іч, с'ім* і інш. Але магчымы ў гэтых умовах у некаторых заходнепалескіх гаворках і цвёрдыя зычныя: *лис, хлиб, білий, дид* і г. д. У асобных гаворках у закрытых складах пад націскам у адпаведнасці з галосным [о] ў адкрытых складах выступаюць галосныя верхняга пад'ёму, якія з'яўляюцца ў той ці іншай ступені лабіялізаванымі, падобнымі да галоснага [у] прыэдняга або задняга раду ў залежнасці ад мяккасці або цвёрдасці папярэдняга зычнага: *б'ур, т'ўтка, ж'ўнка, к'ун', в'уз, с'ул', в'ун, б'уб, дуб'ўв, конц'ўв або бур, жўнка, кун', вуз, сул'* і г. д.

Выразная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта толькі цвёрдыя зычныя перад галоснымі сярэдняга і верхняга пад'ёму [е], [и] і іх рознымі пазіцыйнымі адпаведнікамі: *пёрший, дэрыво, тэплий, небо, сэрце, нисе, зилэний* (або *пáрший, дáриво, тáплий* і г. д.), *сирида́, ліпа, лист, сіний, зима́, тіхо, міло, ході́ти* і г. д. Мяккія ж і цвёрдыя зычныя ў гаворках гэтага віду маюць месца перад [а] і яго

Начало

Содержание

Страница 138 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

пазіцыйнымі варыянтамі, перад [o] і [y] і ў канцавым становішчы. Пераважна мяккія зычныя характэрны перад галоснымі, якія адпавядаюць ь ў націскных складах, хаця і тут магчымы цвёрдыя зычныя: *об'ід, б'ілій, л'іто, р'ічка* (і *обід, білій, літо, річка*). Адметнай рысай гэтых гаворак з'яўляецца і тое, што ў большасці з іх маюць месца як цвёрдыя зычныя [р], [ц], [ж], [ч], [ш], так і парныя да іх мяккія зычныя [р'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш']: *праміій, града, праца, кол'ўжа, паіша, одежа, часто і пр'амо, гр'адка, прац'увати, ц'ац'ка, ж'аба, ш'апка, ч'асто* і г. д.

Нарэшце, мяккія зычныя [д'], [т'] у заходнепалескіх гаворках не маюць свісцячага прыгуку (няма дзекання і цекання), што з'яўляецца таксама вельмі істотным іх адрозненнем: *д'іти, нид'іл'а, т'ітка, д'ад'ко, т'ажко, мид'в'ід', пйат'* і г. д.

Своеасаблівымі ў заходнепалескіх гаворках з'яўляюцца зычныя [h], [h']. Па месцы ўтварэння гэта не заднеязычныя зычныя, як у гаворках асноўнага беларускага тыпу, а фарынгальныя (глотачныя) зычныя гукі (у транскрыпцыі [h], [h']): *хóлос, хорáти, h'іркий, поhода* і інш.

Такім жа своеасаблівым з'яўляецца тут і зычны [в]. Пра гэта сведчыць тое, што зычны [в] выступае не толькі перад галоснымі, як і ў іншых гаворках беларускай мовы, але і пасля галоснага гука перад зычным і ў канцавым становішчы, дзе ў гаворках асноўнага беларускага віду мае месца гук [ў]: *був, ховорів, стáвив, мівс'а, бáчивс'а* і інш. Тыповы ён і ў пачатковым становішчы перад зычнымі: *вз'ати, вмёрти, вдáча, впрáво, вниз, в йоhó, в школ'і, в нас, в хáту*. Відавочна, зычны [в] мае ў заходнепалескіх гаворках іншы характар у параўнанні з гаворкамі асноўнага беларускага віду па месцы ўтварэння.

Прыкметная фанетычная асаблівасць заходнепалескіх гаворак – гэта адсутнасць пазіцыйнага аглушэння звонкіх зычных: у сярэдзіне слова перад глухімі і ў канцавым становішчы звонкія зычныя вымаўляюцца даволі выразна: *сад, морóз, н'іж, ба́бка, hрáзко, hр'адка* і інш.

У граматыцы заходнепалескія гаворкі характарызуюцца асаблівымі канчаткамі назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду ў давальным і месным склонах адзіночнага

Начало

Содержание

Страница 139 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ліку. Гэтыя назоўнікі маюць тут у большасці гаворак канчаткі **-ови, -еви**: *брато́ви, кумо́ви, д’а́д’кови, хлѡпцо́ви, ко́н’еви, дубо́ви, силѡви, боло́тови*, а таксама *по бра́тови, у л’ісо́ви, на дубо́ви* і г. д.

Адметнасцю заходнепалескіх гаворак з’яўляецца пашырэнне канчатка **-ей** у родным склоне множнага ліку назоўнікаў жаночага і ніякага роду: *хатэ́й, бабэ́й, корове́й, ліпей, клўней, с’олэ́й, болотэ́й, оз’брей* і г. д. Пануючае становішча гэты канчатак не мае. Пашыранымі з’яўляюцца тут формы без канчатка. Але гэта ўсё ж сведчанне аб наяўнасці ў дадзеных гаворках тэндэнцыі да нівеліравання адзначаных формаў указаных назоўнікаў у напрамку пашырэння канчатка **-ей**.

Назоўнікі са значэннем дзіцянят жывых істот у заходнепалескіх гаворках у адрозненне ад іншых беларускіх гаворак выступаюць пераважна ў форме мужчынскага рода з суфіксам **-ук**: *тил’у́к, хус’у́к, порос’у́к, шчин’у́к* і г. д. Пашыраны тут таксама і назоўнікі ніякага роду тыпу *тил’а́, порос’а́, хусин’а́*. Але яны істотна адрозніваюцца ад падобных назоўнікаў у гаворках асноўнага беларускага віду сваім формаўтварэннем: *тил’а́, порос’а́; тил’а́ти, порос’а́ти; тил’а́тим, порос’а́тим* і г. д.

Прыметнікі ў заходнепалескіх гаворках у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду маюць тую ж форму, як у давальным склоне, толькі канчатак **-ому**: *у но́вому, на молодѡму, по хорѡшому* і г. д. Гэта вынік збліжэння давальнага і меснага склонаў назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду.

Вельмі характэрная асаблівасць прыметнікаў разгледзеных гаворак – гэта “сцягнутыя” аднаскладовыя канчаткі: канчатак **-а** ў назоўным склоне адзіночнага ліку жаночага роду, канчатак **-е** ў гэтым жа склоне і ліку ніякага роду і канчатак **-у** ў вінавальным склоне адзіночнага ліку жаночага роду. Назіраецца гэта “сцяжэнне” канчаткаў звычайна тады, калі націск падае на аснову формы прыметніка: *но́ва, хорѡша, сін’а; но́ве, хорѡше, сін’е; но́ву, хорѡшу, сін’у*. Пад націскам у падобных умовах канчаткі прыметнікаў маюць двухскладовую форму: *молода́йа, чужа́йа; молодѡ́е, чужо́е; молодѡ́йу, чужо́йу*.

Начало

Содержание

Страница 140 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Прыметнікам у гэтых гаворках уласцівы таксама канчатак **-уй** з выразным канцавым [й] у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду, што назіраецца як пры націску на канчатку, так і тады, калі канчатак з'яўляецца ненаціскным: *малодзі́й, чужы́й, но́вiй, хоро́шiй*.

Найбольш значная адметная асаблівасць дзеясловаў заходнепалескіх гаворак – гэта форма інфінітыва. Дзеясловы як з асновай на зычныя, так і з асновай на галосныя маюць тут у інфінітыве канцавы суфікс **-ти**: *йі́сти, ні́сти, робі́ти, бра́ти, жы́ти, купі́тис'а, мі́тис'а* і г. д.

Характарызуюцца заходнепалескія гаворкі асаблівымі формамі будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання. Для іх тыповыя формы, якія з'яўляюцца спалучэннем інфінітыва адпаведнага дзеяслова з асабовай формай дзеяслова *имети (мати): робі́тиму, робі́тимеш, робі́тiме, робі́тiмем, робі́тiмете, робі́тiмут'*. Але пашыраны тут таксама і складаныя асабовыя формы будучага часу адзначаных дзеясловаў тыпу: *бўду робі́ти, бўдiшi робі́ти, бўде робі́ти* і г. д.

Гаворкі заходнепалескага віду адрозніваюцца і асаблівасцю асабовых формаў дзеясловаў з асновай на [г], [к] або [ч] у інфінітыве. Гэтыя дзеясловы ва ўсіх асабовых формах, у тым ліку і ў форме першай асобы адзіночнага ліку і трэцяй асобы множнага ліку, маюць у аснове перад канчаткам зычны [ж], [ч]: *мб́жу, пич́у; мб́жеш, пич́еш; мб́же, пич́е; мб́жут', пич́ут'*.

Своеасаблівым у гэтых гаворках з'яўляецца ўтварэнне асабовых формаў дзеясловаў з асновай на губныя зычныя. Тут характэрны формы з мяккім зычным [л'] пасля губнога зычнага асновы перад канчаткам не толькі ў першай асобе адзіночнага ліку, але і ў трэцяй асобе множнага ліку: *робл'́у, ломл'́у, купл'́у, ста́вл'́у* і *робл'́ат', ломл'́ат', купл'́ат', са́вл'́ат'*. У гэтым жа становішчы адзначаецца і зычны [й]: *робі́у, ломі́у, купі́у, ста́йу* і *робі́ят', ломі́ят', купі́ят', ста́йат'*.

Заходнепалескім гаворкам у адрозненне ад гаворак асноўнага беларускага віду ўласцівы ўказальны займеннік *ц'ой* або *с'ой* (у значэнні *гэты*), адносна-пытальны займеннік *шо* або *шчо*, а таксама шэраг адрозненняў у словаўтварэнні і слоўніку.

Начало

Содержание

Страница 141 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У складзе беларускай мовы заходнепалескія гаворкі з'яўляюцца структурнай агульнасцю па шэрагу сваіх асаблівасцей і сродкаў і адпаведна адносна невялікай і цэласнай тэрытарыяльнай групай. Разам з гэтым па многіх сваіх асаблівасцях яны характарызуюцца значнай неаднастайнасцю. Выразнай адметнасцю тэрытарыяльнага пашырэння структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак з'яўляецца стракатасць іх узаемнага тэрытарыяльнага размяшчэння. Заходнепалескі дыялектны ландшафт з'яўляецца спалучэннем розных па канфігурацыі і велічыні тэрытарыяльных частак гаворак заходнепалескіх структурных разнавіднасцей.

Адзначаная расчлянённасць заходнепалескіх разнавіднасцей гаворак у іх узаемным тэрытарыяльным пашырэнні, дробнасць іх тэрытарыяльных частак у складзе заходнепалескага дыялектнага ландшафту і іх цераспалосіца з'явіліся прычынай таго, што лінгвагеаграфічныя матэрыялы аб гэтых гаворках, сабраныя для ДАБМ па прынятай для ўсёй Беларусі сетцы апорных населеных пунктаў, былі дастатковымі толькі для атрымання звестак аб іх агульных асаблівасцях і межах, а таксама аб стракатасці гэтых гаворак па мясцовых асаблівасцях і сродках. Для раскрыцця ж структурных разнавіднасцей заходнепалескіх гаворак і складанага малюнка іх тэрытарыяльнай групоўкі, узаемнага размяшчэння іх тэрытарыяльных частак і іх размежавання патрэбна было мець звесткі аб гаворках у межах заходнепалескай групы па больш густой сетцы апорных населеных пунктаў, інакш кажучы, неабходна было правесці спецыяльнае лінгвагеаграфічнае даследаванне.

Грунтоўнае вывучэнне іх адносін па найбольш яркіх асаблівасцях пераважна фанетыкі і групоўкі ў 60–70-я гг. ХХ ст. ажыццявіў Ф. Д. Клімчук. Ён улічыў таксама працы па гэтым пытанні папярэднікаў (К. П. Міхальчука, Я. Ф. Карскага, МДК, Ю. Тарнацкага, Л. Асоўскага). Прапанаваная ім групоўка заходнепалескіх гаворак грунтуецца на звестках аб гэтых гаворках, сабраных для ДАБМ, на новых спецыяльных даследаваннях іх асобных частак і асаблівасцей, на ўласных назіраннях над гаворкамі ў больш чым 500 населеных пунктах у

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 142 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закрыть](#)

межах іх заходнепалескай групы. Групоўка заходнепалескіх гаворак праведзена Ф. Д. Клімчуком у асноўным паводле іх адносін па фанетычных адрозненнях. Гэта найбольш дэталёвае абагуленае адлюстраванне і раскрыццё асаблівасцей заходнепалескіх гаворак у цэлым і сістэмы іх структурных разнавіднасцей, а таксама складанага і стракатага тэрытарыяльнага пашырэння і ўзаемаразмяшчэння частак іх гаворак. Традыцыйна да заходнепалескіх гаворак, або, інакш, да гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся, ці паўднёвага захаду Беларусі, адносілі звычайна ўвесь абшар окаючых гаворак гэтай яе часткі. Традыцыйным з’яўляецца таксама, як адзначае Ф. Д. Клімчук, “дзяленне гаворак брэсцка-пінскага Палесся на паўночныя і паўднёвыя”.

Паўночныя гаворкі ў складзе брэсцка-пінскіх (заходнепалескіх) у іх традыцыйным вылучэнні называюцца звычайна *паўночнабрэсцкімі гаворкамі*. З фанетычных асаблівасцей, якімі характарызуюць і адрозніваюць іх ад паўднёвых брэсцка-пінскіх гаворак, можна вылучыць эканне, ці вымаўленне пасля мяккіх зычных і [ж], [ш], [ч], [р], [ц] гука [e] ў ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з націскнымі галоснымі [e], [è], [o], [ò], [a] ($e < e, \text{ь}$): *в’есна́, з’емл’а́, кл’ен’овы, с’ередá, погл’едз’е́ў, дз’эс’еу́, ур’ём’е, па́л’еу, чеу́в’ёр, жєна́ты, кошел’і́, редз’ейшы, цєна́* і г. д. або вымаўленне гукаў [e], [o], [a]: *в’есна́, з’емл’а́, кл’о́новы, с’ередá, погл’адз’е́ў, дз’эс’ау́, ур’ём’я, па́л’еу, чеу́в’ёр, жєна́ты, кошел’і́, редз’ейшы, ценá*).

Пашыранай асаблівасцю паўночнабрэсцкіх гаворак з’яўляецца вымаўленне ў складах перад націскам у становішчы пасля губных зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з націскным [e]. Губныя зычныя перад гэтым галосным з’яўляюцца цвёрдымі ($r_0 > a, e (< e, \text{ь}) > a$): *васна́, вадр’о́, бада́, мадо́вы, парабра́ц’і́, парай’еха́ў* і інш.

У націскным становішчы ў гэтых гаворках у адрозненне ад брэсцка-пінскіх паўднёвых у адпаведнасці з гістарычным Ъ мае месца пераважна галосны гук [è] “закрыты”: *л’эс, с’в’эт, с’эно, поб’эг, на ноз’е*.

Начало

Содержание

Страница 143 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

У закрытых жа складах у адпаведнасці з галосным [o] ў адкрытых складах выступае галосны гук [ô], а ў асобных гаворках – [ê]: *кôн', вôл, гôд, парôг, кôл'ко* або *кêн', вêл, гêд* і г. д.

Паслядоўнымі асаблівасцямі гэтых гаворак з'яўляюцца дзеканне і цеканне (*дз'ен', ц'ен'ёр, дз'ес'аты, дз'адз'ко, ц'отка*), ужыванне мяккіх і цвёрдых зычных у розных умовах перад галосным [i(ы)] (*з'іма, с'іла, дз'ік'і, л'іпа, гн'ілы, п'іц'і і с'ыты, дым, лыко, позычыла*), наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р], а таксама цвёрдага [ц] у пэўных умовах (*жаба, каша, часта, рэчка, палец, цёўка*), наяўнасць у становішчы перад [e] мяккіх зычных, акрамя губных (*з'емл'а, кл'ёпк'і, с'естра, ц'енар, дз'ес'аты, кон'ец*), саканне (*найёўса, зобраласа, почало*), зычны [ў] у пэўных умовах (*стай, праўда, прыёхаў, воўк*) і інш.

Паўночнабрэсцкія гаворкі, як гэта выразна відаць з адзначанага комплексу найбольш характэрных для іх асаблівасцей, па словах Ф. Д. Клімчука “вельмі блізкія да гаворак заходнегомельскіх”, г. зн. да гаворак усходнепалескай часткі слуцка-мазырскай групы паўднёва-заходняга дыялекту. На думку П. М. Гапановіч і Ю. Ф. Мацкевіч, яны з'яўляюцца, безумоўна, адзінымі з гэтымі гаворкамі па сваёй дыялектнай аснове і выступаюць фактычна іх працягам, хоць і своеасаблівым па геаграфіі. Паўночнабрэсцкія гаворкі ўтвараюць адносна нешырокі пояс, які прымыкае да ізагласнай мяжы паміж заходнепалескімі гаворкамі і гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Інакш кажучы, яны адносяцца да гэтага масіву, а не да ўласна заходнепалескіх гаворак. Загадкавым і незвычайным з'яўляецца, безумоўна, гэты пояс усходнепалескіх гаворак па яго ўтварэнні і паходжанні. Аднак гэтая загадка застаецца для гістарычнай дыялекталогіі.

На сумежжы паўночнабрэсцкіх і уласна заходнепалескіх гаворак Ф. Д. Клімчук адзначае існаванне “пераходных” гаворак. Ён вылучае восем відаў такіх гаворак (і адпаведна дзевяць іх тэрытарыяльных груп), якія аб'ядноўваюцца ім умоўна пад агульнай назвай **сярэднябрэсцкіх**.

Начало

Содержание

Страница 144 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Калі разглядаць іх па парадку з усходу на захад, гэта

1) **сярэднепагарынская** гаворка – г. Столін і навакольныя вёскі: на месцы націскага *h* вымаўляецца [ɛ̌] “закрытае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [ǐ] (Рэчыца, Церабяжоў): *б’ѐлы, с’ѐно, б’ілы, с’іно*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах выступае [ɔ̌] “закрытае” (Столін, Струга, Малыя Вікаравічы, Варані, Бухлічы) або [y] (Рэчыца, Церабяжоў): *вѝз, кѝн’, вуз, кун’*; націскны [ы] пасля губных перайшоў у [ǐ], зычныя перад ім мяккія: *м’і, в’і, б’ік, м’іло*; перад [e] (< *e, v*), а таксама ненаціскным [e] (< *ѳ*) зычныя губныя, пярэднеязычныя, акрамя [л’], цвёрдыя: *бѣдá, тѣпѣр, вѣзѣ, нѣсѣ, сѣлѝ, пѣршы, дѣн’*; дзеканне і цеканне адсутнічае, аднак як факультатыўны варыянт гукаў [д’], [т’] часам ужываюцца сярэднія гукі паміж [д’], [дз’], а таксама паміж [т’], [ц’] (Столін, Струга), апошнія (г. зн. гукі сярэднія паміж [д’], [дз’], паміж [т’], [ц’]) пераважаюць у некаторых гаворках (Бухлічы, Варані): *ход’іт’і, ход^{дз}’іт’і* і інш.;

2) **беражноўская** – вёска Беражное каля Століна (усходнепалеская фанетыка, але адсутнічае дзеканне і цеканне);

3) **лунінецкая (лунінская)** – у вёсках на захад ад Лунінца: на месцы націскага *ъ* выступае [ǐ]: *л’іс, сн’іг*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах пад націскам выступае пераважна [ы]: *выл, кын’*; перад [e] (< *e, v*, ненаціскны *r₀*) вымаўляюцца мякка пярэдне- і заднеязычныя, перад [ǐ] – губныя, пярэдне- і заднеязычныя: *с’ѣб, д’ен’ѣк, м’іска, з’іма, нѝг’і*, “аслабленае” дзеканне і цеканне (Вулька I) або яно (дзеканне і цеканне) адсутнічае (Лунін);

4) **бобрыцкая** – вёска Бобрык і суседнія на паўночны ўсход ад Пінска: аканне ў пераднаціскных складах: *дарѝга, малакѝ*; дзеканне-цеканне адсутнічае; перад [e] вымаўляюцца мякка пярэднеязычныя, перад [ǐ] – пярэднеязычныя, губныя і заднеязычныя: *с’ѣлѝ, з’ѣмл’á, з’іма, м’іска, нѝг’і*;

5) **паўночналагішынскія (валішчанска-аброўскія)** гаворкі – на поўначы Пінскага (вёскі Хварасно, Валішча, Вулька Лаўская) раёна і на сумежжы з ім у Івацэвіцкім (в. Аброва (раней належала да паўднёвацеляханскіх), Рэчкі, Рудня)

Начало

Содержание

Страница 145 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

(за аснову ўзята гаворка в. Рэчкі): на месцы націскага *h* вымаўляецца [ê]: *б'êлы, с'êно*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах – [ô]: *вôз, бôл'ш, кôн'*; звужаецца гістарычны [ы]: *сын, рíба, волí, дим*; перад галоснымі [i] (< *i, ы*), [e] (< *e, ь*, ненаціскны *h*) усе зычныя, акрамя [л'], цвёрдыя: *мíска, зымá, нôги, бедá, сéло, дôвгейе* (перад заднеязычнымі непаслядоўна: *тíх'ейе*); дзеканне-цеканне адсутнічае: *д'ед, т'ен', ходíти* і г. д.;

6) **паўднёвацеляханскія** – на паўднёвым захадзе ад Целяхан, у Івацэвіцкім (вёскі Коланск, Амяльная, Глінная, Гошча, Турная, Краглевічы), Пінскім (вёскі Азарычы, Клятная) і Бярозаўскім (в. Рэчыца) раёнах: на месцы націскага *h* выступае пераважна [ê]: *л'êс, с'êно*; на месцы націскага [o] ў новых закрытых складах выступае пераважна [e] або [ê] “закрывае”, у асобных гаворках – [o] (Рэчыца): *вез, стел, вêз, стêл, воз, стол*; адзначана звужэнне этымалагічнага [ы] пасля губных зычных: *висôко* і г. д.; губныя і пярэднеязычныя перад гістарычным [i] вымаўляюцца мякка: *м'íска, б'ít'и, ход'ít'и, з'ímá* перад [e] (< *e, ь*) і ненаціскным [e] (< *e, h*) губныя, пярэднеязычныя, акрамя [л'], і заднеязычныя вымаўляюцца цвёрда: *бедá, селó* (часам слабая велярызацыя), *дôвгейе*; дзеканне-цеканне адсутнічае, некаторыя носьбіты гаворак в. Краглевічы і Турная мяккія [д'], [т'] вымаўляюць з прыгукам [дз'], [ц']: *ход'ít'и, т'íхо, д'ед, т'ен', ход^{дз}'ít^ц'и, т^ц'íхо, д^ц'ед, т^ц'ен'* або [дз'], [ц'] з прыгукам [д'] [т'] *ходз^д'íц^т'и, ц^т'íхо, дз^д'ед, ц^т'ен'* (в. Турная), адзначаны спецыфічныя асаблівасці гаворкі в. Клятная;

7) **малецкія** – Малецкі і Сігневіцкі сельсаветы Бярозаўскага раёна: на месцы націскага *h* выступае [ie], часам [ê]: *б'íелы, б'êлы, с'íено, с'êно*; на месцы націскага [o] у новых закрытых складах выступае [yo], часам [ô]: *вуоз, буол'ш, куон', вôз, бôл'ш, кôн'*; зычныя губныя, а таксама [д], [т], [з], [с], [н] перад этымалагічным [e] (< *e, ь*), рэфлексам [i], ненаціскным [e] (< *ro*) цвёрдыя, зычны [л'] мяккі: *роб'ыты, ход'ыты, кос'ыты, зымá, воз'ыл'и, гон'ыл'и, везé, селó, ден', ал'é*; дзеканне-цеканне адсутнічае: *д'íед, т'íело, нес'ут'*;

Начало

Содержание

Страница 146 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

8) **верхняясельдскія** гаворкі – у цэнтры і на поўначы Бярозаўскага, у цэнтры і на ўсходзе Пружанскага раёнаў, паводле ДАБМ, яны вызначаюцца вельмі выразна, як асобная дыялектная адзінка: на месцы націскаго ь вымаўляецца [ie], у некаторых гаворках – [ê] “закрытае”: *хл’іеб, с’іено, хл’ѐб, с’ѐно*; на месцы націскаго [o] ў новых закрытых складах вымаўляецца [uo], у некаторых гаворках – [ô] “закрытае”: *вуон, муой, куон’, вѓн, мѓй, кѓн’*; перад гістарычным [e] зычныя [б], [в], [м], [ц], [д], [т], [з], [с], [н] цвёрдыя, [л’] мяккі: *бѐрог, змерз, пѐршы, ден’, тѐплы, везѐ, сел, немá, ал’ѐ*; перад этымалагічным [i] зычныя губныя, заднеязычныя, [дз’], [ц’], [з’], [с’], [н’], [л’] мяккія: *с’ін’і, з’іма, ходз’іц’і, л’іхо, б’іц’і, гурк’і*; мяккія [д’], [т’] пераходзяць у [дз’], [ц’]: *ходз’іц’і, несѓц’*.

Зразумела, што сярэднябрэсцкія гаворкі – гэта звычайныя гаворкі сумежжа розных дыялектных відаў, у прыватнасці гаворкі месца праходжання межавога пучка ізаглас адрозненняў гаворак асноўнага масіву і заходнепалескіх гаворак. Сярэднябрэсцкія гаворкі з’яўляюцца агульнай прыналежнасцю абодвух беларускіх дыялектных абшараў і рэальнай мяжой кожнага з іх.

Заходнепалескія гаворкі як асобны структурны від гаворак у складзе беларускай мовы па пэўнаму агульнаму для іх комплексу асаблівасцей і як асобная тэрытарыяльная група – гэта, як лічыцца, паўднёвы абшар (частка, група) гаворак брэсцка-пінскага (заходняга) Палесся. Ф. Д. Клімчук, зыходзячы з мясцовай назвы *Загароддзе* ў адносінах да тэрыторыі пашырэння гэтых гаворак (і адпаведнай назвы мясцовага насельніцтва), называе іх загародскімі.

Заходнепалескія, або **загародскія**, **гаворкі**, паводле групойкі Ф. Д. Клімчука, складаюць чатыры досыць адрозныя структурныя разнавіднасці (адна з іх “пераходная”): сярэднезагародскія, паўночназагародскія, паўднёвазагародскія і тараканскія. Гэта істотная і паказальная асаблівасць загародскіх гаворак, вельмі важная пры разглядзе іх паходжання на тэрыторыі Заходняга Палесся.

Найбольш характэрнай і пашыранай разнавіднасцю загародскіх гаворак з’яўляюцца **сярэднезагародскія гаворкі**. Паводле Ф. Д. Клімчука, з боку фанетыкі яны характарызуюцца наступнымі асаблівасцямі.

Начало

Содержание

Страница 147 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Націскны вакалізм сярэднезагародскіх гаворак вызначаецца наяўнасцю гука [i] ў адпаведнасці з мінулым ь: *л'іто, б'ілій, hr'ix, см'ix, ц'ін, тоб'і, үійі, с тойі*

Галосны [и (i)] выступае тут у закрытых складах пад націскам, як правіла, у адпаведнасці з галосным [o] ў падобных умовах у адкрытых складах: *стил, һірка, ході́ел'а, в'із, м'іст, к'ін', ж'інка, т'ітка, л'ih, конц'ів, брат'ів*. Але больш пашыраным у падобных умовах і становішчы пры мяккім або паўмяккім папярэднім зычным з'яўляецца галосны гук [y]: *к'ут, б'уб, в'уз, ж'ўнка, т'ўтка*.

Пад націскам у становішчы пасля мяккіх зычных у пэўных умовах выступае галосны гук [a]: *д'акувати, з'ат', йа́ма, һл'а́ну, hr'а́дка, ж'а́ба, душ'а, ч'ас, ц'а́ц'ка*.

Не пад націскам пасля цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч] мае месца ў пэўных умовах галосны гук [o]: *жолуд, пчола́, чолов'і́к, чоты́р'і*.

Мае месца не пад націскам галосны гук [o] ў пэўных умовах і пасля мяккіх зычных: *св'окру́ха, йо́но, л'і́тн'оно, в'і́т'ор, д'овба́ти* і інш.

У сярэднезагародскіх гаворках у адпаведнасці з галосным [e] пад націскам і галосным [i] з ь, як і ў адпаведнасці з націскным [и (i)], не пад націскам рэалізуецца гук [и(i)]: *типёр, нуха́й, нима́, снiжсók, чириві́к, зилiнува́тий, пiсók, в үійі́, һóзиро, пáлцив* (як і *син'і́, лисá, диві́тис'а* і інш.).

У канцавым адкрытым складзе не пад націскам галосныя [e] і [и (i)], у тым ліку і ў адпаведнасці з мінулым һ, ужываюцца ў тых жа ўмовах, што і пад націскам: *пóле, сóнце, бóде, нóве, ході́те*, але ў *йа́ми, до так'е́йі, у ха́ти, у ша́нци, з на́шыйі, з б'і́лойі*.

Націскному галоснаму [a] пасля мяккіх зычных у дадзеных гаворках у ненаціскным становішчы заўсёды адпавядае таксама гук [a]: *т'аһнў́, йа́ліна, часі́, пóйаса, м'і́с'ац', вў́жав, клў́н'а*.

Кансанантызм сярэднезагародскіх гаворак у параўнанні з іншымі гаворкамі адрозніваецца галоўным чынам пашырэннем і ўжываннем мяккіх зычных.

Мяккія зычныя ў гэтых гаворках паслядоўна выступаюць перад націскным галосным [i] ў адпаведнасці з мінулым ь: *б'ілій, об'ід́, св'іт́, м'і́с'ац, д'ід́, л'і́то, тоб'і́, на ноз'і́, на миж'і́, у конц'і́, на һор'і́*.

Начало

Содержание

Страница 148 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Мяккія губныя зычныя [б'], [п'], [в'], [м'], заднепаднябенныя [h'], [x'], [к'], мяккія [ж'], [ш'], [ч'], [р'], [ц'] маюць месца перад націскным галосным [і] у закрытым складзе, які адпавядае галоснаму [о] ў адкрытым складзе: *б'і́б, в'і́л, п'і́зно, м'і́й, тв'і́й, св'і́й, h'і́рко, конц'і́в, к'і́н', тх'і́р, ж'і́нка, пч'і́лка, кош'і́в, р'і́h, в'і́н*. Іншыя зычныя ў гэтых умовах з'ўляюцца звычайна цвёрдымі, але могуць быць таксама і мяккімі: *стíл і ст'íл, тíй і т'íл, зíрка і з'íрка, нíжэ і н'íжэ*.

Перад галосным [а] ў складзе пад націскам маюць месца ў пэўных умовах мяккія зычныя, у тым ліку і [ж'], [ш'], [ч'], [р']. У становішчы ж перад націскным [а] магчымы толькі цвёрдыя адпаведнікі гэтых зычных: *ж'а́ба, ш'а́пка, ч'ас, крч'а́ти, hr'а́дка*, але *жа́бін'а, ша́по́к, ко́чані́, кол'у́жа, ту́ча, hpáд'а*.

У становішчы перад націскным і ненаціскным [а] ў падобных умовах выступаюць цвёрдыя губныя [б], [п], [в] у спалучэнні з наступным [й], а [м] – у спалучэнні з наступным мяккім [н']: *п'я́тка, св'я́то, мн'а́жкíй, мн'а́со, зв'яз'а́ти, п'я́та́, жи́рiб'я́, пл'э́мн'а* (відаць, па аналогіі: *сiмн'а́ – сям'я, зiмн'а́ – зямля*).

У сярэднезагародскіх гаворках пашырана ўжыванне мяккага зычнага [ц'] не толькі перад галоснымі [і] і [а], але і перад [о], [у], перад зычнымі і ў канцавым становішчы: *ц'а́ц'ка – цацка, ц'ац'о́к, рукав'і́ц'у, у стол'і́ц'у, хл'о́пц'і́ц', кон'е́ц'.*

Сярэднезагародскія гаворкі ўтвараюць некалькі тэрытарыяльных “масіваў”. Прыкметныя тэрытарыяльныя абшары гэтых гаворак маюць месца ў Іванаўскім раёне і на сумежжы з ім на захадзе Пінскага раёна. Невялікімі астравамі выступаюць мясцовыя гаворкі гэтай разнавіднасці ў многіх іншых месцах Загароддзя (асобныя вёскі або некалькі суседніх вёсак).

Другая па значнасці структурная разнавіднасць загародскіх гаворак – ***паўночна-ўсходнія, або паўночназагародскія, гаворкі***.

У паўночназагародскіх гаворках у адпаведнасці з мінулым ь пад націскам мае месца галосны [і(и)]: *л'і́с, хл'і́б, д'і́д, л'і́то, поб'і́h, р'і́зати, ці́лій, на м'і́жэ*.

Адрознівае гэтыя гаворкі рэалізацыя пад націскам у закрытых складах гука [у] ў адпаведнасці з галосным [о] ў адкрытых складах. Пры гэтым папярэдні зычны

Начало

Содержание

Страница 149 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

перад галосным [y] застаецца такім жа цвёрдым або мяккім, як і перад галосным [o] ў адкрытым складзе: *кун'* – конь, *вун* – ён, *стул* – стол, *кут* – кот, *порў́h*, *нуч*, *сул'*, *руй*, *хў́ркий*, *жў́нка*, *кл'ун*, *т'ўтка*, *по ўу́й*.

Факультатыўна ў падобных умовах і становішчы ў некаторых паўночназагародскіх гаворках выступае як бы дыфтонг [yo] або вельмі закрыты гук [ɔ̞] *куон'*, *куот*, або *кѡн'*, *кѡт*). У гэтых мясцовых гаворках у адпаведнасці з [i(и)] з h магчымы таксама дыфтонг [ie] або [e] (*рвезати*, *д'іед* або *рѣзати*, *д'ѣд*).

Пасля мяккіх зычных у пэўных умовах тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, мае месца галосны гук [a] як у становішчы пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы: *д'ад'ко*, *подн'ати*, *л'ажу* – лягу, *й'ачний*, *кон'а*, *мн'ата*, *в'я́н'е*, *п'ята́*, *д'ад'кі́*, *м'іс'ац*, *хѡд'ат*, *клў́н'а*, *корѣ́н'н'а*.

У гэтых гаворках у адпаведнасці з галосным [e], а таксама [i(и)] з h ў становішчы пад націскам мае месца ў ненаціскным становішчы гук [и]: *снугі́*, *типѣ́р*, *стриха́*, *бижимѡ́*, *й'ийі́*, *бида́*, *риза́к*, *цинá*, *ка́жимо*. Але ў закрытых паслянаціскных складах у падобных умовах мае месца, як правіла, гук [e]: *ко́рен'*, *ѡсем*, *па́лец*, *ѡсен'*, *п'ішеш*, *б'ўдеш*.

Галосны [e] ў адпаведнасці з націскным галосным [e] мае месца не пад націскам у канцавым адкрытым складзе: *па́ле*, *св'і́же* (*молоко́*), *б'ўде*. У адпаведнасці ж з [и(i)] з h выступае гук [и(i)]: *у хáти*, *на морѡ́зи*, *на порѡ́з'и*, *у ша́пци*, *но́войі*, *у молодѡ́йі*.

Найбольш характэрным і прыкметным адрозненнем паўночназагародскіх гаворак у галіне кансанантызму з'яўляецца наяўнасць толькі цвёрдых зычных [ж], [ш], [ч], [р] і [ц]: *рвзати*, *цў́лий*, *ца́цка*, *жа́ба*, *ча́сто*, *бирѡ́за*, *жаѡ́тний*, *куру́*, *ка́жу́*, *молодї́ца*, *са́жа*, *нуж*, *нуч*, *косѣ́ц*.

Большая тэрытарыяльная група гэтай разнавіднасці загародскіх гаворак, або паводле Ф. Д. Клімчука, “масіў гаворак”, пашырана на паўночны ўсход і захад ад Пінска. Невялікія “масівы” гэтых гаворак маюць месца на паўночны захад ад Століна, на поўдні Бярозаўскага, на поўначы і захадзе Драгічынскага раёна, на паўднёвым захадзе Пружанскага і Камянецкага раёнаў, на ўсходзе Маларыцкага

Начало

Содержание

Страница 150 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

раёна. Астраўкамі гэтыя гаворкі, як і сярэднезагародскія, адзначаны ў розных іншых месцах.

Менш пашыранай, але вельмі своеасаблівай з'яўляецца трэцяя структурная разнавіднасць загародскіх гаворак, якія названы Ф. Д. Клімчуком *тараканскімі* (паводле былой назвы Таракань вёскі Імянін Драгічынскага раёна, адной з вёсак “масіву” падобных гаворак у раёне). Адрозныя асаблівасці тараканскіх гаворак, у прыватнасці фанетычныя, вызначаюцца значнай арыгінальнасцю і адметнасцю.

У галіне націскага вакалізму характэрнай асаблівасцю тараканскіх гаворак з'яўляецца паслядоўная рэалізацыя ў адпаведнасці з мінулым ь галоснага гука [i] ў спалучэнні з мяккім папярэднім зычным: *л'іс, хл'іб, р'ідко, ц'іт, ц'ільны, мн'і, на руц'і, у вод'і*.

Падобны гук[i] (або[и]) ў сувязі з наяўнасцю мяккага або цвёрдага зычнага мае месца таксама ў закрытых складах у адпаведнасці з галосным[о] ў аналагічных умовах у адкрытых складах: *ниж, сил', стил, зёрка, к'іт, пор'іһ, һ'ірш, биз чоб'іт, пч'ілка, ж'інка, шч'ітка, прив'із, прин'іс, т'ітка, ш'іс'т'*.

Адной з найбольш адметных якасцей націскага вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца вымаўленне ў становішчы пад націскам галоснага гука [e] ў тых умовах, у якіх у іншых загародскіх гаворках выступае галосны [и] (або [і] пасля мяккіх зычных): *сен – сын, бек – бык, хётрыі, ходэв, дитэна, косэв, рэба, жэто, лёпа, тэх'ій, сёний, пей, мей, шей, рабей, старей, дубе, столе, сомé, з водé, биз рукé, з наме, рукаме, робéте, те – ты, ме(мо) – мы, вéте – вы, вонé – яны*.

Праўда, галосны [e] ў гэтых умовах і становішчы мае выразны характар не заўсёды. Нярэдка яго ўспрымаюць як вузкі гук [e], “сярэдні” паміж гукамі [e] і [и]. Ён як бы не зусім устойлівы ў гэтых гаворках па якасці, схільны да адвольных якасных ваганняў у межах ад гука [e] да вузкага [ê], блізкага да [и].

Таксама спецыфічнай і яркай асаблівасцю націскага вакалізму тараканскіх гаворак з'яўляецца і рэалізацыя галоснага гука [a] ў адпаведнасці з [e] ў іншых загародскіх гаворках: *мад – мёд, ба́роһ – бераг, ва́чур – вечар, одáжа, па́ршы –*

Начало

Содержание

Страница 151 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

першы, *читва́р, да́риво, да́вит', да́сит', на́бо, та́шча, віча́ра, вра́мн'е, тас'т', са́рце, дан', кона́ц, варх, ова́чка, ми́жэйу, шарс'т', кон'а́м* – канём, *но́жам* – нажом і г. д. Гук [a] ў гэтых умовах выступае досыць паслядоўна і выразна.

Нарэшце, да ліку характэрных прымет націскага вакалізму тараканскіх гаворак адносіцца і рэалізацыя гука [e] ў адпаведнасці з галосным [a] пасля мяккіх зычных у іншых загародскіх гаворках: *ж'э́ба* – жаба, *ш'э́пка* – шапка, *йэ́ма, вэ'ев, д'эд'ко, з'ет', йэ́чний, пйэ́тка, пйэ́тий, мн'э́со, пол'э́к* – паляк, *тил'э́* – цяля, *ми́ж'э́* – мяжа і інш.

З гэтымі асаблівасцямі націскага вакалізму тараканскіх гаворак звязаны і некаторыя іх асаблівасці ў вымаўленні галосных не пад націскам. Мае месца, у прыватнасці, рэалізацыя гука [a] ў адпаведнасці з [e], характэрная ў становішчы пад націскам, а таксама нярэдка і тады, калі падобны галосны выступае не пад націскам (*ва́чур* і *вачэ́ра*, тое ж *мадо́к, баро́гэ* – берагі, *машо́к, пасо́к, зала́нный, тапа́р* – цяпер, *манá* – мяне, *таба́, саба́, на брав, на ба́чыв*), заўсёды вымаўляецца гук [a] ў канцавым становішчы ў дзеясловах у другой асобе множнага ліку абвеснага і загаднага ладу (*хо́дита, но́сита, ста́нита, ке́нита* – кіняце і *ходэ́та, носэ́та, ста́н'та, ке́н'та* – кіньце, *пéйтa*), таксама, як і пад націскам, рэалізуецца гук [e] ў ненаціскным становішчы ў адпаведнасці з галосным [и] ў канцавым становішчы (*ле́пе* – ліпы, *зе́ме* – зімы, *не́тке, ха́те, ко́не, д'і́те, ходэ́те* – хадзіць, *пéте* – піць, *ле́те* – ліць, *носэ́те* – насіць). Аднак пасля мяккіх зычных не пад націскам тут мае месца гук [a], у той час як пад націскам у адпаведных умовах выступае, як адзначалася, гук [e] (*вэ'ала́, але вэ'ев, йачма́н', пйат'і́рка, л'аж'э́те* – ляжаць, *тэс'ача, ко́с'ат, п'і́сн'а*).

Адрозненні ёсць таксама і ў галіне кансанантызму гэтых гаворак. Але гэта толькі некаторыя асаблівасці ва ўжыванні цвёрдых і мяккіх зычных, і яны не з'яўляюцца такімі значнымі, як асаблівасці вакалізму.

Тараканскія гаворкі выступаюць асобнымі астравамі ў многіх месцах Загароддзя. Гэта, як адзначае Ф. Д. Клімчук, гаворкі некалькіх вёсак у Маларыцкім раёне,

Начало

Содержание

Страница 152 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

значны “масіў” такіх гаворак у Драгічынскім раёне. Невялікія астраўкі (адна-дзе вёскі) падобных гаворак ёсць у Кобрынскім, Іванаўскім, Пінскім і, магчыма, у іншых раёнах Загароддзя.

Чацвёртую, *паўднёвазагародскую* структурную разнавіднасць загародскіх гаворак Ф. Д. Клімчук лічыць “пераходнай” паміж сярэднезагародскімі і тараканскімі гаворкамі. Так, для паўднёвазагародскіх гаворак характэрны гук [e] пад націскам у тых жа ўмовах, што і ў тараканскіх гаворках, пасля мяккіх зычных (*свйэто, т’эжско, пйет’, йёма, ж’ёба, мор’ём’и*, хоць і непаслядоўна, але мае месца тут у становішчы пад націскам адначасова з [и] таксама і гук [e] (*син і сен, бик і бек, ходів і ходёв, рїба і рёба, мїти і мёти*), у націскным становішчы выступае ў гэтых гаворках галосны [e], а іншы раз і гук [a] у адпаведнасці з ім (*мед і мад, вёчур і ва́чур, пёрший і па́рший, овёчка і овáчка*).

Разам з тым тут, як і ў сярэднезагародскіх гаворках, рэалізуецца пад націскам гук [i] ў адпаведнасці з мінулым ь (*л’іс, хл’іб, сн’іh, ц’ілий*), гук [i] (або [и]) у адпаведнасці з [o] ў закрытых складах (*в’із, м’іцно, к’ін’, в’ін, ж’інка*). Але магчымы ў падобных умовах у некаторых з гэтых гаворак і гук [i], які нагадвае [y]. Гэта як бы губны галосны [y] пярэдняга рада (*в’уз, м’ўцно, к’ун’, ж’ўнка*). У закрытых складах пасля націску ў адпаведнасці з [e], [a] мае месца гук [и] (*хло́пцї’, камин’, дёсит’*). Характэрны мяккі зычны [ц’] (*руковіц’а, пáлиц’а, ц’áц’ка, коц’убá, пáл’ц’ув, зáйіц’, конёц’*). Але шумныя і [р] тут у становішчы перад галосным [a] не пад націскам з’яўляюцца толькі цвёрдымі (*часі, жэартўйе, праде, наша*). Толькі цвёрдымі яны выступаюць і перад галоснымі [o], [y], перад зычнымі і ў канцавым становішчы (*шум, чўйу, скажў, жбóвтий, чбóботы, жонáттий, рўчка, п’іч, ідэш, куру́, зірка, зв’ір, типёр, нїж*).

Мяжой загародскіх, або заходнепалескіх, гаворак на поўначы і ўсходзе з’яўляюцца, як адзначалася, сярэднябрэсцкія гаворкі, дзе мае месца пучок ізаглас адрозных асаблівасцей заходнепалескіх гаворак і гаворак асноўнага беларускага віду. Але, як зазначае Ф. Д. Клімчук, “галоўнымі фанетычнымі рысамі, якія

Начало

Содержание

Страница 153 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

выразна акрэсліваюць загародскія гаворкі з поўначы, усходу і паўночнага захаду, з'яўляюцца адсутнасць дзекання і цекання, цвёрдасць губных і пярэднязычных перад галоснымі [e], [и], гук [и] не пад націскам у адпаведнасці з [e], [a] пад націскам, а таксама гук [і] ў адпаведнасці з h і [i] (або [и]), а ў асобных гаворках сярэдні паміж [і] і [у] ў закрытых складах у адпаведнасці з [o] ў адкрытых". Кіруючыся гэтым, Ф. Д. Клімчук умоўную паўночную і ўсходнюю мяжу загародскіх гаворак праводзіць па поўначы Камянецкага раёна, па паўднёвым захадзе Пружанскага і далей па яго мяжы з Кобрынскім, праз Бярозаўскі раён, па мяжы Іванаўскага з Івацэвіцкім, па поўначы Пінскага, па паўднёвым захадзе Лунінецкага і па захадзе Столінскага раёна.

Размяжоўваецца гэта заходнепалеская група гаворак беларускай мовы, па заключэнні Ф. Д. Клімчука, выразным пучком ізаглас і на поўдні з валынскімі, або заходнепалескімі, гаворкамі ў складзе ўкраінскай мовы. Адпаведны пучок складаюць ізагласы такіх асаблівасцей, як оканне ў загародскіх гаворках і уканне ў заходнепалескіх украінскіх, галосны [o] пасля мяккіх зычных у пэўных умовах у загародскіх у адрозненне ад [e] ў суседніх украінскіх (*с'обстри, зил'оний* у адрозненне ад *сестри, зелений*), гук [и] пасля цвёрдых зычных у ненаціскных складах у загародскіх у параўнанні з [e] ва ўкраінскіх (*типлó, висна́, силó, до минé* і *теплó, весна́, селó, ду менé*), суфікс *-са* ў зваротных дзеясловах у загародскіх у адрозненне ад украінскіх з *-с'а*, а таксама адпаведна гук [o] ў пэўных умовах не пад націскам у супрацьлегласць гуку [і] або [и] ў суседніх украінскіх (*св'óкор, тоб'і́, топ'і́ро, подско́чити* і *св'і́кор, тиб'і́, тип'і́ро, п'ідско́чити*), мяккі зычны [т'] у адрозненне ад [к'] ва ўкраінскіх (*т'ітра́д', т'ітка, т'і́л'ки* і *к'ітра́д', к'і́тка, к'і́л'ки*), пратэтычны [h] у параўнанні з [в] (*хо́стров, हु́лиц'а*), падоўжаныя зычныя ў пэўных умовах (*нас'ін'н'е, кло́ч'ч'е, вис'і́л'л'е*) і інш.

У граматыцы гэта формы *бабéй, в'орстéй, хатéй* у родным склоне множнага ліку ў загародскіх гаворках і *баб'і́в, верстóв, хатóв* у заходнепалескіх украінскіх, адпаведна *зил'оний, дубóвий* у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду і *зелéни, дубóви* (*зелéні, дубóві*), займеннік *гéтой* у адрозненне ад заходнепалескага

Начало

Содержание

Страница 154 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ўкраінскага *отсѣй*, мяккі зычны [й], [л'] ва ўмовах тыпу *жyрyбйá, дрымл'ў* і адпаведна зычны [н'] у адзначаных украінскіх у такіх умовах – *жyрyбн'á, дрымл'ў*, пачатковы галосны [о] – *осл'óп, оhóн', хор'ix* і зычны [в] – *вслeп, вhон', вp'ix*, значная колькасць выяўленых Ф. Д. Клімчуком іншых фанетычных, марфалагічных, а таксама лексічных адрозненняў. Структурную дыялектную сістэму гаворак беларускай мовы ўтвараюць два іх галоўныя тыпы – гаворкі, што можна назваць гаворкамі асноўнага беларускага тыпу, і гаворкі беларускага заходнепалескага тыпу.

Дыялектныя тыпы Брэсцка-Пінскага Палесся выдзелены Ф. Д. Клімчуком. Ён адзначае, што на адзначанай тэрыторыі выдзелена немалая колькасць дыялектных адзінак: груп, падгруп і інш. Але ўзнікаюць новыя праблемы. Шматлікасць дыялектных адзінак, складанасць іх мазаічнага пашырэння ствараюць цяжкасці для ўспрымання дыялектнага ландшафту рэгіёна, а таксама для даследавання генезісу дыялектных груп, падгруп, зон, мікразон.

Узнікае неабходнасць трохі спрасціць агульную схему дыялектнага ландшафту Палесся, аб'яднаць многія дыялектныя групы і падгрупы ў **дыялектныя тыпы**. У межах Брэсцка-Пінскага Палесся выдзяляецца шэраг дыялектных тыпаў.

1. Гараднянскі тып. Гаворкі гэтага тыпу пашыраны ў Гараднянскім і часткова ў Глінкаўскім сельсаветах Столінскага раёна. Гэта, відаць, найбольш архаічны дыялектны тып на Палессі. Найбольш характэрнай рысай гаворак гараднянскага тыпу з'яўляецца “паўмяккасць” ці “паўмяккасць-паўцвёрдасць” зычных *д, *т, *з, *с, *н перад рэфлексамі гістарычных *е, *и: *дэ'н', тэ'пэ'р, нэ'бо, зэ'мл', до сэ'бэ'э; зы'м, сы'ла, ходы'ты' ны'ва*. Гэтая рыса была калісьці характэрна для ўсяго праславянскага свету. У далейшым адзначаная мадэль разбурылася, пазаставаліся толькі яе рэшткі. Змены гэтай мадэлі пайшлі або па паўночным шляху (у адзначанай пазіцыі “паўмяккія-паўцвёрдыя” зычныя сталі мяккімі), або па паўднёвым (у гэтай пазіцыі “паўмяккія-паўцвёрдыя” зычныя сталі цвёрдымі). У асобных дыялектных адзінках паўночная і паўднёвая тэндэнцыі спалучыліся, як, напрыклад, адбылося ў

Начало

Содержание

Страница 155 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

палескіх тыпах стрыгінскім і верхнясельдскім, пра якія гутарка будзе ісці ніжэй. “Паўмяккія-паўцвёрдыя” зычныя называюць таксама цвёрдымі невялярызаванымі зычнымі. Мы іх абазначаем значком [·] пасля зычнага.

У гарадзянскіх гаворках Століншчыны на месцы $*r_0$ не пад націскам вымаўляецца [ê] (*с'эно, сн'эг*), цеканне-дзеканне адсутнічае (*зят', д'куйу*).

2. Стыгінскі тып. Да стрыгінскага тыпу на Берасцейшчыне адносяцца гаворкі стрыгінскія (Бярозаўскі раён, цэнтр і паўночны ўсход), паўднёвацеляханскія (узмежжа Івацэвіцкага і Пінскага раёнаў), сярэднепагарынскія (наваколлі г. Століна).

Стыгінскі тып спалучае паўночную і паўднёвую тэндэнцыі рэалізацыі “паўмяккіх-паўцвёрдых” зычных $*д, *т, *з, *с, *н$ перад рэфлексамі гістарычных $*е, *и$. Перад $*е$ гэтыя зычныя цвёрдыя (*дэнь, тэпэр, нэбо, зэмлі, до сэбэ*), перад $*и$ – мяккія (*зіма, сіла, ходзіці, ніва*). На месцы $*r_0$ не пад націскам вымаўляецца [ê] або [e] (*с'эно, сн'эг; с'эно, сн'ег*), цеканне-дзеканне адсутнічае (*з'ат', д'акуйу*).

3. Верхнясельдскі тып. Да верхнясельдскага тыпу адносяцца верхнясельдскія гаворкі і традыцыйная гаворка г. Лунінца. Верхня-сельдскія гаворкі пашыраны ў цэнтральнай і ўсходняй частцы Пружанскага раёна, на паўночным захадзе і часткова ў цэнтры (востраў на поўдзень ад г. Бярозы) Бярозаўскага. У гаворках верхнясельдскага тыпу, як і стрыгінскага, зычныя $*д, *т, *з, *с, *н$ перад рэфлексамі $*е$ цвёрдыя (*дэнь, тэпэр, нэбо, зэмлі, до сэбэ*), перад $*и$ – мяккія (*зіма, сіла, ходзіці* або *ходзіці, ніва*), на месцы $*h$ пад націскам пераважна вымаўляецца дыфтонг [ie] (*с'іэно, сн'іег*). Мяккія $*д', *т'$ (у смалянцкай падгрупе толькі $*т'$) у тых пазіцыях, дзе яны не адцярдзелі, перайшлі ў [дз'], [ц'] (*ходзіці, ходзіці, з'аці*).

4. Беражноўскі тып. Да гэтага тыпу адносяцца гаворкі: беражноўскія (пашыраны на паўночны ўсход ад г. Століна), лунінскія (бытуюць на паўднёвы захад ад г. Лунінца), гаворкі асобных населеных пунктаў: г. п. Целяханы (традыцыйная гаворка; Івацэвіцкі раён), Бобрык (Пінскі раён), Вулька Лаўская (традыцыйная

Начало

Содержание

Страница 156 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

гаворка; Пінскі раён), Храпунь (Столінскі раён), Семігосцічы (традыцыйная гаворка; Столінскі раён). Гаворкамі беражноўскага тыпу карыстаецца частка карэнных жыхароў г. Бяроза і г. Пружаны). У гаворках беражноўскага тыпу зычныя *д, *т, *з, *с, *нперад рэфлексамі гістарычных *е, *и вымаўляюцца мякка: *день, тэпэр, нэбо, земл'а, до себэ; з'іма, с'іла, ход'іці, н'іва*). Мяккія *д', *т' захоўваюцца (*д'ен', ход'іт'і, з'ат'*), у некаторых гаворках спарадычна вымаўляюцца з прыгукамі [дз'], [ц'] (*дз'ен', ходз'т'і, з'ат'і*). На месцы *r₀ пад націскам вымаўляюцца [ê], [e], у лунінскіх гаворках – [i] (*с'эно, сн'эг; с'эно, сн'ег; с'эно, сн'іг*).

5. Малецкі тып. Да малецкага тыпу адносяцца гаворкі малецкія (паўднёвы захад Бярозаўскага раёна) і валішчанска-аброўскія (узмежжа раёнаў Пінскага і Івацэвіцкага). У гаворках малецкага тыпу зычныя *д, *т, *з, *с, *нперад рэфлексамі гістарычных *е, *и вымаўляюцца цвёрда (*дэн', тэпэр, нэбо, зэмл'і, до эбэ; зымá, с'ыла, ходыты, н'іва*). Дзеканне-цеканне адсутнічае. На месцы *r₀ пад націскам вымаўляюцца [ie], [ê], [e] (*с'іэно, сн'іег; с'эно, сн'эг; с'эно, сн'ег*).

6. Паўднёвапалескі, або ўласна загародскі тып. Уключае гаворкі паўночна-, сярэдне- і паўднёвазагародскія, а таксама тараканскія. Пашыраны на вялікай прасторы паўднёвай часткі Брэсцкай вобласці ад р. Заходні Буг на захадзе і амаль да р. Гарыні на ўсходзе. У гаворках паўднёвапалескага, або ўласна загародскага, тыпу зычныя *д, *т, *з, *с, *нперад рэфлексамі гістарычных *е, *и вымаўляюцца цвёрда (*дэн', тыпэр, тэ^{bl}пэр, тэпэр, нэбо, н'ібо, зымл'і зымн'а, зэ^{bl}мл'і, зэмл'і, зымн'а, до сыбэ, до сэ^{bl}бэ, до эбэ, до сыбэ; зымá, с'ыла, с'эла ходыты, н'іва*). Дзеканне-цеканне адсутнічае. На месцы *r₀ пад націскам вымаўляецца [i], у цэнтральнай і паўночнай частцы Камянецкага раёна – [ы] (*с'іно, сн'іг; с'ыно, сныг*).

7. Паўночнапалескі тып. Уключае гаворкі паўночнабрэсцкія і ўсходнепалескія. Арэал пашырэння па раёнах: Пружанскі – паўночны захад, Івацэвіцкі – поўдзень, Ганцавіцкі – поўдзень, Лунінецкі – асноўная частка раёна, Столінскі – усход. У гаворках паўночнапалескага тыпу зычныя *д, *т, *з, *с,

Начало

Содержание

Страница 157 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

*ні іх рэфлексы перад рэфлексамі гістарычных *е, *и вымаўляюцца мякка (*дзен', цепэр, цепэр, не́бо, земл'а́, до себэ́, до себе́, з'іма́, с'іла, ходз'іці, ходз'іц', н'іва*). Дзеканне-цеканне паслядоўнае. На месцы *ь пад націскам вымаўляюцца [ê], [e] (*с'эно, сн'эг; с'эно, сн'ег*).

8. Сярэднебеларускі тып. Уключае гродзенска-баранавіцкую і слуцкую групы гаворак. Сістэма гэтых гаворак вельмі блізкая да сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

На карце “**Дыялектныя тыпы Брэсцка-Пінскага Палесся**” нумарамі пазначаны дыялектныя тыпы: 1 – паўднёвапалескі (уласна загародскі), 2 – малецкі, 3 – гараднянскі, 4 – стрыгінскі, 5 – верхнясельдскі, 5а – смалянiцкая падгрупа верхнясельдскага тыпу, 6 – беражноўскі, 7 – паўночнапалескі, 8 – сярэднебеларускі.

[Начало](#)

[Содержание](#)

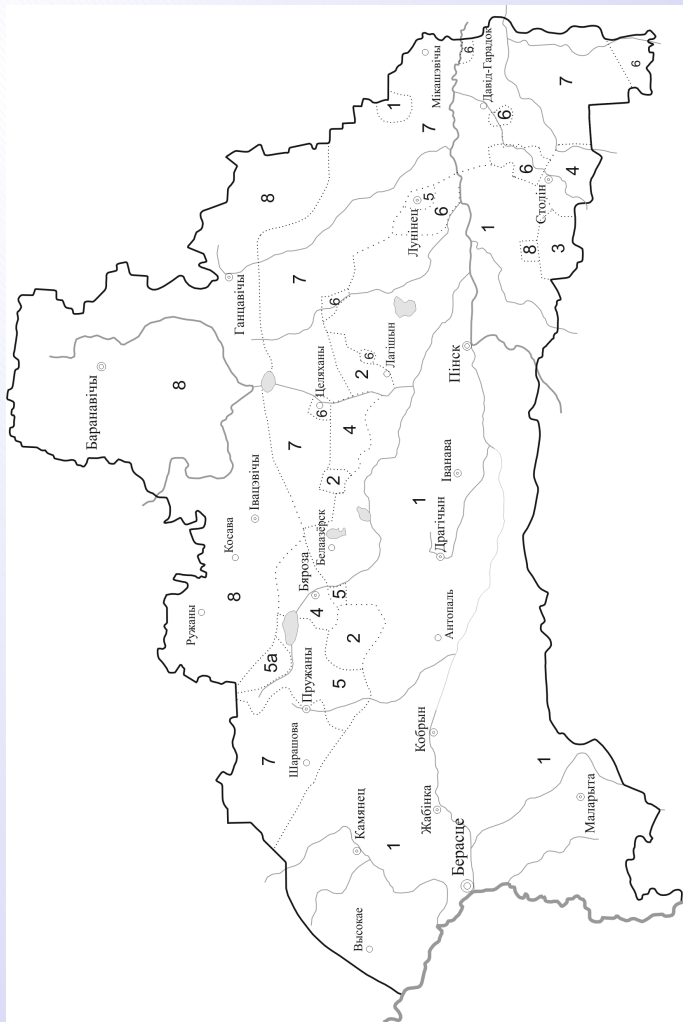

[Страница 158 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закреть](#)

Начало

Содержание

Страница 159 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Матэрыялы да практычных заняткаў

Практычныя заняткі 1, 2. **Уводзіны** **Прадмет і задачы дыялекталогіі**

Тэарэтычныя пытанні

1. Дыялекталогія, гаворка, групы гаворак, дыялект.
2. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.
3. Асноўныя дыялектныя адрозненні.
4. Паняцце дыялектнай зоны.
5. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі.

Практычныя заданні

1. Прачытаць тэксты для моўнага аналізу № 1–14 (дадатак А), выявіць рысы, якія адрозніваюць гаворку ад літаратурнай мовы. Вызначыць, да якога дыялекту належыць гаворка.

2. Прааналізаваць прыклады, запісаныя ў розных гаворках Беларусі, і вызначыць супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні. Выпісаць іх па групах: фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя.

Бо?цян (Слуцкі р-н), доў, проўда, сказоў (Слоніўскі р-н), ідзэ, пяэ, вядзэ (Капыльскі р-н), па лясо́х, у грыбо́х (Клецкі р-н), нага́, вада́, бага́ты (Мінскі р-н), нога́, вода́, бога́ты (Столінскі р-н), ідзэ́ць, пяэ́ць, вядзэ́ць (Аршанскі р-н), даў, праўда, сказаў (Рэчыцкі р-н), бўсел (Мінскі р-н).

3. Па тлумачальным слоўніку беларускай мовы вызначыць значэнне наступных слоў (словы ўзяты з “Беларуска-рускага слоўніка” (1962)). Звярнуць увагу на стылістычныя паметы, патлумачыць розніцу падачы.

Аслізлы *разг.*; відны *обл.*; вокнішча *обл.*; гарышча *обл.*; гламазда *обл.*; гожа *обл.*; дзядзінец *обл.*; духмень *обл.*; журбота *разг.*; заёрзаць *обл.*; забарсаць *разг.*; клікун *обл.*

Начало

Содержание

Страница 160 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Лінгвістычная геаграфія

Тэарэтычныя пытанні

1. Асноўныя паняцці лінгвагеаграфіі.
2. Лінгвагеаграфічныя працы беларускай мовы.
3. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт.

Практычныя заданні

1. Прачытаць параграфы з “Праграмы для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” Я. Ф. Карскага. Адказаць на пытанні: 1. Якія дыялектныя з’явы запісалі збіральнікі? 2. Ці адлюстраваны яны на “Этнаграфічнай карце беларускага племені” Я. Ф. Карскага (ДАБМ, карта VII)? 3. Якім дыялектам беларускай мовы ўласцівы гэтыя асаблівасці?

2. Складзі карту “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі”. Супаставіць яе з картай “Дыялекталагічная карта рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII), вызначыць і патлумачыць адрозненні.

3. Якія два тыпы пытанняў прапаае праграма, па якой сабраны матэрыял для ДАБМ. Разгледзець карты № 228, 250, 336, 337 ДАБМ і адказаць, як падаецца матэрыял, сабраны па гэтых пытаннях.

“1. Як у вас называецца:

156. Як называецца столь у хаце: столь, паталок, пакот. . .

176. Як называецца пасуда для малака: кушын, збанок, гладыш, гарлач, стаўбун, кухлік. . .

2. Ці ўжываюцца ў вас словы і ў якім значэнні:

274. Мост – а) падлога; б) падмосткі, дзе спяць?

281. Ляда – а) высечаны ўчастак лесу, які раскарчоўваецца пад поле; б) сарнякі ў абмалочаным збожжы; в) набіліцы ў кроснах?”

Начало

Содержание

Страница 161 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Практычныя заняткі 3, 4. **Фанетыка**

Фанетычная транскрыпцыя

Тэарэтычныя пытанні

1. Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў.
2. Фанетычны алфавіт.
3. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі.

Практычнае заданне

Прачытаць тэкст для моўнага аналізу № 5 (**дадатак А**), запісаны арфаграфічным пісьмом, затранскрыбіраваць яго.

Вакалізм і кансанантызм

Тэарэтычныя пытанні

1. Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі.
2. Ненаціскны вакалізм.
3. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак.
4. Оканне ў беларускіх гаворках.
5. Еканне ў беларускіх гаворках.
6. Ікавізм беларускіх гаворак.
7. Уканне ў беларускіх гаворках.
8. Змены зычных у гаворках.
9. Асіміляцыя і яе віды. З'ява дысіміляцыі.
10. Падаўжэнне зычных у гаворках.
11. Эпентэза, метатэза, пратэза як від змен зычных гукаў.

Начало

Содержание

Страница 162 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Практычнае заданне

З тэкстаў для моўнага аналізу № 1–6 (дадатак А) выпісаць усе фанетычныя з’явы, скласіфікаваць іх. Вызначыць, якому дыялекту яны характэрныя.

Практычныя заняткі 5–9. **Марфалогія**

Граматычныя асаблівасці назоўніка

Тэарэтычныя пытанні

1. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду.
2. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку.
3. Катэгорыя склону ў гаворках.
4. Асаблівасці першага скланення назоўнікаў.
5. Асаблівасці другога скланення назоўнікаў.
6. Асаблівасці трэцяга скланення назоўнікаў. Скланенне назоўнікаў множнага ліку.
7. Архаічныя канчаткі *-ох* (*-ôx*, *-yox*), *-ex* назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.
8. Рознаскланяльныя назоўнікі.

Практычнае заданне

Вызначыць, якія адрозненні ў катэгорыях роду, ліку і склону паказаны ў наступных словах. Назваць дыялектныя і агульнаўжывальныя рысы.

Ляжалі ў ровя, у вёсца, кацялок супу, была жызня, многа песняў, селі на вароцех, аб дзяўкох, кот половыў мышы, пры бацьковы, даць есці парасю, стаяла на дарозя, дзве градзе, паехаў за дравіма, чыстая бланка, літра малака, фіранкі на абедзве акне, выганяць у полё, бацько доў у пасагу, у дубох, нехта прадае куры.

Начало

Содержание

Страница 163 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Граматычныя асаблівасці прыметніка і займенніка

Тэарэтычныя пытанні

1. Асаблівасці ўжывання поўнай і кароткай форм прыметніка.
2. Сцягнутая форма прыметніка.
3. Скланенне прыметнікаў.
4. Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі.
5. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэнняў у гаворках.
6. Указальныя займеннікі.

Практычныя заданні

1. Вызначыць, якія з форм займеннікаў дыялектныя. Чым яны адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных форм (асновай, канчаткам, націскам)? На тэрыторыі якога дыялекту сустракаюцца?

1. У тэй бабы была свая дачка. 2. Узаром кагалам, пасеім штоль у калхоз. А хтоль і на сабе араў. 3. Іна была і цётка і цётка ейная была адна. 4. Сёго року шэ нэ было. 5. Вітэ намы ганьбуэтэ. 6. Саша, ты. Верна, знаіш што, чаму твой цяёёнок такей харошый. 7. Ім же трэбо кождому хозяйство.

2. Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў. Вызначыць асаблівасці ўтварэння ступеней параўнання; форм ліку, роду і склону; поўных і кароткіх формаў.

1. А бярозаў грып і чорны – велька разніца. 2. І шапка смачнейша, ён многа салошчы і многа смачнейшы. 3. Бліны пяклі йішменныі, аўсянныі, грецкіі. 4. А выхадноё было куплёнэ. 5. А балотна вада, дак яна ж гразна. 6. Наткуць юпак у клетачку: клетачка сінянька, клетачка зялёнянька, клетачка жоўцянька і фарсяць. 7. А цэп рабілі так: палка адна доўга, другая – карочайша. 8. У нас клуб вэлыкы. 9. У добрую пагоду едзіш у лес.

Начало

Содержание

Страница 164 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Граматычныя асаблівасці лічэбніка

Тэарэтычныя пытанні

1. Формы скланення колькасных лічэбнікаў *адзін (адна, адно), два (дзве), тры, чатыры* ў беларускіх гаворках.
2. Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад *пяці* да *дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*.
3. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

Практычнае заданне

Выпісаць лічэбнікі. Растлумачыць, чым яны адрозніваюцца ад адпаведных форм літаратурнай мовы.

1. Дзевіць гадоў мела, пашла службыць.
2. Пе?цяра дзяцей мая.
3. Троячка дзяцей мая й Маня мая.
4. У Мані тры комнаце, кухня чацвёрта.
5. Ужэ дзве сцяне вы?валі.
6. У яе летась было дваццаць двоя.
7. Што я з вамы пяцерыма буду дзельць?
8. А Дунька ш чатыромы хлопцамы жыве.
9. Еслі ў бацька тры сыны, йім же трэбо кождому хазяйство.
10. На двух дзяўчат тры раткі даюць.

Граматычныя асаблівасці дзеяслова

Тэарэтычныя пытанні

1. Разнастайнасць канчаткаў дзеясловаў.
2. Граматычныя формы будучага часу.
3. Формы загаднага ладу ў гаворках.
4. Зваротныя формы.

Практычныя заданні

1. Выпісаць дзеяслоўныя формы. Якія з іх агульнапашыраныя, а якія дыялектныя?

Начало

Содержание

Страница 165 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

1. Скіняцца хуста, круцячыся, далоў, хоць хто падымя, тады кіняш танцаваць, возьмяш хусту ды на галаву. 2. Хазяечка, міленька, памажэця мне хоць адзецца! 3. Быў яшчэ кавалер, прынясець мне есці, у тварох накрышыўшы й хлеба, й бліноў. 4. Што ня робя – усё с песьнямы. 5. Даўней ні было такой яды, як цяпер ядзём. 6. Водзюцца белкі, заіц. 7. Рас мы купалісі, плыла, адна галава відаць. 8. Мо дзве хаце асталосо пасля вайны. 9. Зожнэм жіто, у снопочкы пов’яжемо. 10. Што ш табе шчэ расказаці? 11. Лапцей ні было каму плесць. 12. Воны кормляць курэй. 13. Трэба будэ напісаці ёму. 14. Тата ўжо быў перш памёршы.

2. Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў з тэкстаў для моўнага аналізу № 1–9 (дадатак А). Ахарактарызаваць іх.

Граматычныя асаблівасці дзеепрыслоўя і прыслоўя

Тэарэтычныя пытанні

1. Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках.
2. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*.
3. Формы ступеней параўнання прыслоўяў.

Практычнае заданне

Выпісаць прыслоўі, паказаць іх значэнне і ўтварэнне.

Басанош ышла, хадзіць уваласах, хадзіць напяхату, дарога дрэнная, пакуль абуя, табе лацно, зранні ўстала, на стале няма, саўсім ніяк зроблена, як урэжу, урэжу нао?глеў, обувала чобуты, була мэнча, йшлы надаўгат, нек вышлі, трэбо мусово йіхаты, зложы наопашкы, есць папоўніцы, цалюткі дзень, выціў нагбом.

Начало

Содержание

Страница 166 из 188

Назад

На весь экран

Закрыць

Практычныя заняткі 10. **Сінтаксіс**

Тэарэтычныя пытанні

1. Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў.
2. Бяззлучнікавыя сказы.
3. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў дыялектнай мове.

Практычнае заданне

Вызначыць спосабы выражэння залежнага слова ў дзеяслоўных словазлучэннях.

1. Пашукай мях́а на траву? (в. Валеўка Навагрудскага раёна).
2. Купі?лі зруп (в. Дземяшы Пастаўскага раёна).
3. Гусі заганю ў хлеў (в. Валеўка Навагрудскага раёна).
4. Сяджу сабе ды ўнукаў гадую (в. Зарачча Браслаўскага раёна).
5. Сыны пагадаваў (в. Трайчаны Любанскага раёна).
6. І забалелі яму ногі (в. Вараны Докшыцкага раёна).
7. У мяне так баліць галава (в. Карпавічы Вілейскага раёна).
8. Я тады на грышу хварэла (в. Хоўхлава Маладзечанскага раёна).
9. У нас дачка балея зопам (в. Таль Любанскага раёна).

Практычныя заняткі 11, 12. **Лексіка**

Тэарэтычныя пытанні

1. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.
2. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.
3. Супрацьстаўленья двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы).
4. Несупрацьстаўленья дыялектныя адрозненні.
5. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы.
6. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні

1. Вызначыць значэнне слоў.

Начало

Содержание

Страница 167 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Дордзік, свесь, вугна́, пабабіцца, трыб, барлёшы, змынюшчаты, галузувато, цвічыць, віткадок, кондлушыты, атопак, галашчок, грэбкі, кокора, лобакі, прыпусціць, оберэц, яружына.

Даведка: сястра жонкі, абутак з рызіны, пакрыцца бугаркамі, абрэзанья гумавыя боты, блін з бульбы, сырое халоднае надвор'е, надакучлівы чалавек, лясная просека, даць мянушку, моцны мароз, жорстка біць, трымаць у строгай дысцыпліне, пайсці хутчэй, клінковы тварог, зношаны лапаць, вёслы на ўключынах, невялікі вадаём, частка каркаса лодкі, купка поля сярод лесу.

2. З дыялектнага слоўніка выпісаць: а) 5–7 слоў, якіх няма ў літаратурнай мове; б) 7–10 слоў, якія адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных суфіксамі і прыстаўкамі; в) 3–4 словы, якія адрозніваюцца значэннем.

3. Выпісаць 2–3 слоўнікавыя артыкулы з “Дыялектнага слоўніка” Ф. Янкоўскага, прааналізаваць іх будову, параўнаць з будовай слоўнікавых артыкулаў “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы”. Зрабіць вывад пра спецыфіку будовы слоўнікавага артыкула ў дыялектным слоўніку.

Практычныя заняткі 13, 14. **Фразеалогія**

Тэарэтычныя пытанні

1. Агульнае азначэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма.
2. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў.
3. Многазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове.
4. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі.
5. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках.

Практычныя заданні

1. Выпісаць са слоўнікаў прыказак 10–15 устойлівых адзінак, у склад якіх уваходзяць дыялектызмы. Раскрыць значэнне дыялектных лексем па дыялектных слоўніках.

Начало

Содержание

Страница 168 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

2. Патлумачыць значэнне фразеалагізмаў.

Муху зловіты, на свойі колэса оглянўтысь, накрывітыся хвостом, носок заглядае ў пысок, рогы положыты, стрыгчы зубамы, тараторы розводыты, як шчылюбыны шчытають, бы дурному свій, вівэрнуць кожуха, жмурэм пойці, капорэ вонэ, нёмір стоць, пойці скрэдомарозрэзаць хлеб.

3. Карыстаючыся фразеалагічнымі слоўнікамі, выпісаць па тры прыклады на варыянтнасць, сінанімічнасць, мнагазначнасць, антанімічнасць і аманімічнасць у дыялектных фразеалагізмах.

Практычныя заняткі 15. **Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі**

Тэарэтычныя пытанні

1. Групы гаворак на тэрыторыі Беларусі.
2. Асноўныя фанетычныя адрозненні груп гаворак.
3. Асноўныя марфалагічныя адрозненні груп гаворак.
4. Гаворкі Брэсцка-Пінскага Палесся.
5. Асноўныя фанетычныя асаблівасці гаворак Брэсцка-Пінскага Палесся.

Практычнае заданне

З тэкстаў для моўнага аналізу № 1–6 (**дадатак А**)) выпісаць усе фанетычныя з’явы, класіфікаваць іх. Вызначыць, якому дыялекту яны характэрныя.

Начало

Содержание

Страница 169 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Матэрыялы для кантролю ведаў

Пытанні да заліку

1. Дыялекталогія як навука. Асноўныя паняцці дыялекталогіі.
2. Паняцце пра тэрытарыяльныя дыялекты і іх паходжанне.
3. Сацыяльныя дыялекты (сацыялекты).
4. Народныя гаворкі і сучасная беларуская літаратурная мова.
5. Дыялекталогія і нормы беларускай літаратурнай мовы.
6. Народныя гаворкі і духоўная і матэрыяльная культура беларускага народа.
7. Дыялекталогія і анамастыка.
8. Лінгвагеаграфія як раздзел мовазнаўства і яе асноўныя паняцці (тэрміны).
9. Лінгвістычная карта і спецыяльная сістэма ўмоўных знакаў.
10. Дыялектная зона і дыялект і іх дыферэнцыяцыя.
11. З гісторыі лінгвагеаграфіі і дыялекталогіі (Г. Венкер, Ж. Жылберон).
12. Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК) і яе дзейнасць.
13. Навуковая дзейнасць П. А. Бузука.
14. Я. Ф. Карскі – заснавальнік беларускага мовазнаўства і дыялекталогіі.
15. Польская славістыка і беларускія народныя гаворкі.
16. Дыялекталагічная праца на Беларусі ў пасляваенны час.
17. “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” і яго сутнасць.
18. “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” (ЛАБНГ) і яго сутнасць.
19. Беларуская дыялекталогія і міжнародныя праграмы па лінгвістычнай геаграфіі.
20. Сучасная навуковая кваліфікацыя лінгвістычных атласаў.
21. Супрацьстаўленныя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.
22. Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту.
23. Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту.

Начало

Содержание

Страница 170 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

24. Сярэднебеларускія гаворкі (асобны структурны міждыялектны тып) і іх пашырэнне.

25. Моўныя асаблівасці заходнепалескай групы беларускіх гаворак.

26. Націскны вакалізм.

27. Ненаціскны вакалізм.

28. Асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках.

29. Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду, ліку, склону назоўніка.

30. Асаблівасці ўжывання і ўтварэння формаў прыметніка ў дыялектнай мове.

31. Формы скланення колькасных лічэбнікаў у беларускіх гаворках.

32. Дыялектныя асаблівасці ўжывання дзеясловаў. Асаблівасці ўтварэння лексіка-граматычных форм.

33. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі.

34. Складаныя сказы ў дыялектнай мове.

35. Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў.

36. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове.

Кантрольны тэст

Кантрольны тэст

Начало

Содержание

Страница 171 из 188

Назад

На весь экран

Закреть

Спіс рэкамендаванай літаратуры

1. Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні : зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; рэд.: В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч, Т. М. Трухан. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 263 с.

2. Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні : зб. навук. арт. Вып. 2 / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; рэд.: В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч, Т. М. Трухан. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 264 с.

3. Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні : зб. навук. арт. Вып. 3 / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філіял “Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы” ; рэд.: В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч. – Мінск : Беларус. навука, 2014. – 304 с.

4. Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні : зб. навук. арт. Вып. 4 / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; рэд.: В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч ; рэдкал. І. У. Галуза [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2016. – 394 с.

5. Беларуская дыялекталогія: матэрыялы і даследаванні : зб. навук. арт. Вып. 5 / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; рэд.: В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч ; рэдкал. І. У. Галуза [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2018. – 403 с.

6. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняяга Над’ясельдзя). Лексіка / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.

7. Босак, А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняяга Над’ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. Босак, В. Босак. – Мінск, 2005. – 94 с.

8. Гапоненка, І. А. Беларуская дыялекталогія : вучэб.-метад. комплекс для студэнтаў філал. фак. па спецыяльнасці “Беларуская філалогія” / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. – Мінск : БДУ, 2008. – 222 с.

Начало

Содержание

Страница 172 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

9. Гапоненка, І. А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. – Мінск : Выш. шк., 2002. – 22 с.

10. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : карты. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1963. – VIII + 338 карт.

11. Жывое наша слова : дыялектал. зб. / рэд.: Л. П. Кунцэвіч, І. Я. Яшкін. – Мінск : Беларус. навука, 2001. – 352 с.

12. Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : БелЭН, 2006–2007. – 3 т.

13. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 294 с.

14. Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : БДПІ, 1994. – 82 с.

15. Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка : у 2 ч. / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : БДПІ, 1993. – Ч. I. – 52 с. ; Ч. II. – 66 с.

16. Леванцэвіч, Л. В. Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка / Л. В. Леванцэвіч. – Брэст : БрДУ, 2001. – 135 с.

17. Леванцэвіч, Л. В. Беларуская дыялекталогія : вучэб.-метад. комплекс / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2014. – 123 с.

18. Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / укл.: Г. Ф. Вештарт [і інш.] ; Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 353 с.

19. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998. – 5 т.

20. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак / пад рэд. Р. І. Аванесава, К. К. Атраховіча (К. Крапівы) і Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Выш. шк., 1969. – 318 с.

Начало

Содержание

Страница 173 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

21. Самуйлік, Я. Р. Гаворкі Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2009. – 199 с.

22. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы ; уклад. В. Д. Астрэйка [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 529 с.

23. Чарнякевіч, Ю. В. Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны / Ю. В. Чарнякевіч. – Мінск : Тэхналогія, 2009. – 255 с.

[Начало](#)

[Содержание](#)

[Страница 174 из 188](#)

[Назад](#)

[На весь экран](#)

[Закреть](#)

Неколі казлі, шоб діты не топталі жыта. А обычно дэты, і я знаю. Неколі, помню, в хованкі по жыте. Ну як хто-нэбудзь побачыт, да накрычат, да кажут: “Вы знаеце, че не? Там Русалкі жыву́т с прача́мі. Ну, такі́е прачы́ булі́. Ну, такі́е неколі́ прачы́ булі́. О тут неколі́ болото́ було́ за гэтымі́ хата́мі. І вода́, і жабы́, жабы́, жабы́ кругом кру́мкалі. Руча́йнік був ту́то вот. І вот як наччу́т полотён зімо́ю. А весно́ю вжэ ростіла́лі вот так по воде́. Так і лежа́лі по воде́, отбэльвалі́ся, а пото́м іх выма́лі, ложы́лі на такі́ слон дере́янны, і былі́ такі́е праче́. Тут дэржы́ш за ручко́ю. Хозя́ін іх усе́х посек на дрóва. Тут такее́ шырше́е, а под ні́зом зубы́-зубы́-зубы́ такі́е ўжэ́. І вжэ́ высно́ю бабы́ ты́мі прача́мі лупя́ть. Выбэльвалі́, выбэльвалі́ так ты́е полотна. То неколі́ пужа́лі нас руса́лкамі: там руса́лкі с прача́мі – заб’е́. Хто там боя́всь тых руса́лок. Бэга́лі, ныдэ́ нэ ба́чылі. Руса́лкі булі́ жэ́ншчыны. А я ны́ знаю́ які́е. Ну я іме́ла в віду́ неколі́, шо воны́ не такі́е ўжэ́ і злы́е. А як чыта́ла неколі́ про ту́ю новогóднюю́ ноч. Хто ё́го напіса́в про тых руса́лок. Як та́я була́ паны́чка, чы як е́і, панны́чка. То там наоборо́т. Тако́е во. А в нас это́ іме́лі в віду, што́ тако́е, ну, злэ́е, стра́шнэе, раз заб’е́. Зна́чыть, ужэ́ плохее́, раз заб’е́. А тыпэ́р, тыпэ́р діты́ вжэ́ тако́го ны́ знаю́ть.

Шляжко В. І., 1922 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Рудня Івацэвіцкага раёна, малапісьменная.

Тэкст № 2

На одні́х буськах ужо́ дзі́вімся. А вот буська́ нема́. Она́ одзіно́кая. Дзэ́ток вы́годовала, а то ж яйца́ наі́граны. Той, мо́жэ з другі́мі наі́грова́ла. Буські́ так як лю́дзі, он пропа́дзёт, то она́ за друго́го. У ты́я го́ды прылета́е, то б’ю́цца воны́, буські́, а ця́пера не. Я вы́йду сама́, той на гэ́тых бусек но́ і дзі́влю́ся. А о́ні расту́т.

Начало

Содержание

Страница 175 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Молодзенькіх двое. Это ж она нечыим корміць. Адзінбая. Прылятае пару раз яе проведасць, то мо другій. Як у молодых ёсця любовнікі. Можэ прапав, ці подох, вот якая бэда.

А некалі пойдзі у лес, то пташачкі спываюць. Да во, у пташачкі голывка маленька і вуткі маленькі. А она знае, колы адляцеці і колы прыляцеці. Да свое месцэчко найці, дзе она была. Это подумаць. Як жа зіму оны адлятаюць пташачкі. А у мяне пташачка була, я курам ставіла воду, а воні мне шлі, оно кіт сядзеў коло мане, а пасле раз, як скочыў і забраў аднэ, скочыў і задушыў яе. А она тая пташачка. А часта бачу, як я іду, а она вылеціць перэдо мною да і поскача тая пташачка. А то кіт забраў, то була пліска, шо скача з доўгім хвастом. Да кіт задушыў. Задушыў, а она засталася адна і вжэ трэці год як у тэі пташачкі нема пары. То гэ мне шкода яе. Гэнь во іду дажэ коло магазіна она мане встрыт і абідзе, встрыт на дарозе. Я іду і она перэдо мною побэгае крошкі, тоя пташэчка. Я на дашчэчку пасыплю да под яблоньку положу. І вжэ она манэ знае. Ужэ мо тры годы аднёнька. Ніколі шоб з кім. А я думаю, бо я адна жыву, то она зо мною.

Куратнік Г. А., 1922 г. н.,
урадженка і жыхарка в. Святая Воля Івацэвіцкага раёна,
малапісьменная

Тэкст № 3

Раньшэй як жэж было, раньшэ ны так як зара ходять. Прыходять у сваты нйділь дэві до свадьбы, договоряця і свадьба. А свадьба тая: збыраюця до невесты невестыны родственнікі збыраюця, а до жыніха жыніховы. І поснідають, покушають і невеста йідэ до цэрквы, а жыніх собі йідэ до цэрквы. Коньмы, коны позапрагають. Ны вмэсте, ну, як з другога сыла, то він йідэ своїмы кіньмы. І в жыніхаййдуть одны мужыкі, мушчыны, а у дівкы вжэ ййдуть і свахы ййдуть усі. Ну й там пуд цэрквыю вжэ встрыця. Пovýнчяюця, тогды жыніх садовіть невесту на свій віз. І пойыхалы до невесты. Там посыдыть, посыдыть і вжэ вэчэр, вжэ жыніх отправляеця

Начало

Содержание

Страница 176 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

додóму, одйїжьджяе, бо нівэста надвóдыть його із свата́мы. Шэ спыва́ють, подаркы дае ля ма́тэры і ба́тьковы, ну, білы матерья́л. На дру́гый дэнь знов позбыра́еця родня́, посні́дае, прыйыжьджяе жыні́х уже за нівэсто́ю. Вэ́купляюць ко́су, о, потом вэ́куплять, вжэ п́дуть по жыні́ха на двір зва́ты, а нівэсту схава́ють, поса́дять стару́ю ба́бу, мужыка́ за невесту́ вузьму́ть, от такы́ посмыпо́ця. Но і тоды́ вжэ як усё конча́еця прыхо́дыть жыні́х, вжэ неві́ста сыды́ть і вжэ жыні́ха обво́дять. Неві́ста сыды́ть за столóм, а жыні́ха обво́дять кругóм стола́ тры ра́зы. І вжэ неві́ста но́гы ёму пэрэста́вляе. Ну, ты сыды́ш за столóм і тако но́гі жыні́ху пэрэста́выць. Сэб він пэрэсту́пыв, то будэ покі́рний, а йі́ншы́й то вьзэ́мэ пудобье́ но́гы і всё. Ну і вжэ сыды́ть, сяда́ють, там погуля́ють трóхы, погуля́ють, поді́лять корова́й молодухы́н і всё, і тоды́ сядуць шчэ пойдя́ть трóхы і забыра́ють молодуху́. Забыру́ть тую молодуху́, повэзу́ть, чырэ́з яку́ю годы́ну чі пувторэ́ вжэ пэрэзвы́ й?ідуть, вся роды́на йы́дэ молоду́шына і там ужэ сні́данне бэру́ть, то зара́ нымá тако́го шо гэ́то, а колы́ як молодуха́ йдэ так трэ́ба ручныкэ́ вышы́ва́ты, штук п'ять – ші́сть, насты́льныкы. Ну і вжэ як пэрэд сні́даннем тым, быру́ть зныма́ють з пэршого́ стола́, всё скыда́ють і вжэ вона́ там насты́льныкы стэ́лэ усі́, кі́ко там вона́ ма́е, всі́ на одён стыл і кладэ́ сні́данне, ну і на дру́гый стыл кладэ́, а ручныкэ́ вжэ розві́шуюць на óкнах, на ря́мки, порозві́шуюць усю́ды і вы́шыты ручныкэ́. І вжэ потом гэ́того, сні́данне пойдя́ть і забыра́юця йі́хаты. Пырэ́звэ пойду́ть, а корова́й ді́лять вжэ на трэ́тій дэнь у кавале́ра. А як молодухі́ ді́лять корова́й, то там, ну тоже булы́, ну то ра́ньшэ булы́, шо там подаркы ма́ло хто клав, там як по́ложать тры рублі́, п'ять рублі́в. А вжэ як тако блы́сько дэ́ із сыла́ своё́го, то вжэ на трэ́тій дэнь збыра́еця шчэ роды́на гэ́та, йы́дуть там сні́даты до молодухы́, а молодуха́ тоды́ вжэ пыры́дыва́юця в цыганы́ і, шчо там ны робы́лы. І докторі́, узьму́ть у грэ́лку набыру́ть во́дки і даю́ть, і вко́лы даю́ть з горі́лки, і з тэ́і, і проми́вку ро́блять. І вся́чыну робы́лы. Ну як вжэ далэ́ко, то тако. А як твуй па́па жыні́вся, то тоже вже на дру́гый, не на трэ́тій дэнь уже попрыхо́дылы. Уже ты́ стовпы́вськы попрыхо́дылы. Той Ва́ся с Пугачёвкы. Дя́тько Ва́ся, то той, вже одра́зу, із са́мого рання́. Мні́ там, ка́же, ны нара́выця, мні́ тут

Начало

Содержание

Страница 177 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ліпш наравыця. Потом усі попрыіжджялы. Молодўху вызўть із собою сюды вже, о. Прыставлялыся такó.

Галавейка В. М., 1926 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Агароднікі Жабінкаўскага раёна, малапісьменная

Тэкст № 4

Ну ішла неўста замуж. В субóту собіралы, гэтых, подружок, выно́чкі плылы́, молодўй прывязувалы до ко́сэй. А потом вішалы лэ́нты на той выно́чок. Молода́я з лэ́нтамы такі́мы була́, нівэста.

Хватў шы́лы, пэ́сні спыва́лы, корова́я пыклы́, мысы́лы. Кулака́мы ны мысы́лы, бо потому шо будэ жыні́х нівэсту бы́ты, як кулака́мы. А так, пальца́мы, потом на столі́ обва́лювалы, потом палы́лы пэ́чку. У нас такі́ большы́і ста́вылы вэ́ткі, обыва́лы ті́стом такі́м, тройча́ткі называ́лыся, двойча́ткі. В пэ́чке обпі́калы і́х, ма́залы ййі́цэм. І вжэ як поса́дять корова́я на лопату́ такўю большўю́, гэтого, поса́дять у пі́ч тогó корова́я, потом мы́ють ру́кі, выно́сят на двур і спыва́ють пі́сьню, пі́сню вжэ пою́ть. Як гэто вжэ пою́ть, тую пі́сню.

Корова́йнычкі ру́кі мы́лы
Пуд вы́шыньку во́ду лы́лы,
Коб вышы́нькі плоды́лыся,
Молоды́ любы́лыся.

І гэтак тры ра́зы, гэтого, спыва́ють. Потом выйма́ють тогó корова́я. Собыра́ють родню́ і вжэ прыхо́дыть жыні́х до нівэсты́ по хусткі́, называ́лысь, у нас называ́ють. І вжэ кві́ткі тогды́ вшчы́пляють. Дру́жкі ля жыні́ха і ля свідэ́теля. Свідэ́теля тогды́ ны було́, называ́вса ча́шнык.

Ча́шныковы даю́ть платка́ в карма́н. Тыпэ́р ужэ ны даю́ть. Платка́ в карма́н кладу́ть молодóму. І цві́ты бра́лы гэто вжэ ті́па нівэсту купля́ють. Ну, а на дру́гі дэ́нь вжэ іду́ть у цэ́ркву вынча́тысь. Тыпэ́р то вжэ в субóту. Чы як ро́блять. Тогды́ то в ны́ділю бу́ла сва́дьба.

Начало

Содержание

Страница 178 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

А в поньдiлок прыданы. Вжэ быруць, тогды назывався кухор. Быруць тогo кyфpa на коня, становяць на повозку. Садяцца, той чашнык, там, шэ хто. I йiдyть ужэ на тым кyхровы аж до жынiхa. Прыданэ ужэ называюць. Постiль вызyть ужэ тогдa. Гэто постiль як забыраюць невэсту, постель з невэстою. Йiдyть двi чы тры постiльныцы, як у нас называюць, постiль слaты молодым. Постылаюць потoм, такi шyтки, вылкi быруць у сараi, пэснi поюць. А потoм о так. А потом ужэ як у поньдiлок iдyть до жынiхa. Прыданэ у нас называюць. На скрынi туй йiдyть. Там жынiх ужэ той выхoдыць i сват. Там скупляюць ужэ. Кyлькi скажyть там грoшэi, вoткi.

Василеўская В. А., 1934 г. н.,
ураджэнка i жыхарка в. Здзiтава Бярозаўскага раёна, малапiсьменная

Тэкст № 5

Трыццаць тры гoдa жывy аднa, бэз мужыкa, мiй мужык умэр в колхoзе на рoбoтэ, дэнь рoбiв у Тышковiчах, солoму збырав, колысь нэ булo чым кормыты скoтыны. Прыiхав сюды в Глынную на гэту конаву i вот смэрть спoткaлa йoгo, прывэзлi мнe нэ жывoгo. Двoе дэток у мэнэ вмэрлo. Пэрышы хлoпчык вмэр, затым по два гoдiкa, родылася дэвoчка, тожэ пубулa гoдiкa помэрлa, родoвся трэти послa тых дэток, гэты слава Бoгу ну шчэ покyдa жывый, в армii служыв, iнстытyт кoнчыв, до армii кoнчыв мeдучылiшчэ. Прыйшoв з армii, пoйшoв в iнстiтyт мeдeцiнскi гэтой, зaрэ рoбыть урачoм, двoе з ёгo дэтэй хлoпeть i дiвчына. Хлoпeть рoбыть пiсьмены пэрэвoдчык у Мiнску. До мэнэ прыезжаюць нэ вэльми чiсто, бо далé?кo. Во такo i жывy, колупаюсь. Да i прожылa гэтак i зaрэз жывy. А прожылa вжэш ужэ мнoгo, вжэ вoсeмдэсят шэсть год прожылa, я i нэ дyмалa, шo гэтулькi прожывy, а прожылa, шo зрoбiш, тэжкaя жызнь мoя.

Краўчук М. С., 1927 г. н.,
ураджэнка i жыхарка в. Карсынь Iванаўскага раёна, малапiсьменная

Начало

Содержание

Страница 179 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Тэкст № 6

Я ўмею лён сеяць. Чэрыз плячо – вядро, насыпліш сюды з мішка і пашоў сеіць. Мы ляшылі. Ляшыць ето што. Вот іду́т тры, чаты́рі, пяць старікоў рядко́м, у плячо́. На́да ў дзве жме́ні: раз во сюды́ кі́ніш, раз во сюды́. І слéдующ́ій так. А кала паслédняга, што б знаць даку́да пасе́яна, прыме́рна іду́ я – дзяўчо́нка там ці мальчы́шка какей. Ідзэ́ць ряда́м, ідзэ́ць і нагу́ вот так ця́ніць, штоб смуга́ была́, штоб было́ віда́ць. Тады́ ё́та́т ряд ко́нчылі, пасе́ілі, яшчо́ вот так захо́дзюць, абра́тна так станóвюцца – вот так і сею́ць. По́тым узы́дзіць, вы́расціць. Барану́юць апя́ць на ло́дзях. Палóлі, ідзэ́м у каке́й фарту́х траву́ е́ту, а тады́ аднесéш дзе-нібу́дзь кі́ніш, можа дзе пу́сто́е, можа дзе ку́сто́к там, дзе ка́мень – туды́ траву́ сабіра́ім. Тады́ лён браць ілі ці́ребіць. Лён ці́ребю́ць ілі збіра́юць. Набірэ́ш-набірэ́ш, а тады́ свя́жыш ільно́м-звя́зкай. Закру́ціш, і во сюды́ паддзéніш і заця́ніш. І называ́лася ета ручэ́шка, ручэ́шачка – звя́зана акура́тненька, тут усё роў́ненька і кладзéш, і кладзéш, і кладзéш. А патóм ідзéш – накла́дзен ряд – і вот так адна́ к аднэй, адна́ к аднэй, з ё́тай сто́раны ста́віш і з ё́тай ста́віш. Тады́ со́хніць, вы́сахніць.

Качанава В. А., 1932 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Звягі Гарадоцкага раёна

Тэкст № 7

Ма́ма мне пералёт-траву́ дава́ла. Каза́ла: дачу́шка, хлопчыкі ў цябе́, ужо ў а́рмію бу́дуць іцці́, дык і с сабо́ю дава́й. Мой ужо на фронт ішоў мужы́к: дай тую траву́ пералёта. Я яму́ дам, ён і дамо́й прыня́се. Ды ка́жа: у фінскую вельмі маро́з быў, мэ́рзлі, па́далі, круго́м лю́дзі сы́плюцца, а я астаю́сь. Насі́ў ля сябе́ ў карма́нчыку, к це́лу сюды́.

А ён ужо жоўты, отканюшы́на, то галоўкі такія, яна от кра́сненькая, канюшы́на, а то жоў́ценькая. Але то́чна канюшы́на. Э́та пералёт.

Сын мой малады́ памёр, бедны. Семна́ццаць год пра́дсада́целем рабо́таў, пійсят не было́, памёр. е́здзілі на дзень ражжэ́ня к сы́ну, а там сын нявэ́счынай ся́стры

Начало

Содержание

Страница 180 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ка́жа: ба́пка, мiлая. Паду́май мне, каб я вярну́ўся с фрoнту. Лёччыкам быў. А ў мяне пералёт у карма́нчыку, я барджэй вiняла, кажú: на, толькi не ў самалёце трыма́й эту траўку, а ля сябе. Ён ваяваў, ваяваў. Запалiлi самалёт, гарыць i думае: можа мяне ба́пчына траўка спасе́? I паў, ужо нiяк парашу́та нi мог узяць, i так паў, як у паду́шку. Каб хаця галаву́ пабiў цi ру́ку. Цi нагу́ – нарма́льна. Устаў, пахрысцiўся: Бо́жа мой, ба́пка спасла́ мiне, бóду ве́рыць.

Дзенiсеви́ч А. С., 1923 г. н.,
ураджэнка i жыхарка в. Хутар Чэ́рвеньскага раёна

Тэкст № 8

Як аўгуст патхóдзiць, то абязáцельно бóры бываюць, вятры, грóзы сiльныя, эта не толькi цяпер, а скрозь, i перат Трóйцаю, эта ўсегда́ перат э́тымi прáзніка́мi. На Лью iдзe до́ж, дак ён спако́йны, цiхi, не такiе вiтры сiльныя.

Ра́ньша была́ бóра такáя, што я́блыны паабва́рбчвала ў саду́, ро́гам яно як-то iшло́ да Дарасiно́, да паўкру́чвала во́ду ў кало́дзежах, там i ха́ты паўваля́ло ў Дарасiно́. Ве́даю, што ля Гра́дак разбiва́лi наво́з, разво́зiлi, на машы́нках вази́лi атсioль, а браты́ там аткрыва́юць i з машы́н мы скiда́лi, разбiва́лi i ба́чылi, як пыл э́ты iшоў стра́шно i на Дарасiно́. Да́к тады́ трóхi каню́шню на́шу пазрыва́ло i сат – паўва́рбчвала я́блыны, i на Драсiно́. А ў Дарасiн дак крýшы пазрыва́ло, папо́рцiло во́бшчэм ха́ты. Ты ж зна́ла Валóдзю Ша́рманку, ён вучы́ўся с табо́ю, дак iм наве́рно фiнскi до́мик да́лi, ха́ту папо́рцiло iм, а мы пазiра́лi, як шы́фер лятаў. Видно́ было́, што бура́н, бо бе́ло i як тумáн якi. Э́то ўсягда́-ўсягда́, вот як тут такoе ўрэ́мя. Вот ка́жучь, рабiна́вая ноч. Э́то цэ́ленечку́ ноч быва́е гры́миць i блiскае, i канца́ нiма́, атку́ль яно́ iдзe, i цэ́лу́ ноч.

Трухан В. Г., 1934 г. н.,
ураджэнка i жыхарка в. Замо́шша Люба́нскага раёна

Начало

Содержание

Страница 181 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Тэкст № 9

Пумынтаю, кнчылась вўйна. Пупрыходылы мужыкї дудому, а наш батько ны вырнўся. Усталься мэ з матырыю. Трэба булo самэм кусэты, урагы і вузэты. Грошы ны булo. От, тугдэ я задумала купэты собї рoвыра – дэ кулэ свэннiом зїлля мышoк привызтэ, і то дoбрэ. Рувырїв тугдэ мaло булo, а як і був, то сто.їв дoругo. Пумынтаю, скїлька я рубэла, шoб купэты тугo рoвыра. Грыбэ збырала, сушэла, а путoм прудава́ла – всё ньяк ны мугла грoшы зубраты. А тут хлoщї якраз рoвыра прудава́лы, от я в іх і купэла. То шэ в дубавок ду грoшы дoбры́й кусoк са́ла удвалéла.

Данїлюк П. В., 1921 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Алешкавічы Камянецкага раёна

Тэкст № 10

Тыпáр мoжна в лїс ходэтэ колэ хоч і кому́ хоч. А колэсь, шoб пуйтэ в лїс, траба булo купэ́тэ бїлэта. Бїлет стоїв одэн злот і дасыть грoший. Ек кўпыть батько бїлэта, то кáждый дань ходэлэ в лїс по ёгодэ і по грыбэ. А в когo нымá бїлэта і гаёвы злoвыть в лїсэ, то забыра ёгодэ або грыбэ і прогoныть з лїсу, ша й заплáтыш штрап. Во ек булo пры пáновэ.

Грыцук В. М., 1916 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Брашэвічы Драгїчынскага раёна

Тэкст № 11

Высно́ю і лїтом у нас вэ́льмы хорошэ. Всё кругoм зылёнэ. У нас скрїсь ростэ дэрво. Колысь тут був лїс. Егo вїрубалы, болотá осушылы, лїоды насылылыся, і сылo стáло. Е і зáры лїс ныдалёко. Тут ростэ бырэзына, хвоїна, гарабыны, гoсына, вульшына, вырбá. Ек зáйдыш высно́ю в лїс, то й выхoдыты ны хoчыцця. Усё мáныть: лáндыш, звонoчки, огонёк. А пот конэць лїта шэ ны вспїе дoбры розвїднїаты, ек усї жэ на ногáх. Кошї побырўть – і за грыбáмї, ёгодьмы. ёгоды в нас всякы е: лухачї,

Начало

Содержание

Страница 182 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ожбыны, сунбыцы, малыны. А гэсынню і своё всё в садовы спіе. Дббры, ек е дома і вышнына, і слы.вка, і ёблына, і навыть горіхы дэ в кого растуць. Зымою е чым літо спомынаты.

Панасюк Т. А., 1905 г. н.,
ураджэнка і жыхарка в. Вялікі Лес Драгічынскага раёна

Тэкст № 12

Посыдэть, посмыюцца, поспувають, да й росходяца – гэто ек буў піст. Ек танцу ны було. Хто кого любыть, той того додому проводыть. По дорозэ цылююца. Колэсь танцэ булэ оно на Паску – трэ дні і на Колядэ – цілы тэждынь. Гэнчі раз і на Трійцу, алэ тоді нычка малынька, то з вэчора пограють. Да й росходяца.

Батьке ны знають, шо дітэ любляца. Потом сэн і кажэ батькам, шо хочэ жынеысь, шо хочэ тую і тую братэ. Алэ ўсек було: гэнчі раз і батьке кажуть, кого братэ.

Батькэ согла.снэ. Тоді ўвэчырэ которогось там дне батько, матэ, сэн і шэ кого з родні позовуть і йдуть у сватэ. Заходяць. Посыдэть каля стола. Батько діўкэ й пытайца. Чого вонэ прышлэ. А вонэ кажуть, шо хочуть тёлку (чы корову) купэтэ. Ек скажуть батьке діўкэ, шо нымá продажныйі, то сватэ скажуть, шо хочуть бысхвосту. Пытаюца, чы діўка согласна. Ек котора гонорэцца, то зразу нэбысьто согласна, і вэп'е навыть, а потом, кырбз дён кількэ нысэ ййі тітка чы дэдына грошэ за тое, шо горілку діўка вэпыла, а замуж за сэна йтэ ны хочэ.

Лучыц-Федарэц А. Т., 1909 г. н.,
жыхарка в. Акропна (Нямержа) Драгічынскага раёна

Начало

Содержание

Страница 183 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Тэкст № 13

Пякуць у нас і бліны, і пірапэчкі, і крывянікі. Самыя інцірэсныя блюда – ета крывянікі. У крывянікі ня сьпіюць соду. І яны дзэлаюцца із крыві. У кроў сьпіюць мукú, замешваюць і затым жаруць. Пякуць кóржыкі і лáдки, пякуць і пірапэчкі, учыняны на дрыжжáх. Бяруць дзэжку, у дзэжкі замешваюць мукú, дыб'ўляюць дрóжжы, сáхыр па ўкúсу і стáвюць на цёплаю печ увéчары. ўтрам дыстаюць с пэчы й дылáжываюць мукú, замешываюць, тады бутылкый – паўлітрый або кычáлкый размешываюць ці рыскачываюць. Затым лóжаць на скоўрады й стáвюць у лёгкаю печ на жар, кап спякліся. Калі пыджáрюцца, дыстаюць, і мóжна ёсці.

Сідарэнка А. А., 1941 г. н.,
жыхарка в. Канаўка Хойніцкага раёна

Тэкст № 14

Ці бачыла ты матыльку сяголета? Як убáчыш матыльку чырвóну, бóдзяш хлеб ёсці чырвóны, жарнавы. Як убáчыш бéлу матыльку, бóдзяш пірагí ёсці. Як убáчыш жучкá чóрнаго (ну, катóрыя ў зямлío лэзуць, у гнайí катóрыя), як бóдзя ён зь дзёткамі, у яго ш дзёткі пад лапкамі, пат трыбушкóм, а дзёткі як гнiды нэйкія, то бóдзяш багáта на грóшы, а як гóлы, бóдзяш гóла гэты гот. А як бацяна ўбáчыш лятúчы, бóдзяш багáта й здарóва, як сэдзючы, – бóдзяш сядзэць, хварэўшы. Як убáчыш жабу ў лес идúчы, той гот пýляц бóдзя балéць, то што, а як мурашачку, бóдзяш той гот здарóва, як мурашачка шавялiцца.

Кеўра Ф. К., 1907 г. н.,
жыхарка в. Кагалiншчына Лiдскага раёна

Начало

Содержание

Страница 184 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Кароткі тэрміналагічны даведнік

Аналітычная карта – карта, якая служыць для аналізу, разбору, разгляду састаўных частак моўнай з’явы.

Арэал – тэрыторыя, абмежаваная пучкамі ізаглас, на якой пашыраны тыя ці іншыя моўныя з’явы.

Астраўная дыялектная група – тая ці іншая адасобленая частка гаворак пэўнага дыялекту ў складзе сумежных моў.

Беларускія гаворкі – беларускамоўны абшар у адрозненне ад абшараў гаворак суседніх моў (рускай, украінскай, польскай, літоўскай).

Гаворка – сукупнасць моўных сродкаў і асаблівасцей, якая выступае ў маўленні патомных жыхароў у адным ці некалькіх суседніх сельскіх паселішчах пры іх вусных моўных зносінах.

Гаворкі беларускай мовы – гаворкі ў складзе беларускай нацыянальнай мовы.

Дысімілятыўнае аканне – вымаўленне гука [a] пасля цвёрдых зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [a]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ʔ] або [ы].

Дысімілятыўнае яканне – вымаўленне гука [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, калі пад націскам знаходзіцца любы галосны гук, за выключэннем галоснага [a]. Калі ж пад націскам знаходзіцца гук [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [ʔ] або [і].

Дыялект – найбольш буйное адзінства беларускіх гаворак па агульных асаблівасцях і звычайна іх узаемным тэрытарыяльным размяшчэнні.

Дыялекталагічны атлас – сістэматызаваны набор лінгвістычных карт, на якім паказана пашырэнне дыялектных асаблівасцей пэўнай мовы на тэрыторыі, занятай яе носьбітамі.

Начало

Содержание

Страница 185 из 188

Назад

На весь экран

Закрыць

Дыялектная мова (народна-дыялектная мова, народная мова, простая мова, жывая мова) – структура, якую ўтвараюць моўныя з’явы па асаблівасцях (агульнасці і адрозненнях) у сваёй рэалізацыі ў гаворках мовы.

Дыялектная зона – рэгіянальныя адасабленні гаворак не па іх дыялектных асаблівасцях, а па асаблівасцях маўлення, што склаліся ў выніку іх спецыфічнага культурна-гістарычнага развіцця і ўзаемадзеяння з іншымі мовамі.

Дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі адну ад другой.

Еканне – рэалізацыя галоснага гука [e] ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных у адпаведнасці з націскнымі галоснымі [a], [o], [e], [ê], [ô].

Ізагласа – лінія на геаграфічнай карце, якая паказвае межы, тэрыторыю распаўсюджання пэўнай моўнай з’явы.

Ікавізм – рэалізацыя галоснага гука [i/ы] пад націскам у адпаведнасці з мінулым h, а таксама ў закрытых складах ва ўмовах, у якіх у адкрытых складах выступаюць галосныя [o], [e].

Лакалізацыя – абмежаванне дзеяння той ці іншай з’явы пэўнай прасторай.

Лінгвагеаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў, іх узаемаразмяшчэнне адносна адной і заканамернасці ўзаемадзеяння паміж імі.

Недысімілятыўнае аканне – вымаўленне ў ненаціскным становішчы пасля мяккіх зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o], [e], [ê] пад націскам.

Недысімілятыўнае яканне – вымаўленне ў нанеціскным становішчы пасля цвёрдых зычных галоснага гука [a] ў адпаведнасці з галоснымі [a] і [o] пад націскам.

Несупрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з’явы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў.

Няпоўнае дысімілятыўнае аканне – вымаўленне [a], [o], [э] ў канцавым адкрытым складзе, ва ўсіх астатніх складах галосныя няверхняга пад’ёму супадаюць у [a].

Начало

Содержание

Страница 186 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

Пераходныя гаворкі – змешаныя або пераходныя гаворкі ўзнікаюць на мяжы дыялектаў у выніку іх сумяшчэння і ўзаемадзейнення.

Перыферыйныя гаворкі – гаворкі з менш захаванай, у той ці іншай ступені разбуранай, змененай і абноўленай структурай.

Поўнае недысімілятыўнае аканне – супадзенне галосных [a], [o], [e] ў гуку [a] ва ўсіх ненаціскных складах.

Поўнае недысімілятыўнае яканне – вымаўленне пасля мяккіх зычных гука [a] на месцы [a], [e] не толькі ў першым, але і ў другім і далейшым пераднаціскных складах, а таксама ва ўсіх паслянаціскных складах.

Оканне – захаванне галоснага [o] ў ненаціскным становішчы ў тых жа ўмовах, што і пад націскам (вода, голова, болото).

Пучок ізаглас – ізагласы, якія праходзяць у адным напрамку, блізка адна ад другой.

Саканне – вымаўленне цвёрдага варыянта постфікса -ся ў зваротных дзеясловах.

Сацыяльныя дыялекты – асаблівыя размоўныя прафесійныя адгалінаванні ў мове.

Сінтэтычная карта – карта, якая злучае ў адно цэлае асобныя элементы; абагульненая.

Супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – моўныя з'явы адных гаворак, якія маюць суадносныя варыянты ў другіх гаворках. Найбольш ярка выяўляюцца ў фанетыцы і марфалогіі.

Тэрытарыяльныя дыялекты – дыялекты, замацаваныя за пэўнай тэрыторыяй. У наш час новыя тэрытарыяльныя дыялекты не ўтвараюцца.

Уканне – вымаўленне гука [y] ў адпаведнасці з галосным [o] пад націскам у складах не пад націскам, у прыватнасці ў пераднаціскных.

Цоканне – неадrozenне гукаў [ц] і [ч].

Начало

Содержание

Страница 187 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть

ЗМЕСТ

Уступ	4
Змест вучэбнага матэрыялу	7
Прыкладны тэматычны план	17
Лекцыйны курс	18
Уводзіны	18
Фанетыка	76
Марфалогія	90
Сінтаксіс	101
Лексіка	110
Фразеалогія	123
Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі	125
Матэрыялы да практычных заняткаў	160
Матэрыялы для кантролю ведаў	170
Пытанні да заліку	170
Кантрольны тэст	171
Спіс рэкамендаванай літаратуры	172
Дадаткі	175
Дадатак А. Тэксты для моўнага аналізу	175
Дадатак Б. Кароткі тэрміналагічны даведнік	185

Начало

Содержание

Страница 188 из 188

Назад

На весь экран

Закрыть